

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ - ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΑΤΟΜΕΑΚΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ:

**«ΝΕΩΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ: ΙΣΤΟΡΙΑ - ΛΑΙΚΟΣ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»**

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΛΑΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΠΑΡΑΔΟΣΗ, ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΓΥΝΑΙΚΕΣ, ΟΙΚΙΑΚΟΤΗΤΑ, ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ

*Η εργασία των γυναικών στις ορεινές τουριστικές επιχειρήσεις
Το παράδειγμα του Δυτικού Ζαγορίου*

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: Κωνσταντίνα Μπάδα, Καθηγήτρια

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ: Κωνσταντίνα Μπάδα, Καθηγήτρια
Βασίλης Νιτσιάκος, Καθηγητής
Βασίλης Δαλκαβούκης, Επ. Καθηγητής

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ: Χριστοδούλου Γλυκερία

Γιάννενα, Μάρτιος 2017

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ	1
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	4
ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΑΦΕΤΗΡΙΕΣ	10
1. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΤΟΠΙΑΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	19
2. ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ	29
2.1 ΕΙΔΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ	32
2.2.1. Το πρόγραμμα του ΕΟΤ για την Αξιοποίηση Παραδοσιακών Οικισμών (1975-1995)	36
2.2.2. Η Ευρωπαϊκή τουριστική πολιτική	37
3. ΔΥΤΙΚΟ ΖΑΓΟΡΙ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	39
3.1 ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΠΕΔΙΟΥ	42
4. ΓΥΝΑΙΚΕΣ – ΟΙΚΙΑΚΟΤΗΤΑ – ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	46
4.1 ΟΙ ΝΤΟΠΙΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ	46
4. 2 ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΠΟΥ ΗΡΘΑΝ ΣΤΟΝ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΧΩΡΟ: ΟΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥΣ	53
4.3 “...ΚΑΙ ΟΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΡΙΕΣ”	73
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	78
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	86

**Η εργασία αυτή αφιερώνεται στις γυναίκες του Ζαγοριού που εξακολουθούν να
παλεύουν με την πέτρινη μοίρα τους....**

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

Δυτικό Ζαγόρι. Τόπος ορεινός και δύσβατος, ενιαίος και πολυφωνικός, τόπος πίσω από το βουνό και υπερτοπικός, συμπαγής και κατακερματισμένος, ταυτότητα και ετερότητα. Άνθρωποι κινητικοί, ανήσυχοι, επινοητικοί, εφευρετικοί, ανεκτικοί και δυναμικοί. Και η γυναίκα, τόσο όμοια και τόσο διαφορετική. Στα σοκάκια και στους αυλόγυρους των σπιτιών, στα μαγειριά και στους κήπους με σκληρή καθημερινή εργασία, να εκπροσωπεί επάξια τις κοινωνικές προσδοκίες για το φύλο της σε όλους τους τομείς, θεματοφύλακας της Ζαγορίσιας παράδοσης και του τοπικού αξιακού κώδικα, πιστή στις ιεραρχίες της οικογένειας και της κοινωνίας. Η Ζαγορίσια αρχόντισσα με τα “ευρωπαϊκά” ρούχα και τα αρχοντικά στο κέντρο του χωριού, η φτωχή που απέδιδε σεβασμό και προσδοκούσε το μεροκάματο στα αμπέλια και στα χωράφια. Η Σαρακατσάνα, πάντα σιωπηλή και αθέατη, κρυμμένη στα τελευταία στασίδια της εκκλησίας ή πίσω από τον αργαλειό της, η γύφτισσα η περιφρονημένη που κατοικούσε στην περιφέρεια του οικισμού στα γυφτοκάλυβα, “ανάμεσα” στον πολιτισμό και στη φύση και που κανείς δεν την έβαζε στο σπίτι του γιατί έκανε τα “μαγικά”.

Το Δυτικό Ζαγόρι στον 21ο αιώνα. Προορισμός δημοφιλέστατος, τόπος απόδρασης για τους καταπιεσμένους αστούς, ο απώτερος στόχος και το όνειρο κάθε τουρίστα που πρέπει να επισκεφθεί τα Ζαγοροχώρια για να κάνει πράξη όσα υπόσχονται και απεικονίζουν τα Μ.Μ.Ε. Από την άλλη πλευρά, στην εποχή της παγκοσμιοποίησης και των υπερεθνικών αγορών, οι άνθρωποι του Ζαγορίου να επιδεικνύουν επινοητική προσαρμογή και να αναζητούν διέξοδο στην κρίση μέσα από εναλλακτικές μορφές τουρισμού.

Και η γυναίκα; Ποια θέση καταλαμβάνει στον τόπο που έχει μεταλλαχθεί πλέον σε τουριστικό “προορισμό”; Πώς τον παράγει και τον μετασχηματίζει και πώς επηρεάζεται από αυτόν; Παρουσία λανθάνουσα και συμπληρωματική, βοηθητικό μέλος και επιχειρηματίας, μοντέρνα και παραδοσιακή, δυναμική και ευέλικτη, εφευρίσκει τις δικές της άμυνες και στρατηγικές για να εισέλθει στον δημόσιο χώρο των ανδρών, να διεκδικήσει λόγο στην οικογένεια, γόητρο στην κοινωνία, να συγκροτήσει άλλους εαυτούς, μια άλλη ταυτότητα. Τόσο όμοια και τόσο διαφορετική. Η πρώην παραθερίστρια που πραγματοποίησε το όνειρο της ζωής της να ζει κάτω από

τον πέτρινο ίσκιο των βουνών και να ζεσταίνει τα χέρια της στο χώμα, η γυναίκα που ξαναγύρισε στον τόπο καταγωγής της ή στον τόπο καταγωγής του συζύγου της, χάρις στα ευρωπαϊκά προγράμματα και τις εθνικές επιδοτήσεις, η οικονομική μετανάστρια που έφτασε εδώ αναζητώντας διαφυγή από τον κλοιό της φτώχειας στην πατρίδα της, η ντόπια γυναίκα που προσπάθησε να συμπληρώσει το εισόδημά της νοικιάζοντας δωμάτια στο σπίτι της και αργότερα χτίζοντας μια μικρή επιχείρηση προκειμένου να εξασφαλίσει πόρους για τα παιδιά της. Οικοδόεσποινες στα σαλόνια των πολυτελών “ατμοσφαιρικών” ξενοδοχείων, απλές εργαζόμενες και επιχειρηματίες, στην κουζίνα, στην υπηρεσία των δωματίων, κόσμοι που συναντιούνται και απομακρύνονται, ταυτότητες πολλαπλές, σύνθετες, υβριδικές, ρευστές σε έναν κόσμο που συνεχώς μεταβάλλεται.

Η παρούσα εργασία αποτελεί προσπάθεια μελέτης και ερμηνείας των κοινωνικά και πολιτισμικά προσδιορισμένων τρόπων και πρακτικών μέσω των οποίων το γυναικείο φύλο προσλαμβάνει και προωθεί μη παραδοσιακές διεκδικήσεις οικονομικής, πολιτικής και προσωπικής αυτονομίας και υπέρβασης του αποκλεισμού τους από τον δημόσιο χώρο, με όχημα την εργασία τους στον τουρισμό. Πώς συμμετέχει στην τουριστική δραστηριότητα, τι είδους αναπροσαρμογές και αλλαγές επιφέρει η συμμετοχή αυτή στις οικογενειακές και εργασιακές σχέσεις, στις έμφυλες σχέσεις και ταυτότητες.

Επιλέγοντας ως εθνογραφικό πεδίο την περιοχή του Δυτικού Ζαγορίου και λαμβάνοντας υπόψη τα ιστορικά, κοινωνικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα, επιχειρείται να διερευνηθεί η ανασυγκρότηση και επαναδιαπραγμάτευση της έμφυλης ταυτότητας στο πλαίσιο των κοινωνικο-οικονομικών και πολιτισμικών αλλαγών που επιφέρει έμμεσα ή άμεσα ο τουρισμός.

Το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στα δρώντα υποκείμενα, στη δική τους φωνή και τη βιωμένη τους εμπειρία, τα συναισθήματά τους και στις καθημερινές εργασιακές πρακτικές. Πώς αντέδρασαν και πώς διαχειρίστηκαν τους νέους ρόλους που δημιούργησε η άμεση εμπλοκή τους στον τουρισμό. Ακόμη πώς επεμβαίνουν στον τόπο και τον μετασχηματίζουν, αλλά και πώς επηρεάζονται από αυτόν στη διαδικασία κατασκευής των ταυτοτήτων.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω όλες εκείνες τις γυναίκες που δέχτηκαν να μιλήσουν μαζί μου, να μοιραστούν τις αγωνίες, τις προσδοκίες τους για το μέλλον, την καθημερινότητά τους, τις αντιλήψεις τους για τη νέα θέση που τους εξασφάλισε η εργασία τους στον τουρισμό.

Ευχαριστώ επίσης την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου κ. Μπάδα Κωνσταντίνα, καθηγήτρια Κοινωνικής Λαογραφίας του Παν/μίου Ιωαννίνων, για την πολύτιμη επιστημονική καθοδήγησή της και την ανθρώπινη συμπαράσταση, τα μέλη της εξεταστικής επιτροπής, τον κ. Νιτσιάκο Βασίλειο, καθηγητή Κοινωνικής Λαογραφίας του Παν/μίου Ιωαννίνων και τον κ. Δαλκαβούκη Βασίλειο, Επίκουρο Καθηγητή Εθνογραφίας του Ελλαδικού Χώρου του τμήματος Ιστορίας & Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Παν/μίου Θράκης.

Τέλος, ευχαριστώ τους συμφοιτητές μου που υπήρξαν συνοδοιπόροι μου στο μακρύ, επίπονο αλλά και τόσο γοητευτικό και προσοδοφόρο ταξίδι της γνώσης.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Ελλάδα μεταπολεμικά γνώρισε σημαντικές αλλαγές σε διάφορα επίπεδα της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής ζωής, οι οποίες συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με το φαινόμενο του τουρισμού.

Ο τουρισμός, με τα χαρακτηριστικά που διαθέτει, διαπερνά τα όρια των χώρων και των πολιτισμών και γι' αυτό προκύπτει η ανάγκη για βαθύτερη κατανόηση των συνεπειών που προκαλούνται από την κοινωνική αλληλόδραση ανάμεσα σε υποκείμενα – φορείς διαφορετικών πολιτισμών.

Επειδή οι ανθρώπινες σχέσεις και πολλές μορφές κοινωνικής αλληλόδρασης είναι πρωτίστως έμφυλες, ο τουρισμός που έχει ως επίκεντρο αυτές τις σχέσεις δεν μπορεί να μελετηθεί χωρίς να ληφθεί υπόψη του το φύλο.

Θεωρούμενες ότι ανήκουν τόσο στη «φύση» όσο και στον «πολιτισμό», οι γυναίκες, συχνά καταλαμβάνουν μια αμφίσημη θέση, η οποία συνδυάζει τις δυνάμεις της παράδοσης και του εκμοντερνισμού. Συνέπεια αυτής της πολιτισμικής αντίληψης είναι ότι συχνά οι κοινωνίες δείχνουν ιδιαίτερη ευαισθησία ή ακόμη εκδηλώνουν αντίσταση σε εξελίξεις που επιφέρουν αλλαγές στους ρόλους και τη συμπεριφορά των γυναικών ή στις μορφές ελέγχου που ασκούνται πάνω τους. Σε τελική ανάλυση, οι έμφυλες σχέσεις όχι μόνο συμβάλλουν στη συγκρότηση του τουρισμού, αλλά οι ίδιες διαμορφώνονται και επανασυγκροτούνται στο πλαίσιο του τουρισμού¹.

Ως επί το πλείστον η έρευνα δείχνει ότι ο τουρισμός συχνά παρέχει νέες πηγές εισοδήματος και απασχόλησης για τις γυναίκες². Το γεγονός αυτό έχει σημαντικές επιπτώσεις στις κοινωνίες εκείνες στις οποίες οι γυναίκες δεν απολάμβαναν ανέκαθεν το δικαίωμα της πρόσβασης σε μορφές απασχόλησης που απέφεραν εισοδήματα.

Ιδιαίτερα η μικρής κλίμακας, τοπικά ελεγχόμενη τουριστική ανάπτυξη, η οποία βασίζεται κυρίως σε οικογενειακές επιχειρήσεις, παρέχει ευκαιρίες απασχόλησης για τις γυναίκες ενώ τους εξασφαλίζει παράλληλα τη δυνατότητα να συνεχίζουν την άσκηση των παραδοσιακών τους ρόλων στα πλαίσια του νοικοκυριού.

Σκοπός της παρούσας έρευνας, στην περιοχή του Δυτικού Ζαγορίου, αποτελεί η μελέτη των κοινωνικά και πολιτισμικά προσδιορισμένων τρόπων και πρακτικών

¹ Γαλανή- Μουτάφη Βασιλική, 2002, *Έρευνες για τον τουρισμό στην Ελλάδα και την Κύπρο, Μια ανθρωπολογική προσέγγιση*, Αθήνα: Προπομπός, σ.53-54.

² Γαλανή- Μουτάφη Βασιλική, 2002, ό.π., σ.132-136.

μέσω των οποίων οι γυναίκες της ορεινής υπαίθρου προσλαμβάνουν και προωθούν μη παραδοσιακές διεκδικήσεις οικονομικής, πολιτικής και προσωπικής αυτονομίας και υπέρβασης του αποκλεισμού τους από τον δημόσιο χώρο με όχημα την εργασία τους στον τουρισμό. Επίσης με βάση την ανάλυση της βιωμένης εμπειρίας των γυναικών στόχος είναι να διερευνηθούν οι τρόποι με τους οποίους ανταποκρίνονταν ή αντιδρούσαν συχνά με ξεχωριστές, πολιτισμικά διαμορφωμένες λογικές στις αλλαγές που έφερναν στη ζωή τους οι διαδικασίες μετάβασης και ένταξης βάσει του κατά φύλο και τάξη καταμερισμού της εργασίας. Τέλος να μελετηθούν οι όψεις των πολιτισμικών τους ταυτοτήτων ως εργαζομένων στο χώρο του τουρισμού, μέσα σε συγκεκριμένα ιστορικά, κοινωνικά, πολιτισμικά συμφραζόμενα.

Ειδικότερα, διερευνώνται ταυτότητες, ρόλοι, στάσεις ζωής και προσδοκίες των γυναικών της περιοχής του Δυτικού Ζαγορίου στην οικογένεια, στον εργασιακό χώρο και στην τοπική κοινότητα, μέσα από τη σχέση τους με τον τουρισμό, όπως αυτή αναπτύσσεται στις οικογενειακές επιχειρήσεις (χώροι εστίασης, ενοικιαζόμενα δωμάτια ή προσφορά φιλοξενίας στα πλαίσια του ορεινού τουρισμού). Η Ε.Ε. στο πλαίσιο του ορισμού των μικρομεσαίων επιχειρήσεων (2003\361\ΕΚ), θέσπισε τα όρια για τη διάκρισή τους με βάση τον αριθμό των απασχολούμενων ατόμων των επιχειρήσεων και τον κύκλο των εργασιών ή το σύνολο του ετήσιου ισολογισμού τους. Επομένως , σύμφωνα με τον ορισμό αυτό, οι οικογενειακές επιχειρήσεις του πεδίου της έρευνας είναι μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις που απασχολούν λιγότερους από δέκα εργαζόμενους και στηρίζονται κατά κύριο λόγο στην άτυπη εργασία των μελών της οικογένειας.

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται επίσης την ανασυγκρότηση, τη διαπραγμάτευση και την αναπαράσταση της έμφυλης ταυτότητας στο πλαίσιο των κοινωνικοοικονομικών και πολιτισμικών αλλαγών που επιφέρει άμεσα ή έμμεσα ο τουρισμός. Μελετά τις πρακτικές και αντιλήψεις των γυναικών σε σχέση με την εργασία τους στον τουρισμό αλλά και σε σχέση με την οικιακότητα, με την εργασία καθεαυτήν η οποία προσεγγίζεται ως όχημα και ως έννοια με μείζονα κοινωνική και πολιτισμική αξία και βεβαίως οικονομική.

Στο Δυτικό Ζαγόρι, οι πολιτικές προστασίας³ που εφαρμόστηκαν εκεί, ήταν άμεσα συνδεδεμένες με το αίτημα της οικονομικής ανάπτυξης. Η συστηματική προσπάθεια του ΕΟΤ να αξιοποιηθεί η παραδοσιακή οικιστική δομή των χωριών με

³ Βλάχος Άγγελος, 2016, *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950). Η ανάδυση ενός νεοτερικού φαινομένου*, Αθήνα: Κέρκυρα Α.Ε.

την αναπαλαίωση συγκεκριμένων κτηρίων, για να λειτουργήσουν ως τουριστικοί ξενώνες, κατόπιν τα ευρωπαϊκά προγράμματα, προκειμένου να ενισχυθεί το αγροτικό εισόδημα με εξωαγροτικές δραστηριότητες, είχαν ως αποτέλεσμα την ίδρυση και λειτουργία περίπου 40 και πλέον τουριστικών επιχειρήσεων⁴ στην περιοχή του Δυτικού Ζαγορίου.

Άμεση υπήρξε η ενασχόληση των γυναικών με τον τουρισμό, η οποία εξαρχής στηρίχθηκε και προσδιορίστηκε από την επέκταση των οικιακών τους ρόλων στο πεδίο της τουριστική αγοράς. Στο πλαίσιο αυτό, οι ίδιες τείνουν να μετασχηματίζουν τις οικιακές τους δεξιότητες σε εισόδημα που δημιουργεί “παραγωγική εργασία”. Αφενός γιατί πολλές φορές η επιχείριση αποτελούσε προέκταση της οικίας τους ή συστεγαζόταν με αυτή με αποτέλεσμα να μην επιβάλλεται εξωτερική μετακίνηση και αφετέρου γιατί ο χρόνος που αφιέρωναν στα οικιακά καθήκοντα δεν μειωνόταν, αντίθετα προεκτεινόταν στο χώρο εργασίας τους. Αυτή η «σύμπτωση» εργασιακού και οικιακού χρόνου, τα οικονομικά οφέλη που προσπόριζαν από τον τουρισμό και η δομή των τουριστικών επιχειρήσεων που στηριζόταν σχεδόν αποκλειστικά στα μέλη της οικογένειας και κυρίως στο γυναικείο φύλο, δικαιολογούν την άμεση εμπλοκή της γυναίκας στην ανάδυση και επέκταση του τουριστικού φαινομένου.

Το φαινόμενο της ανάπτυξης του τουρισμού στην περιοχή του Δυτικού Ζαγορίου το βίωσα η ίδια και σε όλες του τις διαστάσεις, γιατί τόπος καταγωγής μου είναι μία από τις κοινότητες αυτές, και συγκεκριμένα το Πάπιγκο. Τα “γκρουπ” των ξένων που διέσχιζαν το χωριό για να επισκεφθούν το ορειβατικό καταφύγιο της Αστράκας αποτελούσαν μια πολύ γνώριμη και οικεία εικόνα για μένα. Τόσο, όσο και οι εικόνες των κοπαδιών των Σαρακατσάνων κτηνοτρόφων που ανεβοκατέβαιναν εποχικά στα βουνά του Παπίγκου. Στα τέλη της δεκαετίας του ’70 και ιδιαίτερα μετά την εμφάνιση του ΕΟΤ στο χωριό, το αίτημα της ανάπτυξης του τόπου και της διάσωσής του από την ερήμωση και τη δημογραφική αποψίλωση με την χρησιμοποίηση του τουρισμού ως κύριας παραγωγικής απασχόλησης, άρχισε να γίνεται ορατό και να προβάλλεται έντονα από τους τοπικούς φορείς, αλλά και να κατοχυρώνεται στη συλλογική συνείδηση ως το μοναδικό “φάρμακο” για τη σωτηρία.

⁴ Παρά την οικονομική κρίση που πλήττει την ελληνική κοινωνία, τον Οκτώβριο του 2015, λειτούργησε σε μία από αυτές τις ορεινές κοινότητες ακόμη ένας ξενώνας, γεγονός που δείχνει ότι ο τουρισμός συνεχίζει να αποτελεί σταθερή πηγή εισοδημάτων για τον τόπο, και από την άλλη πλευρά ότι οι επιδοτήσεις μπορούν ακόμη και σήμερα να αξιοποιηθούν προς αυτή την κατεύθυνση. (Από το προσωπικό ημερολόγιο).

Η διαφημιστική εκστρατεία που χρησιμοποιήθηκε από τον ΕΟΤ, προκειμένου να προωθήσει στην τουριστική αγορά τους ξενώνες που είχε ανακατασκευάσει στο διάστημα 1975-1985, είχε ως αποτέλεσμα το ολοένα και πιο ενισχυμένο ενδιαφέρον της κοινής γνώμης για τους “φυσικούς παραδείσους με την πλούσια ιστορική και αρχιτεκτονική κληρονομιά”. Έτσι πολλοί Έλληνες και ξένοι πρόσθεσαν στους “αγαπημένους τους προορισμούς” την περιοχή του Δυτικού Ζαγορίου και την εποχή εκείνη, κυρίως την κοινότητα Παπίγκου. Η αυξανόμενη ροή του τουριστικού ρεύματος είχε ως άμεσο επακόλουθο την ολοένα (κυρίως μετά το 1990), μεγαλύτερη ζήτηση η οποία σύμφωνα με τους νόμους της αγοράς προκαλεί την ανάλογη προσφορά. Στην αρχή, δωμάτια σπιτιών μετατράπηκαν σε αυτοσχέδιους ξενώνες, κάποιες ταβέρνες έκαναν δειλά την εμφάνισή τους και γενικότερα η ενασχόληση με τον τουρισμό δημιουργούσε ένα συμπληρωματικό εισόδημα σε πολλούς από τους κατοίκους. Όμως, σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα λόγω της αυξημένης ζήτησης νέες συνθήκες διαμορφώθηκαν, και πολλά καταλύματα προκειμένου να ανταποκριθούν στους κανόνες της τουριστικής αγοράς, μετατράπηκαν σε “παραδοσιακά” καφενεία ή σε “ατμοσφαιρικούς” πολυτελείς ξενώνες που βοηθούσαν τους τουρίστες στην προσπάθειά τους να αποδράσουν από το άγχος και την αλλοτρίωση των συνθηκών της ζωής τους στην πόλη. Η τουριστική αγορά επεκτάθηκε και στα γειτονικά χωριά (π.χ. Αρίστη, Βίκος) με την κατασκευή πρώτα ενοικιαζόμενων δωματίων και κατόπιν μικρών ξενοδοχειακών μονάδων.

Είχα βιώσει όλες τις φάσεις μετάλλαξης του τόπου καταγωγής μου και της μετατροπής του σε τουριστικό προορισμό. Οι προβληματισμοί μου σχετικά με το τουριστικό φαινόμενο του Ζαγορίου κινούνταν γύρω από τα ζητήματα που έθετε η άναρχη ανάπτυξη του τουρισμού, (π.χ. χώροι παραγωγικών δραστηριοτήτων του παρελθόντος, όπως αλώνια, μετατρέπονταν σε ξενώνες, μονοπάτια έκλειναν εξαιτίας της οικοδόμησης επάνω σε αυτά με αποτέλεσμα να αποκλείεται η πρόσβαση σε χωράφια ή αμπέλια, κ.τ.λ.), τα περιβαλλοντικά προβλήματα που δημιουργούσε, κυρίως σε περιόδους τουριστικής έξαρσης (τρίημερα, γιορτές) η συγκέντρωση τόσων ανθρώπων σε μια μικρή κοινότητα, αλλά και γύρω από τις σχέσεις των ανθρώπων της κοινότητας που άλλαζαν, κατακερματίζονταν, καθώς διέπονταν πλέον από το πνεύμα του ανταγωνισμού και του ατομικισμού.

Τις γυναίκες του τόπου μου, οι οποίες από την πρώτη στιγμή στήριξαν και προώθησαν τις οικογενειακές τουριστικές επιχειρήσεις με την εργασία τους, ποτέ δεν τις σκέφτηκα ως ένα ιδιαίτερο και σημαντικό κομμάτι της τουριστικής παραγωγικής

διαδικασίας. Και για έναν απλό και μόνο λόγο. Γιατί ποτέ δεν τις “έβλεπα”. Αθέατες και ευέλικτες κινούνταν πάντα στο περιθώριο της επιχείρησης και τότε – τότε εμφανίζονταν φευγαλέα με την ποδιά της κουζίνας, εικόνα που “πιστοποιούσε” την ποιότητα του φαγητού και τόνιζε οπωσδήποτε την “σπιτική ατμόσφαιρα” της “παραδοσιακής” ταβέρνας. Η ζωντανή αυτή αναπαράσταση της οικιακότητας και της νοικοκυροσύνης –«αξίες» στενά συνδεδεμένες με τη γυναίκα της παραδοσιακής κοινωνίας και ειδικότερα με τη ζαγορίσια γυναίκα- προσέλκυε το βλέμμα του τουρίστα εξασφαλίζοντας τοιουτοτρόπως τα εχέγγυα για την πιο επιτυχημένη έκβαση της τουριστικής απόδρασης.

Τα επόμενα χρόνια ξένοι επιχειρηματίες επένδυναν τα κεφάλαιά τους στην περιοχή, ενώ αστοί ντόπιοι επέστρεφαν για να αναστηλώσουν τα πατρικά τους και να τα μετατρέψουν σε τουριστικές επιχειρήσεις εκμεταλλευόμενοι ευρωπαϊκά και περιφερειακά προγράμματα. Τότε οι γυναίκες, χωρίς να αποποιηθούν το ρόλο της νοικοκυράς, οικειοποιήθηκαν και άλλους ρόλους στις δικές τους οικογενειακές τουριστικές επιχειρήσεις, όπως της οικοδέσποινας. Κινήθηκαν επίσης στο δημόσιο χώρο, διεκδικώντας και άλλες κοινωνικές θέσεις (π.χ. ασχολήθηκαν με τα κοινά, με τον πολιτιστικό σύλλογο, με τη διοργάνωση κοινοτικών εκδηλώσεων κ.λπ.) και γενικότερα ενδυνάμωσαν τη θέση τους τόσο στην οικογένεια, όσο και στην κοινότητα. Στις κοινότητες του Δυτικού Ζαγορίου όπου είχαν πληθύνει πια οι τουριστικές επιχειρήσεις και πολλές από αυτές είχαν επεκταθεί, (με την έννοια ότι δίπλα στην ταβέρνα οι επιχειρηματίες έχτιζαν δωμάτια και το αντίστροφο), απαιτήθηκε πρόσθετη βοήθεια που παρεχόταν από γυναίκες Ελληνίδες προερχόμενες από κοντινές περιοχές, αλλά κυρίως από ξένες, μετανάστριες τις οποίες έστελναν τα αρμόδια γραφεία⁵. Οι γυναίκες αυτές λειτούργησαν, κατά κύριο λόγο, ως βοηθητικό προσωπικό κουζίνας

⁵ Στο διάστημα διεξαγωγής της έρευνας πεδίου (2012- 2015), ως προς τις γυναίκες που εργάζονταν στις τουριστικές μονάδες με σύμβαση εργασίας στο προσωπικό ημερολόγιο σημειώθηκαν τα εξής. Πρώτον ότι ο αριθμός τους μειώνονταν σταδιακά εξαιτίας της κρίσης και δεύτερον ότι κάποιοι επιχειρηματίες προτιμούσαν αντί για τις μετανάστριες, γυναίκες από κοντινές περιοχές τις οποίες απασχολούσαν μόνο στα εορταστικά τριήμερα και όποτε είχαν ανάγκη πρόσθετης βοήθειας. Στις παρούσες συνθήκες, απασχολούν περιστασιακά συζύγους μεταναστών εργατών, κυρίως αλβανικής καταγωγής, οι οποίες κατοικούν μόνιμα στα χωριά π. χ. στο Πάπιγκο. Η κατάσταση αυτή οφείλεται στην οικονομική κρίση η οποία συρρίκνωσε αισθητά τον αριθμό των επισκεπτών και εξανάγκασε τις τουριστικές επιχειρήσεις σε αναδίπλωση και σε στροφή προς τις υπηρεσίες των μελών της οικογένειας σχεδόν αποκλειστικά. Την κατάσταση αυτή επιβεβαίωσε επίσημα και ο Αναπληρωτής Προϊστάμενος και Τμηματάρχης Επιθεώρησης του ΕΟΤ στα Ιωάννινα, κ. Βύρων Παπαγεωργίου, επισημαίνοντας εκτός των άλλων, ότι κίνητρο για το ύψος της επιδότησης ήταν ο αριθμός των υπαλλήλων με ΙΚΑ που θα απασχολούσε η επιχείρηση, μέτρο που απέβλεπε στη δημιουργία θέσεων εργασίας. (Συνέντευξη 28/8/ 2015).

διεκπεραιώνοντας τις πιο βαριές και επίπονες δουλειές και στους ξενώνες ως προσωπικό καθαριότητας των δωματίων και του περιβάλλοντος χώρου.

Κοίταξα λοιπόν τις γυναίκες αλλά δεν τις “έβλεπα”, γνώριζα την παρουσία τους, αλλά τη θεωρούσα από απαραίτητη έως αυτονόητη για την εύρυθμη λειτουργία των επιχειρήσεων, στη συνείδησή μου μάλιστα είχαν εδραιωθεί ως συμβοηθούντα μέλη της οικογένειας χωρίς προοπτικές αυτόνομης επιχειρηματικής δράσης.

Οι μεταπτυχιακές μου σπουδές συνέβαλαν σημαντικά στο να συνδέσω την έννοια του φύλου με το φαινόμενο του τουρισμού, να προσεγγίσω τις έμφυλες σχέσεις που προκύπτουν, να «ανακαλύψω» ερωτήματα που διαφορετικά θα παρέμεναν κρυμμένα και αφανή.

Τα ερωτήματα αυτά αφορούσαν τις αλλαγές που επιφέρει ο τουρισμός και τις αναπροσαρμογές που προκαλεί στον έμφυλο καταμερισμό εργασίας, στις έμφυλε σχέσεις δύναμης στο πλαίσιο της οικογένειας και της εργασίας, αλλά και πώς οι έμφυλε σχέσεις συμβάλλουν στη συγκρότηση του τουρισμού. Αναφέρονταν ακόμη στον τρόπο που χρησιμοποιούν οι γυναίκες την οικιακή ταυτότητα στο χώρο των τουριστικών επιχειρήσεων και ποιες είναι οι συνέπειες της εργασίας τους στην καθημερινότητα και στις οικογενειακές τους σχέσεις.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΑΦΕΤΗΡΙΕΣ

Το φύλο συνιστά προνομιακή οπτική για τη γόνιμη διερεύνηση ποικίλων εννοιών και φαινομένων, όπως η γυναικεία εργασία και τουριστική ανάπτυξη, με την αντίληψη ότι η εργασία εκτός από συντελεστής της παραγωγής θεωρείται και ως μια διαδικασία κοινωνικής αναπαραγωγής, ως κοινωνική δράση που δημιουργεί και εμπεριέχει σχέσεις, νοήματα, αξίες, πολιτισμό στην ευρύτερη έννοια. Η θεώρηση αυτή, δηλαδή ότι η εργασία δεν νοείται μόνο ως μια στενά οικονομική έννοια αλλά και ως μια κοινωνική και πολιτισμική έννοια μας οδηγεί στην εξέταση της εργασίας ως έμφυλης εμπειρίας και ως πεδίου διαμόρφωσης των έμφυλων ταυτοτήτων⁶.

Μέχρι τη δεκαετία του 1960 τα κυρίαρχα θεωρητικά ρεύματα υποστήριζαν ότι οι άνδρες και οι γυναίκες προσδιορίζονται από τη βιολογία τους που καθόριζε και τους κοινωνικούς τους ρόλους⁷, ενώ οι εθνογραφίες αγνοούσαν συστηματικά τις δραστηριότητες των γυναικών, οι οποίες ήταν “απούσες” ως υποκείμενα και η ανθρωπολογία αναφερόταν κυρίως στους άνδρες.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1970 άρχισε να αναδύεται η επίγνωση ότι οι κατά φύλα ταυτότητες και σχέσεις δεν ανάγονται στη βιολογία, διαδικασία την οποία ο Ευθ. Παπαταξιάρχης συνοψίζει ως “ανακάλυψη του φύλου”⁸. Η στροφή στη μελέτη των γυναικών ως κοινωνικών υποκειμένων θεμελιώθηκε στη διάκριση του κοινωνικού φύλου από το βιολογικό (sex), την οποία εισηγήθηκε η κοινωνιολόγος Ann Okley το 1972. Η διάκριση αυτή συνοψίζει τη θέση της Simone de Beauvoir « η γυναίκα δεν γεννιέται μάλλον γίνεται»⁹ η οποία αποτελεί ορόσημο στην ιστορία του

⁶ Για την έννοια της εργασίας βλέπε: <http://kosmos-ergasias.unit.uoi.gr>, 1(2013), σ. 7-8

⁷ Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, 1994, «Εισαγωγή: Από την ανθρωπολογία των γυναικών στην ανθρωπολογία του φύλου». Στο, Αλεξάνδρα Μπακαλάκη (επιμ.), *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ.13-74

⁸ Στην ελληνική εθνογραφία αποτυπώνονται όλες οι σύγχρονες τάσεις της ανθρωπολογικής προβληματικής σύμφωνα με τις οποίες το φύλο δεν είναι παρά «μια κοινωνική σχέση, πολύσημο σύμβολο ή εύθραυστη, προσωρινή, αποσπασματική και διαρκώς εν τω γίνεσθαι εικόνα του εαυτού, η οποία συγκροτείται μέσω επαναληπτικών ρητορικών ή παραστασιακών επιτελέσεων». Βλ. Φύλο και κοινωνικές επιστήμες στη σύγχρονη Ελλάδα, 2010 Βενετία Καντσά, Βασιλική Μουτάφη, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, (επιμ.) Αλεξάνδρεια, σ.23

⁹ «Καμιά βιολογική, ψυχολογική ή οικονομική μοίρα δεν προσδιορίζει τη θέση που κατέχει σήμερα στην κοινωνία το ανθρώπινο θηλυκό. Είναι ο πολιτισμός σαν σύνολο που παράγει αυτό το πλάσμα, κάτι ανάμεσα σε αρσενικό και ευνούχο, που ονομάζεται θηλυκό». Βλ. De Beauvoir, S., 1988. [1947], *The second Sex*. Pan Books, London, 295. Στο σημείο αυτό του θέματος του κοινωνικού καθορισμού της γυναικείας ταυτότητας, θα έπρεπε να τονιστεί και η σημαντική συμβολή της ανθρωπολόγου M. Mead (1935, 1949). Βλ. επίσης, Τεντοκάλη Βάνα, 2009, «Η κοινωνική δόμηση της

γυναικείου ζητήματος και σηματοδοτεί την απαρχή της παραγωγικής χρήσης της έννοιας του κοινωνικού φύλου ως αναλυτικής κατηγορίας.¹⁰ Η προσέγγιση των γυναικών ως φορέων κοινωνικής δράσης αποτέλεσε ισχυρό αντίδοτο στην θεώρησή τους ως έρμαιων της φύσης τους και της συνακόλουθης αναγωγής της υπαγωγής τους στην ανδρική εξουσία.

Η διαπίστωση ότι οι άνδρες και οι γυναίκες δεν είναι “φυσικές” κατηγορίες, αλλά αποτελούν προϊόντα κοινωνικών, πολιτισμικών και ιστορικών διαδικασιών οδήγησε στην αποσύνδεση των βιολογικών δεδομένων του φύλου (sex) από τις κοινωνικές και πολιτισμικές σηματοδοτήσεις τους, από το κοινωνικό φύλο (gender). Το 1975 η G. Rubin εισάγει τον όρο, « σύστημα κοινωνικής δόμησης της ταυτότητας των δύο φύλων» που σημαίνει ότι κάθε κοινωνία διαθέτει εκτός από έναν τρόπο παραγωγής σύμφωνα με τον οποίο παράγονται τα «προς το ζην» προϊόντα, και ένα σύστημα κοινωνικής δόμησης της ταυτότητας των δύο φύλων. Το σύστημα αυτό περιλαμβάνει τρόπους με τους οποίους το βιολογικό φύλο μεταλλάσσεται σε πολιτισμικά προσδιοριζόμενο φύλο και αποτελεί ένα θεμελιακό, καθοριστικό συστατικό στοιχείο της κοινωνίας, κοινωνικά κατασκευασμένο, που υπόκειται σε αλλαγή και ανάπτυξη.¹¹

Κατά συνέπεια, η χρήση του όρου φύλο δεν θεωρείται ως μια απλή αναφορά στις βιολογικές διαφορές αλλά ως μια “ενιαία κοινωνικοπολιτισμική κατηγορία αποδεδειγμένη από τη βιολογία και την ανατομία”¹². Επιπλέον σύμφωνα με το σύγχρονο περιεχόμενο της έννοιας το φύλο αποδεικνύεται ως κοινωνική σχέση και ως πολιτισμικό σύμβολο ικανό να διαμορφώσει σχέσεις εξουσίας. Αποτελεί τόσο τη λογική, όσο και το αίτιο της ιεραρχικής οργάνωσης των έμφυλων ρόλων. Συνιστά λοιπόν προνομιακή οπτική για τη γόνιμη διερεύνηση ποικίλων εννοιών και φαινομένων όπως αυτό που διερευνάται στα πλαίσια της παρούσας εργασίας, δηλαδή το φαινόμενο του τουρισμού και της ανάπτυξης σε σχέση με τις στρατηγικές και πρακτικές που αναπτύσσουν οι γυναίκες, επαναπροσδιορίζοντας στη διαδικασία αυτή τις έμφυλες ταυτότητες, με τη θεώρηση ότι ο όρος “ανάπτυξη” έχει συγκεκριμένο

ταυτότητας των δύο φύλων», στο: *Μετα- τοπίσεις: Φύλο, διαφορά και αστικός χώρος*, Επιμ. Σάσα Λαδά, Futura, σ. 59-69.

¹⁰ Βλ. Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, Για το κοινωνικό φύλο στην ανθρωπολογία και την ελληνική εθνογραφία, Συλλογικό έργο, ό. π. σ. 54

¹¹ Βλ. Φύλο και κοινωνικές επιστήμες στη σύγχρονη Ελλάδα, Καντσά Βενετία, Μουτάφη Βασιλική, Παπαταξιάρχης Ευθύμιος (επιμ.), ό.π. σ.52-60

¹² Αβδελά Έφη & Ψαρρά Αγγέλικα (επιμ), (1997β), Σιωπηρές ιστορίες: Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση. Αθήνα :Αλεξάνδρεια, σ.12

πολιτικό, πολιτισμικό και έμφυλο ιστορικό περιεχόμενο. Το φαινόμενο του τουρισμού γίνεται αντιληπτό ως τόπος διαπραγμάτευσης της έμφυλης ταυτότητας που ασκεί με άλλα λόγια επίδραση στη διαμόρφωση των τοπικών, οικονομικών, κοινωνικών και έμφυλων πραγματικοτήτων. Όπως το θέτει η Γαλανή – Μουτάφη Βασιλική, « Από την ανθρωπολογική σκοπιά, ο τουρισμός συνιστά ένα είδος φακού μέσω του οποίου οι ανθρωπολόγοι έχουν τη δυνατότητα να διερευνήσουν ζητήματα πολιτικής οικονομίας, μετασχηματισμού και κοινωνικής αλλαγής, πολιτισμικής ταυτότητας, συγκρότησης και αναπαράστασης του εαυτού, πρόσληψης και κατασκευής του « άλλου», στο πλαίσιο σχέσεων δύναμης, διαπολιτισμικών νοηματοδοτήσεων της εργασίας και του ελεύθερου χρόνου, διαχείρισης των φυσικών πόρων, συγκρότησης ιεραρχιών και πολιτισμικής οργάνωσης με κεντρικό άξονα το φύλο».¹³ Η ίδια τονίζει τη συνάφεια ανθρωπολογίας και τουρισμού υποστηρίζοντας ότι έχουν ως κοινούς στόχους, την αναγνώριση και κατανόηση του πολιτισμού, την πολυπολιτισμικότητα και την ανθρώπινη δυναμική. Οι διαπολιτισμικές συναντήσεις και οι μορφές κοινωνικής αλληλόδρασης ανάμεσα σε υποκείμενα-φορείς διαφορετικών πολιτισμών συνιστούν για τη Μουτάφη προνομιακά πεδία για την ανθρωπολογική κατανόηση του τουρισμού¹⁴.

Από την άλλη πλευρά, η λαογραφία θεωρεί τον τουρισμό ως μία από τις σημαντικότερες αιτίες της κοινωνικής αλλαγής και των μεταβολών που σημειώνονται στην αγροτική κοινότητα και γενικότερα στην ελληνική ύπαιθρο.

Ο Λουκάτος κάνει σχετικές αναφορές και υποστηρίζει ότι η λαογραφία «πρέπει να είναι ένας “τουριστικός” οδηγός, πάνω στους δρόμους της παράδοσης και της ψυχολογίας του έθνους»¹⁵. Ειδικότερα, σημειώνει την ιδιαίτερη φύση του εσωτερικού τουρισμού, καθώς επισημαίνει την κλίση των Ελλήνων να έλκονται από τα λαϊκά πανηγύρια και τα τοπία της χώρας τους, σε αντίθεση με τους ξένους τουρίστες που προσελκύονται κυρίως από τις αρχαιότητες.

Ο Μερακλής εξετάζει εκ νέου το φαινόμενο του τουρισμού από λαογραφική άποψη, κυρίως με αφορμή το ζήτημα του φολκλορισμού¹⁶. Επιπρόσθετα, διατυπώνονται από τον ίδιο σε σποραδικές αναφορές και οι επιπτώσεις του τουρισμού σε διάφορες πτυχές του λαϊκού πολιτισμού.

¹³ Γαλανή-Μουτάφη Βασιλική, (2002), *Ερευνες για τον τουρισμό στην Ελλάδα και την Κύπρο*, ό.π., σ.69

¹⁴ Γαλανή- Μουτάφη Βασιλική, ό.π., σ.σ. 24-25.

¹⁵ Λουκάτος Δημήτριος, Σ., (2003), *Σύγχρονα Λαογραφικά*, Αθήνα: Φιλιππότης σ.133

¹⁶ Μερακλής Μ.Γ., (1989), *Λαογραφικά Ζητήματα*, Αθήνα:Χ. Μπούρας.

Ο Πούχγερ αντιλαμβάνεται τη λαογραφία, ως επιστήμη του ανθρώπινου πολιτισμού της καθημερινότητας η οποία θα έπρεπε να έχει ως αντικείμενο ερευνών της τον τουρισμό. Φωτίζει κοινά σημεία μεταξύ λαογραφίας και τουρισμού, όπως είναι διάφορες φάσεις πολιτισμικού γίγνεσθαι και συγχρωτισμού, με άλλα λόγια “δείχνει” κατεξοχήν θέματα διερεύνησης της δυναμικής του λαϊκού πολιτισμού, όπως η δημιουργία νέων τρόπων επικοινωνίας και συναναστροφής μεταξύ τουριστών και υποδοχέων. Επίσης σύμφωνα με τον συγγραφέα, η λαογραφία βρίσκει πολύ ενδιαφέροντα θέματα από την πλευρά των Ελλήνων τουριστών στο εσωτερικό και το εξωτερικό. Επισημαίνει το κενό στη μελέτη του τουρισμού από τη μεριά της λαογραφίας, με την παρατήρηση ότι υπάρχουν πολλά λαογραφικά θέματα στον τουρισμό που δεν έχουν γίνει ακόμη αντικείμενο κάποιας συστηματικότερης έρευνας. Επιπλέον, σε νεώτερο έργο του ο ίδιος τονίζει την ανάγκη της ελληνικής λαογραφίας να ανανεώσει τον μεθοδολογικό της εξοπλισμό προκειμένου να συλλάβει τη “μεικτή, ρευστή και συνεχώς μεταβαλλόμενη πραγματικότητα”¹⁷.

Νεότεροι μελετητές των αγροτικών κοινωνιών έχουν μελετήσει το φαινόμενο των αλλαγών που φέρνει ο τουρισμός σε αυτές, στην έννοια της αγροτικότητας, στην κατασκευή της¹⁸. Αναφέρθηκαν λοιπόν στην ανάδυση ενός νέου φαινομένου, μιας νέας αγροτικότητας ως αποτέλεσμα των συνθηκών που επικρατούν σήμερα στην ύπαιθρο και οι οποίες συνδέονται με τις κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές που υφίσταται η ευρύτερη κοινωνία, τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Οι μελετητές αυτοί, κυρίως αγροτοκοινωνιολόγοι, μίλησαν για αλλαγές και μετασχηματισμούς που αφορούν τις αντιλήψεις για την ανάπτυξη του αγροτικού χώρου, την ανάδειξή του ως πολιτισμικού και περιβαλλοντικού πλούτου, την πολυλειτουργικότητα της υπαίθρου. Το «άνοιγμα» λοιπόν του αγροτικού χώρου στην αναζήτηση νέων τρόπων και πηγών εισοδημάτων εντός και εκτός γεωργίας, η εμφάνιση στην ύπαιθρο νέων κατοίκων, ο επαναπροσδιορισμός των στόχων της αγροτικής πολιτικής, οι εθνικές και ευρωπαϊκές πολιτικές που έχουν υιοθετήσει νέα θεώρηση της ανάπτυξης του αγροτικού χώρου, ο τουρισμός που κατέχει κυρίαρχη

¹⁷ Πούχγερ Βάλτερ, (2009), *Θεωρητική Λαογραφία: Έννοιες, Μέθοδοι, Θεματικές*, Αθήνα: Αρμός σ.σ.526- 544

¹⁸ Ενδεικτικά βλ. , Ανθοπούλου Θ., Μωυσίδης Α. (επιμ.)(2001), *Από τον αγροτικό χώρο στην ύπαιθρο χώρα. Μετασχηματισμοί και σύγχρονα δεδομένα του αγροτικού κόσμου στην Ελλάδα*, Αθήνα: Gutenberg. Δαμιανάκος Σ. (2002), *Από τον χωρικό στον αγρότη. Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα: Εξάντας. Παπαδόπουλος Α. (2004), «Το διακύβευμα της αγροτικής ανάπτυξης σε μια πολυλειτουργική ύπαιθρο», στο Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Η ανάπτυξη σε μια πολυλειτουργική ύπαιθρο*, Αθήνα: Gutenberg, σ.σ. 13-49.

θέση ως βασικός μοχλός τοπικής ανάπτυξης, συνιστούν σύγχρονα φαινόμενα μελέτης και έρευνας της επιστήμης της λαογραφίας.

Επιστρέφοντας στο φύλο ως αναλυτικό εργαλείο, η Μπακαλάκη τονίζει ότι, “η μελέτη του κοινωνικού φύλου εδραιώνεται ως ιδιαίτερο γνωστικό αντικείμενο, ως πεδίο ανθρωπολογικής έρευνας και ως οπτική μέσα από την οποία μπορούν να προσεγγιστούν ποικίλες διαστάσεις της κοινωνικής ζωής”¹⁹, ενώ η Strathern υποστηρίζει ότι “δεν υπάρχει τίποτα στην κοινωνική ζωή που να μην μπορεί να κατανοηθεί μέσα από τις κατηγορίες του φύλου και τις έμφυλες σχέσεις”²⁰.

Εισάγοντας λοιπόν την έννοια του φύλου ως κύρια μονάδα ανάλυσης, στόχος είναι να μελετηθεί η γυναικεία εργασία (στον τουριστικό χώρο), ως έμφυλη εμπειρία και ως πεδίο διαμόρφωσης των έμφυλων ταυτοτήτων. Στην περίπτωση μας, η έννοια της εργασίας δεν νοείται μόνο ως μια στενά οικονομική έννοια, ως βασικός συντελεστής της παραγωγής, αλλά και ως μια διαδικασία κοινωνικής αναπαραγωγής, με άλλα λόγια έχει περιεχόμενο κοινωνικό και πολιτισμικό.

Οι γυναίκες στην περιοχή του Δυτικού Ζαγορίου σκιαγραφούνται ως ενεργά εργασιακά υποκείμενα που δρουν με προσαρμοστικότητα στις συνθήκες που διαμορφώνουν οι διαδικασίες μετάβασης και ένταξης του ορεινού τους κόσμου στην ευρύτερη κοινωνία²¹. Οι ίδιες δομούν την ταυτότητά τους γύρω από την εργασία την οποία εγγράφουν και ερμηνεύουν όχι τόσο ως οικονομική σχέση αλλά ως δραστηριότητα που επενδύεται με συμβολικό νόημα και αξίες. Τα υποκείμενα της έρευνας νοηματοδοτούν και συγκροτούν την εικόνα του εαυτού τους μέσω της εργασίας τους στον τουρισμό και την ταυτίζουν με το συνολικό τρόπο ζωής τους.

Όπως προαναφέρθηκε, η εργασία ως έννοια και ως πράξη διακρίνεται από ένα σύνθετο και διευρυμένο περιεχόμενο το οποίο είναι εμπλουτισμένο με πολιτισμικές παραμέτρους, αλλά και με κοινωνική δράση. Επομένως, μπορεί να οριστεί μόνο σε σχέση με τις ιδιαίτερες κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις μέσα στις οποίες εγγράφεται, με άλλα λόγια ο όρος “εργασία” δεν μπορεί να οριστεί έξω από το πολιτισμικό – κοινωνικό πλαίσió της. Επισημαίνεται, ότι οι έννοιες της εργασίας και της ειδίκευσης αποτελούν ζητήματα κεντρικής σημασίας για τη λειτουργία του φύλου ως τρόπου νοηματοδότησης των σχέσεων εξουσίας, αλλά και για τη διαμόρφωση έμφυλων

¹⁹ Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, (1994),ό.π. σ.34-35

²⁰ Strathern M., (1988), *The Gender of the Gift: Problems with Women and Problems with Society in Melanesia*. Berkley: University of California Press :32.

²¹ Μπάδα Κωνσταντίνα, Το ‘αόρατο’ πεδίο του γυναικείου εργατικού δυναμικού σε τρία χωριά του Ζαγοριού, on line περιοδικό « *Ο κόσμος της εργασίας*», 1(2013), σ.27-32, (<http://kosmos-ergasias.unit.uoi.gr/>)

ταυτοτήτων. Συνεπώς η εργασία είναι ο χώρος όπου διαμορφώνεται, νομιμοποιείται, αναπαράγεται και μετασχηματίζεται ο κοινωνικός προσδιορισμός των φύλων²².

Στο σημείο αυτό περιοριζόμαστε στη συζήτηση που θέτει η ίδια η έννοια της εργασίας, η οποία ταυτίζεται μόνο με την “αμειβόμενη” εργασία. Η τελευταία γίνεται αντιληπτή ως “απασχόληση” ορίζεται ως “παραγωγική” και πραγματοποιείται από άνδρες σε διακεκριμένους τόπους δουλειάς. Ως εκ τούτου, ένα τεράστιο μέρος της ανθρώπινης εργασίας, η μη αμειβόμενη, θεωρείται “μη εργασία”, δηλαδή βοηθητική και μη παραγωγική και αποτελεί παρέκκλιση από την αμειβόμενη εργασία, η οποία έχει αναχθεί σε πρότυπο. Για παράδειγμα, η οικογενειακή εργασία, ο τεράστιος όγκος της εργασίας που γίνεται στο σπίτι (δουλειές του σπιτιού, φροντίδα και διαπαιδαγώγηση των παιδιών, συναισθηματική εργασία), αντιμετωπίζεται απαξιωτικά, δεν είναι προσοδοφόρος και έχει το χαρακτήρα της “άτυπης” και μη μετρήσιμης με οικονομικούς όρους εργασίας, άρα αόρατης και ανυπόληπτης.²³

Για τις ίδιες τις γυναίκες, η έννοια αλλά και η εμπειρία της εργασίας είναι πολύ πιο σύνθετες από την “αμειβόμενη απασχόληση” και γι’ αυτό κρατούν διαφορετική συναισθηματική και αξιολογική στάση απέναντι σε μια μόνιμη απασχόληση από τους άνδρες, λαμβάνοντας διαφορετικές αποφάσεις για το πόσο μεγάλη θα είναι η επένδυσή τους σε ανθρώπινο κεφάλαιο²⁴. Τα ενεργά εργασιακά υποκείμενα της έρευνάς μας, στο Δυτικό Ζαγόρι για παράδειγμα²⁵, μέσα από την εργασία τους στον τουρισμό καθιστούν δυνατή την απόδρασή τους από τον αθέατο και ανώνυμο χώρο του νοικοκυριού, εξασφαλίζουν παράλληλα την οικονομική υποστήριξη της οικογένειάς τους, κερδίζουν επιπλέον αυτοεκτίμηση και ευχαρίστηση, μετουσιώνοντας τους “γυναικείους” ρόλους σε στρατηγικές με τις οποίες διαπραγματεύονται τη θέση και τις σχέσεις που δημιουργούν στη σφαίρα εργασίας, χωρίς να διαταράσσουν τον υφιστάμενο έμφυλο καταμερισμό εργασίας.

Τα παραπάνω προϋποθέτουν τη βασική αποδοχή ότι υπάρχει ένας “φυσικός” καταμερισμός εργασίας ανάμεσα στα φύλα και ότι υπάρχουν χώροι (σπίτι, δουλειά) και χρόνοι που αντιστοιχούν σε κάθε φύλο από τη φύση του. Με την ανάπτυξη του

²² Κραβαρίτου Γεωργία., 1989, “Οι γυναίκες στη Μεταμοντέρνα κοινωνία : φτωχότερες ή πλουσιότερες;”, *Σύγχρονα Θέματα*, 40, σ.25-30.

²³ Καβουνίδη, Τ., 1989, ‘Ο έλεγχος της εργασίας της γυναίκας’, *Σύγχρονα Θέματα*, 40:71-80. Βλ. επίσης, Βαΐου, Ν., Στρατηγάκη Μ., Χρονάκη, Ζ., 1991, ‘Αμειβόμενη εργασία στο σπίτι: Μια γυναικεία δουλειά και μια ιδεολογία’. *Σύγχρονα Θέματα*, 45:47-53.

²⁴ Παναγιωτόπουλος, Ν. 1998. ‘Σημειώσεις για την απασχόληση των γυναικών και τον χρόνο απασχόλησης’, *Σύγχρονα Θέματα*, (66):112-118.

²⁵ Χριστοδούλου Γλυκερία, Γυναίκες, Οικιακότητα, τουρισμός. Το παράδειγμα του Δυτικού Ζαγορίου, on line περιοδικό, «Ο κόσμος της εργασίας», 1(2013), σ.56-59, (<http://kosmos.ergasias.unit.uoi.gr/>)

καπιταλισμού απέκτησε αξία ο χώρος παραγωγής έξω από το σπίτι σε βάρος του χώρου αναπαραγωγής μέσα στο σπίτι με αποτέλεσμα να ταυτιστεί ο διαχωρισμός σπιτιού -τόπου δουλειάς με ένα συγκεκριμένο καταμερισμό της εργασίας κατά φύλο, ο οποίος θεωρείται “φυσικός”, όπως άλλωστε “φυσικές” θεωρούνται και οι διαφορετικές σχέσεις που έχουν άνδρες και γυναίκες με καθένα είδος εργασίας (μέσα και έξω από το σπίτι κ.λπ.)²⁶. Με βάση τον καταμερισμό εργασίας κατά φύλο, ο άνδρας δεν εμπλέκεται στα οικιακά καθήκοντα στο σπίτι και η γυναίκα δεν έχει ίση πρόσβαση και ίσους όρους στη μισθωτή εργασία.

Από τις βασικές διχοτομίες που αποτέλεσαν κληρονομιά του Διαφωτισμού, το “δημόσιο” και το “ιδιωτικό - οικιακό” αποτέλεσαν έμφυλες έννοιες, καθώς ταύτιζαν το δημόσιο ως ανδρικό πεδίο και το ιδιωτικό με τις γυναίκες και τον οικιακό χώρο²⁷. Ταυτόχρονα, αυτή η διχοτομία λειτουργούσε ιεραρχικά καθώς απέκλειε τις γυναίκες από την πολιτική και την οικονομική δραστηριότητα. Η ανδρική ταυτότητα διαμορφώθηκε σε σχέση με τη συμμετοχή των ανδρών στην οικονομική και πολιτική σφαίρα, ενώ το οικιακό ιδεώδες προσδιόρισε τις γυναίκες ως μητέρες και συζύγους. Έτσι, “η διάκριση δημόσιου και ιδιωτικού” ήταν η διάκριση του κόσμου της φυσικής υποταγής, δηλαδή των γυναικών, από τον κόσμο των συμβατικών σχέσεων μεταξύ ατόμων, δηλαδή των ανδρών²⁸. Οι δεξιότητες των γυναικών αντιμετωπίζονταν ως φυσικά χαρακτηριστικά της θηλυκότητας και από την άλλη η επιτομή του “οικονομικού ανθρώπου” ήταν αυτή του ενήλικου άνδρα²⁹.

Στην παρούσα εργασία, η οικιακότητα συνιστά έννοια που αφορά την οικιακή άτυπη εργασία και περιλαμβάνει τις βασικές ποιότητες του οικιακού χώρου οι οποίες συναρτώνται με τις αξίες της νοικοκυροσύνης, της εργατικότητας και της αποταμίευσης. Περιλαμβάνει επίσης την προσφορά αγάπης και φροντίδας προς τα μέλη της οικογένειας, τη συναισθηματική εργασία. Νοηματοδοτείται κοινωνικά και πολιτισμικά με βάση το ιστορικό πλαίσιο και τον τοπικό κώδικα αξιών και επαναχρησιμοποιείται από το γυναικείο φύλο στα πλαίσια της εργασίας του στον

²⁶ Βαΐου, Ν., Στρατηγάκη Μ. 1989β. ‘Η εργασία των γυναικών: Ανάμεσα σε δύο κόσμους’, *Σύγχρονα Θέματα*, 40: 16-22.

²⁷ Στη δυτική κοινωνία υπάρχει η τάση να υποτιμάται η οικιακή ζωή και να διαχωρίζεται ο κόσμος του σπιτιού από τον «αληθινό» κοινωνικό κόσμο, ενώ ταυτόχρονα θεωρείται ο πρώτος κατά κάποιο τρόπο «φυσικός» και μη προβληματικός, με αποτέλεσμα να παραγνωρίζεται ίσως η σημασία των «οικιακών» ρόλων των γυναικών για την κοινωνία συνολικά (Papataxiarchis, 1991).

²⁸ Pateman Carole, 1989, “ Feminist critiques of the public\ private dichotomy” στο Pateman, *The Disorder of Women*, Κεμπριτζ: Polity Press, σ53

²⁹ Davidoff Leonore, 2003, “Gender and the ‘Great Divide’: Public and private in British gender history”, *Jornal of Womnn’s History* 15(1) :16

τουρισμό ως μέσο και τεχνική ανάπτυξης και προώθησης της οικογενειακής τουριστικής επιχείρησης.

Στις ορεινές μικροκοινωνίες του πεδίου έρευνας η ζωή των γυναικών διακρίνεται από ανισότητες που συνδέονται με την καταμερισμό της εργασίας μεταξύ των δύο φύλων τόσο στην οργάνωση της οικογένειας όσο και στην κοινότητα. Εντούτοις, τα υποκείμενα της έρευνας δρουν με προσαρμοστικότητα στις νέες συνθήκες που δημιουργήσε η τουριστική ανάπτυξη στην περιοχή, η οποία προσέδωσε νέο στίγμα στην έμφυλη διάσταση των οικονομικών πρακτικών και σηματοδότησε αλλαγές στις “παραδοσιακές” έμφυλες σχέσεις. Το βέβαιο είναι ότι η έμφυλη διαφορά και ανισότητα σε κάθε κοινωνία συγκροτείται μέσα από συγκεκριμένες κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές σχέσεις, πολιτισμικές αντιλήψεις και ιδεολογίες, και σε συγκεκριμένα ιστορικά, τοπικά και ευρύτερα, συμφραζόμενα³⁰. Τα στερεότυπα που αντιστοιχούν στις έμφυλες σχέσεις δεν είναι απλώς νοητικές κατασκευές αλλά δημιουργούν υλικές πραγματικότητες που ενισχύουν τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες στο πλαίσιο των οποίων συγκροτούνται.

Από τα παραπάνω προκύπτει, ότι ο χώρος έχει έμφυλο χαρακτήρα και όπως βρίσκεται, χρησιμοποιείται, κατοικείται και μετασχηματίζεται από την καθημερινή χρήση. Η ανθρωπολογική θεώρηση προτείνει ότι υπάρχει μια σχέση μεταξύ του χώρου και του φύλου και ότι αυτή καθορίζεται μέσω των σχέσεων εξουσίας³¹. Ο χώρος δηλαδή παράγεται κοινωνικά και είναι επίσης μια συνθήκη της κοινωνικής παραγωγής. Οι σχέσεις εξουσίας εγγράφονται στον κτισμένο χώρο και επιπλέον το κοινωνικό status των γυναικών ορίζει και ορίζεται από τους χώρους εργασίας που κατέχουν. Επομένως, οι συσχετίσεις ανάμεσα στους χώρους που κατέχονται από γυναίκες και την κοινωνική τους θέση, υποστηρίζουν ότι ο χώρος και παράγεται και παράγει σχέσεις φύλου .

Κατά τη διάρκεια της εθνογραφικής έρευνας, μελετήθηκε ο χώρος στο Δυτικό Ζαγόρι, και πώς αυτός παράγεται κοινωνικά και πολιτισμικά³². Δηλαδή τι ορίζεται στο πεδίο ως δημόσιο και ιδιωτικό, ποιες αλλαγές και μετασχηματισμούς δέχθηκε ο χώρος στη μετα- τουριστική περίοδο, ποιες οι νέες χρήσεις του από τους ανθρώπους,

³⁰ Αστρινάκη Ράνια, 2011, “Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις του φύλου: Μια επισκόπηση”, στο, *Μελέτες για το φύλο στην ανθρωπολογία και την ιστορία*, (Επιμ. Καντσά, Β. Μουτάφη Β., Παπαταξιάρχης Ε.), Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 31-34.

³¹ Λαδά Σάσα, 2009, «Μύθοι και πραγματικότητες: Το “ιδανικό σπίτι”. Ο ρόλος της κατοικίας στην κατά φύλα διαίρεση του χώρου» στο, *Μετα-τοπίσεις : Φύλο, διαφορά και αστικός χώρος*, ό.π. σ.33-38

³² Λαδά Σάσα, 2009, “Φύλο και χώρος: Αρχικές προσεγγίσεις και νέα ερωτήματα ή μεταξύ ορατών και αοράτων”, στο, *Μετα-τοπίσεις: Φύλο, διαφορά και αστικός χώρος* ό.π., σ.16-18

ποιες οι νέες αντιλήψεις που σηματοδότησαν αλλαγές στις έμφυλες σχέσεις καθώς και στον έμφυλο καταμερισμό εργασίας. Διότι το πώς οι άνθρωποι ορίζουν τους χώρους τους και τους βιώνουν είναι πολύ σημαντικό στην κατασκευή των ταυτοτήτων, καθώς η έμφυλη διαφορά περιγράφεται με χωρική γλώσσα, όπως η θέση μας, η προέλευσή μας και η προοπτική μας, προκειμένου να κατανοήσουμε τους εαυτούς μας ως ανθρώπινα υποκείμενα. Με την αντίληψη ότι φύλο και χώρος συγκροτούνται αμοιβαία, μελετήθηκαν επίσης οι στρατηγικές και πρακτικές που αναπτύσσει το γυναικείο φύλο ως φορέας κοινωνικής δράσης σε μια διαδικασία συνεχούς σύγκρουσης και (επανα)διαπραγμάτευσης με τις ποικίλες δομές του χώρου και του χρόνου, επαναπροσδιορίζοντας στη διαδικασία αυτή τις έμφυλες ταυτότητες.

1. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΤΟΠΙΑΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η διαμόρφωση του θέματος, δηλαδή ο ορισμός του, η εποπτεία της βιβλιογραφίας, η ένταξή του στο ανάλογο θεωρητικό πλαίσιο, η διατύπωση των στόχων και των νέων προβληματισμών που θα προκύψουν από την επεξεργασία του, συνιστούν τις πρώτες κατευθύνσεις-βήματα που θα πρέπει να ακολουθήσει ο ερευνητής λαογράφος/ανθρωπολόγος, προκειμένου να θέσει τις βάσεις μιας επιστημονικής ερευνητικής εργασίας. Επίσης, θα έχουν ήδη τεθεί από τον ίδιο οι λόγοι της έρευνάς του, τα κίνητρα που τον ώθησαν να ασχοληθεί με το συγκεκριμένο θέμα.

Το αμέσως επόμενο ερώτημα που τίθεται, μετά τον καθορισμό του θέματος, είναι με ποιον τρόπο μπορεί αυτό να διερευνηθεί, και η απάντηση ορίζει τη μέθοδο, το σύστημα δηλαδή των κανόνων και συνακόλουθα τις τεχνικές και τα εργαλεία με τα οποία προσεγγίζει και εξετάζει ο ερευνητής το αντικείμενο του, προκειμένου να συλλέξει τα στοιχεία, τα οποία χρειάζεται για να απεικονίσει και να μελετήσει την κοινωνική πραγματικότητα, την οποία διερευνά³³. Θεωρώντας ότι το αντικείμενο υπαγορεύει τις μεθόδους και τις τεχνικές, ο ερευνητής οργανώνει την έρευνα πεδίου, κάνοντας χρήση πολλαπλών μεθόδων (ακόμα και στατιστικών) και συνδυάζοντας τη βιβλιογραφική με την αρχειακή και την επιτόπια.

Λαμβάνοντας υπόψη τις προαναφερθείσες κύριες προϋποθέσεις διεξαγωγής μιας κοινωνικής έρευνας, τους στόχους και τις υποθέσεις εργασίας, καθώς και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του πεδίου έρευνας, ορίστηκαν κατά συνέπεια και τα μεθοδολογικά εργαλεία τα οποία χρησιμοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της έρευνας πεδίου.

Ως εκ τούτου, για την εκπόνηση της παρούσας μελέτης θεωρήθηκε αποτελεσματική μια τυπική εθνογραφική έρευνα, η οποία εμπλέκει τρία είδη συλλογής στοιχείων, παρατήρηση, ποιοτικές συνεντεύξεις (ημι-δομημένες) και βιβλιογραφική έρευνα. Ήδη από την αρχή σημειώθηκε ότι εκτός από το γνωστικό υπόβαθρο προσέγγισης του πεδίου, το οποίο διασφαλίζεται στο μέτρο του δυνατού, μέσω της μελέτης των γραπτών πηγών και της τοπικής βιβλιογραφίας, η επιτόπια ποιοτική μελέτη με άμεση παρατήρηση ορίστηκε ως η απαραίτητη προϋπόθεση για

³³ Λυδάκη Άννα, 2001, Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας, Αθήνα: Καστανιώτης, σ.18.

την άμεση εποπτεία της κοινωνικής πραγματικότητας των υποκειμένων της έρευνας, αλλά και για την βαθύτερη κατανόηση και ερμηνεία των κανόνων, αξιών, κωδίκων που προσδιορίζουν τη ζωή τους.

Το αντικείμενο της εργασίας αυτής, δηλαδή η διερεύνηση της σχέσης των γυναικών με τον τουρισμό, η βιωματική τους σχέση με την οικονομική αυτή δραστηριότητα και οι επιδράσεις στη ζωή τους γενικότερα, προσδιόρισε αποφασιστικά τα μεθοδολογικά εργαλεία και τις τεχνικές, καθώς και την επιλογή των πληροφορητριών. Κατά συνέπεια, οι πληροφορήτριες ήταν γυναίκες που κατοικούσαν στο Δυτικό Ζαγόρι, ασχολούνταν ενεργά με τον τουρισμό με οποιοδήποτε τρόπο(συμβοηθούντα μέλη, επιχειρηματίες, βοηθητικό προσωπικό), και αποδέχονταν τους βασικούς γυναικείους ρόλους τους με ό,τι αυτό συνεπαγόταν για την καθημερινότητά τους.

Εθνογραφική μέθοδος σημαίνει επιτόπια έρευνα και συμμετοχική παρατήρηση που σημαίνει ότι ο μόνος τρόπος για να γνωρίσεις τον “άλλο” είναι να ζήσεις κοντά του, να τον παρατηρήσεις στην καθημερινή του ζωή και να κατανοήσεις τον τρόπο που προσλαμβάνει και ερμηνεύει τις παγιωμένες δομές της κοινωνίας, να αντιληφθείς με άλλα λόγια τη νοοτροπία του. Άρα η ανάπτυξη διαπροσωπικών επαφών με τα δρώντα κοινωνικά υποκείμενα, η εμπειρία του χώρου, η γνώση των κωδίκων και των αξιών της τοπικής κοινωνίας συνιστούν εγγυητικούς παράγοντες για να μπορέσει ο ερευνητής να δει το αυτονόητο του “άλλου” που αποτελεί και στην ουσία το αντικείμενο μελέτης του³⁴.

Σύμφωνα με τον Copans³⁵ το πεδίο είναι μια εμπειρία διπλή, “των άλλων” και “του εαυτού”. Αυτό σημαίνει ότι «τα εθνογραφικά δεδομένα διαμορφώνονται κάθε φορά όχι μόνο από τον ερευνητή, αλλά και από τους ερευνώμενους πληροφορητές του και κυρίως από τη σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσά τους κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας. Και η σχέση αυτή διαμορφώνεται κάθε φορά διαφορετικά επηρεασμένη από πολιτισμικούς, κοινωνικούς και ιστορικούς παράγοντες»³⁶.

Συνεπώς, η εθνογραφική παρατήρηση εξαρτάται κάθε φορά από τα άτομα και τις σχέσεις που θα αναπτυχθούν ανάμεσά τους. Τι συμβαίνει όμως όταν ο ερευνητής όντας “εντόπιος” διεισδύει και αποτελεί μέρος του “άλλου”; Όταν ο πολιτισμός ο

³⁴ Λυδάκη Άννα, *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*, ό.π., σ.129, 159.

³⁵ Copans Jean, 2004, *Η επιτόπια Εθνολογική Έρευνα*, μτφ.Κατερίνα Μάρκου, Αθήνα: Gutenberg, σ.29

³⁶ Γκέφου- Μαδιανού Δήμητρα, 1998β, «Αναστοχασμός, ετερότητα και ανθρωπολογία οίκοι: Διλήμματα και αντιπαραθέσεις».Στο Δήμητρα Γκέφου- Μαδιανού(επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία: Σύγχρονες τάσεις*. Σειρά Ανθρωπολογικοί Ορίζοντες, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ.399

οποίος μελετάται είναι ο οικείος πολιτισμός του ανθρωπολόγου; Στην περίπτωση αυτή, εξασφαλίζει την “από τα μέσα” θέαση της κοινωνικής πραγματικότητας, και όπως υποστηρίζει η Δ. Γκέφου – Μαδιανού, «η διεξαγωγή επιτόπιας έρευνας οίκοι εξασφαλίζει στον εντόπιο εθνογράφο το προνόμιο να αναγνωρίζει τα πολιτισμικά πρότυπα, ακόμα και όταν αυτά εμφανίζονται με τρόπο συγκαλυμμένο και περίπλοκο»³⁷.

Επειδή η επιτόπια έρευνα συνιστά κατά κύριο λόγο είσοδο σε ένα πεδίο, όταν εισήλθα σε αυτό με νέο ρόλο ως ερευνήτρια, είχα βιώσει ήδη ως μέλος της κοινότητας το ίδιο κοινωνικό και συμβολικό περιβάλλον με τα υποκείμενα της έρευνας, είχα επίσης τις ίδιες συλλογικές αναπαραστάσεις, συμμετείχα στα κοινά νοήματα και στους τοπικούς αξιακούς κώδικες, καθώς επίσης διέθετα τη βαθιά “από τα μέσα” γνώση για τις καθημερινές ρουτίνες. Ήμουν λοιπόν ένας “δικός” ο οποίος γίνεται δεκτός χωρίς επιφυλάξεις και καχυποψία, ώστε από την αρχή της εισόδου του στο πεδίο να προσεγγίζει τους κατάλληλους πληροφορητές-κλειδιά, να αποκωδικοποιεί τη συμβολική γλώσσα των μελών της κοινότητας, με άμεσο πρακτικό αποτέλεσμα τη δυνατότητα να εξασφαλίζει τα κατάλληλα δίκτυα επικοινωνίας προς χάριν των ερευνητικών του στόχων. Η πλεονεκτική θέση στην οποία βρισκόμουν ως εντόπια εθνογράφος ήταν απόρροια και της δικής μου ταυτότητας: γυναίκα, έγγαμη, με οικογένεια που η κοινότητα γνώριζε επίσης, εκπαιδευτικός, που δεν ζούσα μεν, αλλά πάντα επέστρεφα στον τόπο καταγωγής μου. Ένα τρίτο θετικό στοιχείο για την έρευνα και τον τρόπο διεξαγωγής της αποτέλεσε η προσέγγιση του θέματος με αποτέλεσμα οι γυναίκες – πληροφορήτριες να με δεχθούν στους πιο οικείους και “ασφαλείς” γι’ αυτές χώρους, όπου δύσκολα θα γινόταν δεκτός ένας “ξένος” και μάλιστα άνδρας³⁸.

Εξαιτίας της επαγγελματικής μου ιδιότητας, η διάρκεια της επιτόπιας έρευνας και η παραμονή στο πεδίο ταυτίστηκε με τις σχολικές διακοπές, ξεκινώντας από τον Ιούλιο του 2012 έως και τον Αύγουστο του 2015. Οι φάσεις λοιπόν της έρευνας στις κοινότητες του Δυτικού Ζαγορίου διεξήχθησαν ως εξής:

³⁷ Γκέφου- Μαδιανού Δήμητρα, 1998β, «Αναστοχασμός, ετερότητα και ανθρωπολογία οίκοι: Διλήμματα και αντιπαραθέσεις», ό.π., σ.392

³⁸ Θα μπορούσα να προσθέσω επίσης ότι εξαιτίας της επαγγελματικής μου δραστηριότητας η οποία δεν σχετιζόταν με το χώρο των τουριστικών δραστηριοτήτων, γινόμουν δεκτή ως ένα σχετικά «ακίνδυνο» άτομο, με την έννοια ότι δεν λειτουργούσα ανταγωνιστικά, άρα δεν θα υπέκλεπτα ποτέ τα μυστικά τους προς χάριν της δικής μου επιχείρησης. Τούτο έγινε περισσότερο αντιληπτό από τη γράφουσα ιδιαίτερα μετά τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην τουριστική κίνηση της περιοχής. (Από το προσωπικό ημερολόγιο).

Σε πρώτη φάση, η πορεία της έρευνας είχε ως αφετηρία τη συγκέντρωση και επεξεργασία ξένης και ελληνικής βιβλιογραφίας σχετικά με τη γυναικεία εργασία στον τουριστικό τομέα και τη δράση των γυναικών μέσα από τη σχέση νοικοκυριού – τουριστικής επιχείρησης. Από την αρχή διαπιστώθηκε ότι λείπει γενικά από τη βιβλιογραφία και είναι σχετικά πρόσφατη στον ευρύτερο χώρο των κοινωνικών επιστημών η ανθρωπολογική προσέγγιση του τουρισμού. Το κενό αυτό έρχεται να καλύψει η μελέτη της Β. Γαλανή- Μουτάφη (2001), *Έρευνες για τον Τουρισμό στην Ελλάδα και τη Κύπρο: Μια Ανθρωπολογική προσέγγιση*, η οποία περιλαμβάνει σχολιασμένη βιβλιογραφία αποτελούμενη από δημοσιευμένες εργασίες ελλήνων και ξένων επιστημόνων. Ως κοινωνική ανθρωπολόγος η συγγραφέας στοιχειοθετεί τις εκτιμήσεις της αναφορικά με την πορεία της τουριστικής έρευνας από πλευράς ερμηνευτικών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων, ενώ δίνει ιδιαίτερη έμφαση σε παραδείγματα και εθνογραφικές μελέτες εκτός Ελλάδας. Μεταξύ των άλλων εισάγει και την οπτική των έμφυλων σχέσεων και ταυτοτήτων στη μελέτη του τουριστικού φαινομένου. Την έρευνα βοήθησε σημαντικά το βιβλίο της Θ. Ανθοπούλου (2008), *Όψεις και δυναμικές επιχειρηματικότητας των γυναικών της υπαίθρου στην παραγωγή τροφίμων*, Αθήνα: Gutenberg, το οποίο αναφέρεται στην αγροτική αναδιάρθρωση και πολυλειτουργικότητα του αγροτικού χώρου, στον επαναπροσδιορισμό των έμφυλων ρόλων στον υπαίθρο χώρο, στις όψεις επιχειρηματικότητας των γυναικών της υπαίθρου και σε ζητήματα κοινωνικής ένταξης. Προς την κατεύθυνση αυτή ιδιαίτερα διαφωτιστικές υπήρξαν οι μελέτες που φιλοξενούνται σε δύο συλλογικά έργα. Στο, *Ύπαιθρος Χώρα: η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα*, (1999), Χ. Κασίμης, Λ. Λουλούδης (επιμ.) ΕΚΚΕ/Πλέθρον και στο, *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος*, (2008), Ε. Ζακοπούλου Κασίμης Χ., Λ. Λουλούδης (επιμ.), Αθήνα: Πλέθρον. Όσον αφορά τη μελέτη του ιστορικού και κοινωνικού πλαισίου του πεδίου θα πρέπει να αναφέρουμε τα βιβλία του Φ.Μ. Πέτσα και Γ.Α. Σαραλή, (1982), *Αρίστη και Δυτικό Ζαγόρι* Αθήνα: Ζαχαρόπουλος Ο.Ε., και του Γ. Παπαγεωργίου (1995), *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο – Ζαγόρι (μέσα 18^{ου} - αρχές 20^{ου} αι.)*, Ιωάννινα: εκδ. Ριζαρείου Σχολής. Ο Β. Κ. Δαλκαβούκης στη μεταπτυχιακή του διατριβή (1999), *Μετοικεσίες Ζαγορισίων (1750- 1922)*, Θεσσαλονίκη: εκδ. Ριζαρείου Σχολής, αναφέρεται στις μετοικεσίες ως την κυρίαρχη δομή που διακρίνει το Ζαγόρι στην ιστορική του πορεία ως τις μέρες μας, που το καθιστούν χώρο με ιδιαίτερη φυσιογνωμία στον ηπειρωτικό και γενικότερα τον ελλαδικό κορμό, μέσα από την

οικονομική και κοινωνική δραστηριότητα των μετοίκων τόσο στο χώρο της μετοικεσίας όσο και στο χώρο της γενέτειρας. Το 2003 η εργασία της Κ. Μπάδα στο περιοδικό *Γεωγραφίες* (Νο5, σ.57-71), με τίτλο, «Η πολιτισμική ταυτότητα ως συνιστώσα της βιώσιμης ορεινής ανάπτυξης. Το παράδειγμα του Ζαγορίου»,³⁹ εμβαθύνοντας στη μελέτη του τοπικού πολιτισμικού συστήματος, τεκμηριώνει την ανάπτυξη μιας ιστορικά διαμορφωμένης και πολύπλευρης δυναμικής και τονίζει την προσαρμοστικότητα των ορεινών αυτών κοινοτήτων που εξελίχθηκε τελικά σε στρατηγική επιβίωσης απέναντι στην πίεση της ιστορίας και του γεωγραφικού παράγοντα. Το Φθινοπωρινό Σχολείο Άνω Πεδινών που λειτουργεί από το 2011 και έχει ως αντικείμενο διδασκαλίας, θεωρητικής και μεθοδολογικής κατάρτισης, την Ιστορία, την κοινωνία και τον πολιτισμό της εργασίας συνέβαλε σημαντικά στην εθνογραφική έρευνα που διεξήγαγε η γράφουσα, τόσο με την άσκηση επιτόπιας έρευνας, όσο και με την παρακολούθηση των αντίστοιχων θεματικών. Επίσης, το ετήσιο on line περιοδικό «ο κόσμος της εργασίας» με τα άρθρα που φιλοξενεί συνιστά πεδίο ανάπτυξης διεπιστημονικού διαλόγου και προβληματισμού για την εργασία. Επομένως, η μελέτη των άρθρων αυτών κρίθηκε απαραίτητη για την βαθύτερη κατανόηση της έννοιας της εργασίας και εν τέλει για την πιο ουσιαστική και εμπειριστατωμένη προσέγγιση του εθνογραφικού πεδίου.

Επιπρόσθετα, μελετήθηκε η τοπική βιβλιογραφία, πρακτικά συνεδρίων για τον τουρισμό στο Ζαγόρι, τοπικές εφημερίδες και περιοδικά (για παράδειγμα η εφημερίδα “Το Ζαγόρι μας”), τα οποία πολύ συχνά φιλοξενούν στις στήλες τους άρθρα σχετικά με την τουριστική ανάπτυξη στην περιοχή. Κατόπιν, επιδιώχθηκαν οι πρώτες επαφές και έγινε ανακοίνωση του σκοπού της μελέτης του θέματος σε ορισμένους ανθρώπους, και κυρίως σε όσους ασχολούνταν ποικιλοτρόπως με τον τουρισμό.

Κατά τη δεύτερη φάση και με την είσοδο στο πεδίο, χρησιμοποιήθηκε η βασική μέθοδος της επιτόπιας ποιοτικής έρευνας, η συμμετοχική παρατήρηση⁴⁰. Με βασικό στόχο τη συγκέντρωση του εθνογραφικού υλικού της εργασίας στην επιτόπια έρευνα εντάχθηκαν και άλλες τεχνικές, όπως η διενέργεια συνεντεύξεων και το εθνογραφικό ημερολόγιο. Συγκεκριμένα, προτιμήθηκε η ημικατευθυνόμενη συνέντευξη, γιατί ο

³⁹ Επίσης για την τοπική κουλτούρα που σκιαγραφεί την κοινωνική και οικονομική διάρθρωση της περιοχής του Ζαγορίου, βλ. Μπάδα Κ., “Πολιτισμική ενότητα”, στο ειδικό ένθετο της εφημ. Η Καθημερινή, *Επτά Ημέρες*, (Κυριακή, 27 Μαρτίου 1994), σ.20

⁴⁰ Λυδάκη Άννα (2001), *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*, ό.π., σ.147-152

τρόπος και η σειρά με την οποία τίθενται οι ερωτήσεις αναφορικά με το πλαίσιο έρευνας, “διευκολύνει” κατά κάποιον τρόπο την παραγωγή και αξιοποίηση συμπτωματικών πληροφοριών για την κουλτούρα των ατόμων και για τους μηχανισμούς που τη διαμορφώνουν. Κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων, νέες καταστάσεις που προέκυπταν από τον χαρακτήρα και τη συμπεριφορά των γυναικών, την παρουσία και τις παρεκβάσεις των συζύγων, τη δημιουργία νέων συνθηκών, όπως νεοαφιχθέντες τουρίστες κ.λπ., μας υποχρέωναν σε τροποποιήσεις και προσαρμογές αναφορικά με τη διάρκεια της συζήτησης, τη σειρά και το είδος των ερωτήσεων ή ακόμα οδηγούσαν και στην παράλειψή τους και στη μετατροπή των συνεντεύξεων σε ελεύθερες συζητήσεις.

Ενισχυτικά προς την συγκέντρωση εθνογραφικού υλικού χρησιμοποιήθηκαν ψηφιακά μέσα, δηλαδή ένα ψηφιακό μαγνητόφωνο και μια φωτογραφική μηχανή. Η φωτογραφία εκτός από την επικοινωνιακή δύναμη που διαθέτει, συμβάλλει θετικά ως προς την κατανόηση των στοιχείων που έχει συγκεντρώσει η εθνογραφική έρευνα, ενώ παράλληλα λειτουργεί συμπληρωματικά σε σχέση με τα δεδομένα που απορρέουν από την απομαγνητοφώνηση, τη μεταγραφή δηλαδή του προφορικού λόγου σε γραπτό, βήμα απαραίτητο στην πορεία της έρευνας, προκειμένου για την ανάλυση και απόδοση νοήματος.

Αφού ολοκληρώθηκε η συγκέντρωση του υλικού, δηλαδή οι απομαγνητοφωνήσεις, οι γραπτές σημειώσεις, (αποτέλεσμα συστηματικής παρατήρησης και καταγραφής), οι φωτογραφίες και όποια άλλη μορφή πρωτογενούς υλικού παραχωρήθηκε στη γράφουσα, έγινε κατόπιν το τελευταίο βήμα, η οργάνωση και η ταξινόμησή του.

Προκειμένου να αποφευχθεί ο κίνδυνος του εγκλωβισμού σε στερεοτυπικές αντιλήψεις, ακολούθησε η διαδικασία της “διανοητικής αποδέσμευσης”, που ορίζεται ως “απόσταση” ή “διάλειμμα” από το πεδίο της επιτόπιας έρευνας. Απομακρυνθήκαμε κατόπιν από αυτό αποποιούμενοι το ρόλο μας στην ομάδα, με σκοπό να επιδιωχθεί απεμπλοκή από τυχόν επιδράσεις του οικείου περιβάλλοντος και να ακολουθήσει η τρίτη φάση της έρευνας, με τη συγγραφή της εργασίας.

Ιδιαίτερα προσκόμματα και δυσκολίες δεν ανέκυψαν κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας. Ως “εντόπια” ερευνήτρια διεξήγαγα την εθνογραφική έρευνα σε ένα πεδίο όπου δεν υπήρχε η ανάγκη για την ανάπτυξη διαπροσωπικών σχέσεων, ούτε προαπαιτούνταν η αναζήτηση ενός πληροφορητή – κλειδί, ο οποίος θα “προετοίμαζε το έδαφος” για την προσέγγιση και τη γνωριμία με άτομα – μέλη της

κοινότητας, χρήσιμα για την όσο το δυνατόν πληρέστερη και αποτελεσματικότερη έρευνα. Ωστόσο, όπως έχει επισημανθεί για την επιτόπια έρευνα οίκοι, η έλλειψη απόστασης με τα υποκείμενα της έρευνας και η βιωματική σχέση του ερευνητή με το πεδίο, είναι πιθανόν να τον αποπροσανατολίσουν από το σκοπό του, ώστε να θεωρεί πολλά γεγονότα αυτονόητα με αποτέλεσμα να μην τα καταγράφει.

Σύμφωνα με τη Λυδάκη, «εξισορρόπηση θα φέρει η συχνή έξοδος από την ομάδα που μελετά, η κατά καιρούς επάνοδος στον δικό του κόσμο, οι συναντήσεις και οι σχετικές συζητήσεις με συναδέλφους του, καθώς και η ανταλλαγή ανάλογων εμπειριών και απόψεων»⁴¹. Η περιοδική εμφάνισή μου στο πεδίο καθώς και η προσπάθεια της ουσιαστικής γνώσης του, προκειμένου να αντιληφθώ τις νέες συνθήκες που δημιουργεί ο τουρισμός στις τοπικές κοινωνίες, οι οποίες επηρεάζουν την εξέλιξή τους και συμβάλλουν στους όποιους μετασχηματισμούς τους, ήταν τεχνικές που λειτούργησαν θετικά και απέτρεψαν τυχόν ταυτίσεις με τα υποκείμενα της έρευνας καθώς και συναισθηματικές εμπλοκές.

Δεν έλειψαν και κάποιες δυσκολίες σχετικά με το μαγνητόφωνο, του οποίου η χρήση δημιούργησε ένα κλίμα δυσπιστίας και αμηχανίας σε λίγες μόνο πληροφορήτριες. Στην περίπτωση αυτή, ο λόγο των γυναικών που αναβλύζει αυθόρμητα και με δική τους πρωτοβουλία, καθώς και οι κουβέντες οι ειπωμένες μόνο στα πλαίσια μιας φιλικής συντροφιάς αποζημίωσαν τη γράφουσα με περισσότερες και πιο ενδιαφέρουσες πληροφορίες.

Μία από τις βασικές τεχνικές της επιτόπιας ποιοτικής έρευνας αποτελεί η συνέντευξη / διαδικασία, η οποία στηρίζεται βασικά στη σχέση μεταξύ ερευνητή και ερευνωμένων. Η σχέση αυτή απαιτεί σεβασμό για το λόγο του άλλου, διακριτικότητα, ανθρώπινο ενδιαφέρον και κατανόηση, ως εκ τούτου ο ερευνητής με την είσοδό του στο πεδίο οφείλει να επιδιώξει τη δημιουργία οικειότητας και ισότιμων φιλικών σχέσεων προκειμένου να κερδίσει την εμπιστοσύνη των πληροφορητών. Ρόλος του επίσης είναι να μελετήσει τον εκφερόμενο και μη εκφερόμενο λόγο, τα δηλούμενα και τα λανθάνοντα νοήματα, εφόσον η μελέτη της γλώσσας και του πολιτισμού οδηγεί στην κατανόηση και ερμηνεία των συμβολικών συστημάτων της κοινότητας,

⁴¹ Λυδάκη Άννα, (2001) *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*, ό.π. σ.152

όπως αναφέρει ο J. Bruner⁴². Ο λόγος των ανθρώπων αλλά και οι σιωπές τους δίνουν πολλές πληροφορίες για τα ήθη τους, για το πώς προσλαμβάνουν την πραγματικότητα, καθώς και για τις στρατηγικές που ακολουθούν στη ζωή τους, ώστε με την τεχνική της συνέντευξης ο ερευνητής καλείται να διερευνήσει τον κώδικα επικοινωνίας των μελών της κοινότητας, τον μαθημένο στο κοινωνικό τους περιβάλλον. Για τον σκοπό αυτό, στην επιτόπια έρευνα⁴³, χρησιμοποιούνται οι μη δομημένες συνεντεύξεις οι οποίες είναι ερωτήσεις μαιευτικού τύπου, προϋποθέτουν δι-υποκειμενικότητα, αμοιβαία αναγνώριση και αλληλεπίδραση και αποσκοπούν στη σφαιρική θέαση του φαινομένου που μελετάται. Στο επιθυμητό αποτέλεσμα της συνέντευξης συμβάλλει αποφασιστικά η εγρήγορση εκ μέρους του ερευνητή, το έκδηλο και ουσιαστικό ενδιαφέρον για τον συνομιλητή του και τα λεγόμενά του και οπωσδήποτε, όχι η εμφανής αδιαφορία ή κόπωση.

Επιλέγοντας ως πεδίο έρευνας τις κοινότητες που περιλαμβάνονται στο Δυτικό Ζαγόρι, μία από τις οποίες αποτελεί ταυτόχρονα και τόπο καταγωγής και έχοντας βιώσει την εμφάνιση, την ανάπτυξη αλλά και την “έκρηξη” του τουριστικού ρεύματος στην περιοχή, έπρεπε από την αρχή να διαχειριστούμε διαφορετικά ζητήματα αλλά και προβλήματα σε σχέση με τον “άλλο” που ήταν ταυτόχρονα και “δικός”. Πριν από την είσοδο στο πεδίο και μελετώντας τη βιβλιογραφία τη σχετική με τη μεθοδολογία της επιτόπιας έρευνας, γνωρίζαμε ήδη ότι στην ανθρωπολογία οίκοι ελλοχεύει ο κίνδυνος ο “εντόπιος” εθνογράφος να εκλάβει πολλά πράγματα ως δεδομένα. Επίσης, ότι οι “εντόπιοι” δεν αποτελούν μια ομοιογενή και συνεκτική κατηγορία αλλά κάθε άποψη διαθέτει διαφορετικό βαθμό εξουσίας⁴⁴.

Κατά συνέπεια, σε κάθε συνέντευξη γινόταν αναπροσαρμογή των κριτηρίων και των όρων που καθόριζαν την πορεία της, προσεγγίζαμε δηλαδή τα υποκείμενα της έρευνας με διαφορετικό κάθε φορά τρόπο. Για παράδειγμα, μερικές γυναίκες του δείγματος που χρησιμοποιήθηκε για την έρευνα, ανήκαν στον οικείο πολιτισμό της γράφουσας, ενώ άλλες γυναίκες εμφανίστηκαν στο πεδίο εξαιτίας της επαγγελματικής τους δραστηριότητας στον τουρισμό ή εργάζονταν στις επιχειρήσεις ως βοηθοί, επομένως προέρχονταν από άλλο πολιτισμό και διέθεταν διαφορετικό κώδικα αξιών.

⁴² Bruner J.S. και Anglin J. M., (1973) *Beyond the information given: Studies in the psychology of Knowing*, Νέα Υόρκη: Norton.

⁴³ Βαρβούνης Μ.Γ., (1994), *Συμβολή στη μεθοδολογία της επιτόπιας λαογραφικής έρευνας*, Αθήνα :Οδυσσέας

⁴⁴ Γκέφου- Μαδιανού Δήμητρα, 1998β, «Αναστοχασμός, ετερότητα και ανθρωπολογία οίκοι: Διλήμματα και αντιπαράθεσεις», ό.π.:407.

Ο P. Thompson, αναφέρει χαρακτηριστικά ότι, «στην πλειονότητα των περιπτώσεων οι μεθοδολογικές αρχές αμβλύνονται από την επίδραση των προσωπικοτήτων που εμπλέκονται σε κάθε συνέντευξη»⁴⁵. Αυτό δείχνει την ευθύνη του εθνογράφου να αντιμετωπίζει κάθε περίπτωση με την δέουσα ετοιμότητα και με ρυθμίσεις που εναρμονίζονται στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των υποκειμένων της έρευνας. Στο ημερολόγιο πεδίου σημειώθηκε ότι η σχέση της γράφουσας με τις πληροφορήτριες δεν ήταν σταθερή, αντίθετα είχε δυναμικό και πολύπλοκο χαρακτήρα που άλλαζε με το χρόνο. Για παράδειγμα, τα τελευταία χρόνια η οικονομική κρίση επηρέασε καθοριστικά την τουριστική κίνηση στο Δυτικό Ζαγόρι, όπως και όλο το Ζαγόρι. Ως αποτέλεσμα αυτού του φαινομένου ήταν η οικονομική δυσπραγία για την περιοχή όπως απώλεια θέσεων εργασίας, κλείσιμο επιχειρήσεων, κατάσταση που επηρέαζε τον ψυχισμό, την γενικότερη στάση και συμπεριφορά των γυναικών της έρευνας, ακόμα και τη διάθεσή τους να συμβάλλουν σ' αυτήν.

Η διάρκεια των συνεντεύξεων δεν υπερέβαινε τη μία ώρα, εκτός από τις περιπτώσεις που η συνέντευξη συνεχιζόταν στα πλαίσια μιας φιλικής συζήτησης. Οι κοινοτοπίες και οι καθημερινές κουβέντες που ειπώνονταν κατά τη διάρκειά της, απέβαιναν υποστηρικτικές του υλικού των απομαγνητοφωνήσεων και υποβοηθούσαν την καλύτερη δυνατή ερμηνεία των λόγων των υποκειμένων της έρευνας.

Εξαιτίας της βιωματικής σχέσης της γράφουσας με τα υποκείμενα της έρευνας, αλλά και του κοινού φύλου, ο χώρος όπου πραγματοποιούνταν οι συνεντεύξεις (ημιδομημένες και ελεύθερες), ήταν κυρίως οι κουζίνες των γυναικών ή ακόμα προσωπικοί τους χώροι ή ο χώρος της εργασίας τους κυρίως σε ώρες που δεν ήταν απασχολημένες είτε με τους τουρίστες είτε με τα οικιακά τους καθήκοντα.

Ο λόγος των πληροφορητριών ήταν ζωντανός, ευθύς, διανθισμένος με κινήσεις του σώματος, χειρονομίες και εναλλαγές του βλέμματος. Ως “εντόπια” ερευνήτρια είχα τη δυνατότητα της “από τα μέσα” θέασης της κοινωνικής πραγματικότητας, συνεπώς βρισκόμουν στην πλεονεκτική θέση να κατανοώ άμεσα και γρήγορα τόσο τις καθημερινές ρουτίνες, όσο και ορισμένες ψυχολογικές και συναισθηματικές πτυχές της συμπεριφοράς που αποτελούσαν μέρος του κοινού μας πολιτισμικού πλαισίου, να ερμηνεύω ακόμη το ύφος και τις λέξεις – σημεία, οι οποίες εμπεριέχουν εκείνο που ο άλλος ζει και αντιλαμβάνεται εσωτερικά⁴⁶. Με δεδομένη την αμεσότητα της εμπειρίας και του βιώματος, είχα το προνόμιο της προσωπικής εκτίμησης των

⁴⁵ Paul Thompson, (2002), *Φωνές από το παρελθόν : Προφορική Ιστορία*, Αθήνα: Πλέθρον, σ.277

⁴⁶ Λυδάκη Άννα, (2001) *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*, ό.π. σ. 201.

καταστάσεων και της αναγνώρισης των πολιτισμικών προτύπων καθώς επίσης και των γλωσσικών κωδίκων, στοιχεία που καθιστούσαν ευκολότερη την ερμηνεία και την απόδοση νοημάτων.

Επειδή όμως η εγγύτητα μεταξύ της γράφουσας και των πληροφορητριών δημιουργούσε πολλά επίπεδα αλληλόδρασης, προκειμένου να αυξηθεί η πιθανότητα να ακουστούν οι φωνές των άλλων και να μειώσουμε την αυθεντία του “εαυτού - εθνογράφου”, υιοθετήθηκε ως στρατηγική η αναστοχαστική προσέγγιση⁴⁷. Η επιτόπια έρευνα παρείχε το έναυσμα για ενδοσκοπήση, για αναθεώρηση παγιωμένων αντιλήψεων, στερεοτύπων και προκαταλήψεων ώστε τελικά απέβη δημιουργική για τον ίδιο μας τον “εαυτό”. Επειδή οι σχέσεις με τις πληροφορήτριες άλλαζαν με το χρόνο, παρατηρήσαμε ότι τα εθνογραφικά δεδομένα επηρεάζονταν επίσης από την αναστοχαστική διάθεση των ίδιων.

Εν κατακλείδι, αφήσαμε το πεδίο με την αίσθηση ότι ο αναστοχασμός και από τα δύο μέρη, ερευνήτριας και ερευνωμένων, απέβη δημιουργικός και για τις δύο πλευρές.

⁴⁷ Γκέφου- Μαδιανού Δήμητρα, 1999, *Πολιτισμός και Εθνογραφία. Από τον Εθνογραφικό Ρεαλισμό στην Πολιτισμική Κριτική*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ.308.

2. ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

Ο τουρισμός είναι ένα παγκόσμιο κοινωνικό-οικονομικό φαινόμενο το οποίο έχει τη βάση του στην ανάγκη του ανθρώπου για αναψυχή, για επαφή με τη φύση και τη γνωριμία ξένων τόπων και πολιτισμών. Η εξάπλωση του τουρισμού υπήρξε απόρροια πολλών παραγόντων, όπως η άνοδος του βιοτικού επιπέδου, η βελτίωση των μέσων μεταφοράς, η αύξηση των εισοδημάτων και του ελεύθερου χρόνου και η “βιομηχανοποίηση” της τουριστικής παραγωγής⁴⁸.

Ο τουρισμός ως περιήγηση – γνωριμία με πολιτιστικές και κοινωνικές αξίες άλλων λαών υπήρχε από την εποχή των πρώτων ιστοριογράφων της αρχαιότητας (τέλη 6ου αι. μ.Χ.) και στη μορφή του αυτή οφείλονται πλήθος ταξιδιωτικές, ιστορικές και γεωγραφικές πληροφορίες. Ομαδικές μετακινήσεις για προσκύνημα ιερών τόπων, τέλεση αθλητικών αγώνων, εμπόριο, δεν είναι παρά οι προπομποί του θρησκευτικού, του αθλητικού και του περιηγητικού τουρισμού.⁴⁹

Ο 19ος αιώνας μπορεί να χαρακτηριστεί καθοριστικός για τη δυναμική ανάπτυξη του τουρισμού, εφόσον στα ευρύτερα πλαίσια του μετασχηματισμού των καπιταλιστικών βιομηχανικών κοινωνιών, που συντελείται την περίοδο αυτή, αυξάνει η σημασία των διακοπών και ενδυναμώνεται ο ρόλος τους ως βασικό συστατικό της διευρυμένης αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης.

Όμως, στην κλίμακα και στην έκταση που έχει πάρει στη σύγχρονη εποχή, ο τουρισμός αναπτύχθηκε ως μαζικό φαινόμενο⁵⁰ μετά τα μέσα του 20ου αιώνα. Με βάση την ατομική ανάγκη για ξεκούραση, εξελίχθηκε πλέον ως κοινωνική ανάγκη, ως “δικαίωμα” για αναψυχή, φαινόμενο με πολύ μεγάλη σημασία, από την πλευρά τόσο της παγκόσμιας οικονομίας⁵¹ όσο και της ανάπτυξης ενός τόπου. Τα αναπτυγμένα

⁴⁸ Πολιτιστικές Βιομηχανίες, Διαδικασίες, Υπηρεσίες, Αγαθά, (2005) επιμ. Βερνίκος Ν., Δασκαλοπούλου Σ., Μπαντιμαρούδης Φ., Μπυμπάρης Ν., Παπαγεωργίου Α., Αθήνα: Κριτική.

⁴⁹ J. Towner, (1995), “What is tourism’s history?” Tourism Management 16, σσ. 339-342.

^{50 50} Ο όρος **μαζικός τουρισμός**, χρησιμοποιείται για να περιγράψει έναν οργανωμένο τρόπο ταξιδιού που περιλαμβάνει ειδικούς τρόπους μεταφοράς (πτήσεις τύπου Charter), διαμονή σε μεγάλες ξενοδοχειακές μονάδες, προγραμματισμένες επισκέψεις, ενώ η διάρκεια διαμονής είναι καθορισμένη και σχετικά μικρή (μία εβδομάδα ή λίγο περισσότερο) και έχει ιδιαίτερα χαμηλό κόστος. Θεωρείται μία μορφή τουρισμού υπεύθυνη για πολλές αρνητικές επιπτώσεις στο περιβάλλον και στην κοινωνία υποδοχής. Βλ. Κοκκώσης Χ. & Τσάρτας Π., (2001). Βιώσιμη Τουριστική Ανάπτυξη και Περιβάλλον. Αθήνα: Κριτική.

⁵¹ Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Τουρισμού (WOT, 1993), ο χρόνος διακοπών θεωρείται πολυλειτουργικός και ανάγεται «σε χρόνο μόρφωσης, ανάπαυσης, συναναστροφής και επικοινωνίας». Επομένως, ο τουρισμός, απόρροια των βιομηχανικών δομών των ανεπτυγμένων

κράτη προωθούν πλέον τον τουρισμό ως οικονομική δραστηριότητα με προφανή θετικά αποτελέσματα για τις οικονομίες τους, ενώ διαμορφώνουν και το κατάλληλο θεσμικό πλαίσιο που θα ενισχύσει, οργανώσει, αλλά και ελέγξει αυτήν την ταχύτατα αναπτυσσόμενη “βιομηχανία”. Ανάμεσα στις θετικές επιπτώσεις του τουρισμού συγκαταλέγεται και το γεγονός ότι ο τουρισμός δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας, συμβάλλει στην εισροή συναλλάγματος, στη δημιουργία διασυνδέσεων με τους λοιπούς κλάδους της οικονομίας, στην αύξηση των εσόδων για το κράτος, στη δημιουργία υποδομών και στην προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς και του περιβάλλοντος. Ο τουρισμός κατά συνέπεια, μπορεί να αναδειχθεί σε σημαντικό παράγοντα οικονομικής και περιφερειακής ανάπτυξης, αμβλύνοντας τις περιφερειακές ανισότητες για αρκετές περιοχές και συμβάλλοντας ταυτόχρονα στην ανάδειξη της φυσικής και πολιτισμικής τους ταυτότητας.

Η Ελλάδα υπήρξε τουριστική χώρα εδώ και πολλούς αιώνες, γεγονός που συνδέεται με τα ταξίδια των Ευρωπαίων με στόχο κυρίως τη γνωριμία του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Τα τουριστικά ταξίδια αυτής της μορφής όμως είχαν περισσότερο το χαρακτήρα της περιήγησης και αφορούσαν μικρό αριθμό τουριστών οι οποίοι είχαν ως βασικό στόχο την επίσκεψη στους αρχαιολογικούς χώρους και όχι τη μακροχρόνια παραμονή σε εκείνες τις περιοχές.⁵²

Η κατάσταση αυτή αλλάζει εντελώς μετά τον πόλεμο και ιδιαίτερα την περίοδο 1950 – 1970, οπότε και ο τουρισμός αρχίζει να οργανώνεται και να μαζικοποιείται, ενώ παράλληλα κατευθύνεται σε συγκεκριμένες περιοχές που ανταποκρίνονται στα νέα πρότυπα της ζήτησης, τα οποία θέλουν την Ελλάδα τόπο τουρισμού διακοπών του καλοκαιριού. Η γεωμορφολογία της χώρας, το κλίμα και το περιβάλλον γίνονται παράγοντες ενίσχυσης αυτού του προτύπου, εφόσον αναδεικνύονται σε τουριστικούς πόρους υψίστης σημασίας⁵³.

Η περίοδος μετά το 1980 χαρακτηρίζεται από μια αρχικά αμήχανη και κατόπιν δυναμική ανάπτυξη των ειδικών και εναλλακτικών μορφών τουρισμού σε διάφορες περιοχές της χώρας. Αρκετοί Έλληνες κυρίως, εκτός από τα ταξίδια διακοπών και

οικονομικά χωρών, αποτελεί ένα φαινόμενο του οποίου η οικονομική και κοινωνική σημασία θεωρείται μέγιστη.

⁵² Βαρβαρέσσος Σ.,(2008), *Οικονομική του Τουρισμού, εννοιολογικές, Θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις από τον 19^ο έως τον 21^ο αιώνα.*, ,Αθήνα: Προπομπός, σ.σ.21-35. Βλ. επίσης, Μπονάρου Χριστίνα,(2012), *Οπτικός πολιτισμός και τουρισμός. Αναπαραστάσεις της Ελλάδας στις τουριστικές καρτ ποστάλ*, Αθήνα:Παπαζήσης, σ.259-270.

⁵³ Τσάρτας Πάρις, (2010), *Ελληνική τουριστική ανάπτυξη : χαρακτηριστικά, διερευνήσεις, προτάσεις*, Αθήνα:Κριτική.

παραθερισμού, κάνουν και ταξίδια μικρής διάρκειας, τα οποία συνδέονται συχνά με τον εναλλακτικό τουρισμό.

Επίσης την εποχή αυτή, συστηματοποιούνται οι προσπάθειες (από επιστημονικούς φορείς, τους ΟΤΑ, το κράτος και με τη συμβολή της Ευρωπαϊκής Ένωσης), να προστατευθούν και να αναδειχθούν περιοχές με ιδιαίτερη περιβαλλοντική σημασία, γεγονός που αποτελεί και την αναγκαία θεσμική και χωρική βάση ώστε να αναπτυχθούν ειδικότερα οι εναλλακτικές μορφές τουρισμού.

2.1 ΕΙΔΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

Σε αντιπαράθεση με τον μαζικό τουρισμό⁵⁴ και τις συνέπειές του, ως εναλλακτική μορφή ανάπτυξης συχνά αντιπροτείνονται άλλα είδη τουρισμού. Ο εναλλακτικός τουρισμός αντιστοιχεί σε μικρής κλίμακας τουριστική ανάπτυξη η οποία βασίζεται στην αξιοποίηση και ανάδειξη των φυσικών και πολιτισμικών στοιχείων⁵⁵. Είναι μία ήπια μορφή βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης και πολύπλευρης δραστηριότητας στον ορεινό χώρο, η οποία φέρνει τον επισκέπτη σε επαφή με τη φύση, με τις δραστηριότητες στην ύπαιθρο όπου θα έχει την ευκαιρία να συμμετέχει, να αθληθεί, να ψυχαγωγηθεί και να νιώσει τη χαρά της περιήγησης και της γνώσης, να γνωρίσει τα βουνά και τις φυσικές ομορφιές στις ορεινές αυτές αγροτικές περιοχές. Να γνωρίσει, επιπλέον, τις αγροτικές ασχολίες, τα τοπικά προϊόντα, την παραδοσιακή κουζίνα και την καθημερινή ζωή των κατοίκων, τα πολιτισμικά στοιχεία και τις ιδιαιτερότητες του χώρου. Ο εναλλακτικός τουρισμός δραστηριοποιεί τις παραγωγικές, πολιτισμικές και αναπτυξιακές δυνάμεις του συγκεκριμένου τόπου, συμβάλλοντας έτσι στην βιώσιμη περιβαλλοντική, οικονομική και κοινωνική πρόοδο των ορεινών περιοχών. Δίνει τη δυνατότητα τόνωσης της τοπικής αγοράς με την παραγωγή τοπικών γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων, δημιουργεί θέσεις εργασίας και τελικά συγκρατεί τον πληθυσμό στην ύπαιθρο ενισχύοντας το εισόδημα των αγροτικών κοινωνιών⁵⁶.

Οι εναλλακτικές μορφές τουριστικής ανάπτυξης θεωρούνται ότι επιτρέπουν στους κατοίκους να διατηρήσουν την αξιοπρέπειά τους και την ανεξαρτησία τους, καθώς οι ίδιοι είναι υπεύθυνοι για τις αποφάσεις που αφορούν την προσωπική συλλογική τους ζωή. Το χαρακτηριστικό της εναλλακτικής τουριστικής πολιτικής είναι ότι οι αλλαγές που προκύπτουν στη ζωή των κατοίκων δεν είναι αναγκαστικές.

⁵⁴ Ο όρος **μαζικός τουρισμός**, χρησιμοποιείται για να περιγράψει έναν οργανωμένο τρόπο ταξιδιού που περιλαμβάνει ειδικούς τρόπους μεταφοράς (πτήσεις τύπου Charter), διαμονή σε μεγάλες ξενοδοχειακές μονάδες, προγραμματισμένες επισκέψεις, ενώ η διάρκεια διαμονής είναι καθορισμένη και σχετικά μικρή (μία εβδομάδα ή λίγο περισσότερο) και έχει ιδιαίτερα χαμηλό κόστος. Θεωρείται μία μορφή τουρισμού υπεύθυνη για πολλές αρνητικές επιπτώσεις στο περιβάλλον και στην κοινωνία υποδοχής.(Κοκκώσης Χ. & Τσάρτας Π., (2001). Βιώσιμη Τουριστική Ανάπτυξη και Περιβάλλον. Αθήνα: Κριτική.

⁵⁵ Bada Konstantina,(2003), "The mountainous natural and cultural environment and the steps for the local development in Greece (Epirus), *Kronos* 5-6, pp.195-202,(University of Lecce, DBAS).

⁵⁶ Μοίρα Πολυξένη, (2005), *Τουριστική Γεωγραφία της Ελλάδας -Ευρώπη* Αθήνα: Interbooks.

Η διαμόρφωση αυτού του νέου προτύπου οφείλεται κυρίως στην ανάγκη πολλών τουριστών να ξεφύγουν από τα καθιερωμένα, να αποδράσουν από το άστυ, όπου αισθάνονται ότι απειλούνται από την τύρβη και τους ατμοσφαιρικούς ρύπους που διαρκώς εντείνονται, να επεκτείνουν επίσης τους ορίζοντές τους. Έχει αποκτήσει υποστηρικτές άτομα που αναζητούν την ποιότητα στο ταξίδι, την αποκόμιση εμπειριών, την επικοινωνία και την αναζήτηση μιας διαφορετικής μορφής διακοπών που σχετίζεται με τη ζωή στη φύση, την περιήγηση, τις πολιτιστικές δραστηριότητες και την εκπαίδευση. Ο τουρισμός μέσα από αυτή τη μορφή παύει να είναι μαζικός. Αποκτά κοινωνική και πολιτισμική διάσταση. Επιπρόσθετα η προώθηση αυτού του νέου προτύπου δεν επιδιώκεται μόνο για την ικανοποίηση των αναγκών των τουριστών, αλλά και για την οικονομική και κοινωνική υποστήριξη του ντόπιου κοινωνικού συνόλου⁵⁷. Ο εναλλακτικός τουρισμός και η αειφορία προσδίδουν νέο περιεχόμενο στην έννοια της ανάπτυξης και μπορούν να θεωρηθούν ως αναπτυξιακές προσεγγίσεις που έρχονται σε αντίθεση με το πρότυπο της μαζικοποίησης του τουριστικού φαινομένου. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Τσάρτας:

“Η έννοια των ενεργητικών διακοπών περικλείει την αναζήτηση στο ταξίδι αυτονομίας και δραστηριοτήτων που θα ανταποκρίνονται στα κίνητρα των τουριστών για ένα ταξίδι με νόημα. Η αρχική αυτή προσπάθεια για διαμόρφωση ενός νέου προτύπου τουρισμού, χωρίς να έχει τη μαζικότητα που απέκτησε στη δεκαετία του '80, αποκτάει σύντομα φανατικούς οπαδούς”⁵⁸.

Η αειφορία δε στηρίζεται μόνο στην προστασία των πόρων και οικοσυστημάτων ούτε μόνο στην τουριστική δραστηριότητα αλλά στην αναγνώριση της εξάρτησης και της συμβιωτικής σχέσης τουρισμού – ανάπτυξης και ποιότητας περιβάλλοντος. Η ήπια τουριστική ανάπτυξη είναι αυτή που προτείνεται ως μοντέλο για την καλύτερη δυνατή διαχείριση των περιοχών, μια που με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνεται η προστασία του περιβάλλοντος και του τοπίου, ως αισθητική αξία αλλά και δημιουργία οικονομικών πόρων, μέσα στα πλαίσια των εθνικών και ευρωπαϊκών πολιτικών, οι οποίες προωθούν την αειφόρο ανάπτυξη⁵⁹.

⁵⁷ Κοκκώσης Χ., (1995), Τουρισμός και βιώσιμη ανάπτυξη, *Σύγχρονα Θέματα*, 55:21-27

⁵⁸ Τσάρτας Π., (1996), *Τουρίστες, ταξίδια, τόποι: Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις στον τουρισμό*, Αθήνα: Εξάντας, σ.349.

⁵⁹ Δηλαδή αειφόρος ανάπτυξη είναι αυτή η οποία καλύπτει τις παροντικές ανάγκες, χωρίς να υποθηκευτεί η δυνατότητα των μελλοντικών γενιών να καλύψουν τις δικές τους ανάγκες. Μια διαδικασία μετασχηματισμού όπου η εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πόρων, η κατεύθυνση των επενδύσεων, ο προσανατολισμός της τεχνολογικής ανάπτυξης και οι προσαρμογές στο θεσμικό πλαίσιο εναρμονίζονται και ανυψώνουν τις σημερινές και μελλοντικές δυνατότητες να ικανοποιηθούν οι ανθρώπινες ανάγκες και φιλοδοξίες (WCED 1987, σ. 43).

Συνοψίζοντας, με τις ειδικές και εναλλακτικές μορφές ο τουρισμός αποκτά ξανά ένα κοινωνικό, πολιτισμικό και επικοινωνιακό νόημα. Η έμφαση πλέον δεν δίνεται στο “ταξίδι – φυγή”, αλλά στο “ταξίδι – νόημα” και στο “ταξίδι- ποιότητα”⁶⁰. Αυτό σημαίνει ότι η σημασία του ταξιδιού επαναπροσδιορίζεται στα πλαίσια των σύγχρονων κοινωνικών συνθηκών, όπου επικοινωνία, πολιτισμός και περιβάλλον αναδεικνύονται σε αξίες κοινές για όλες τις κοινωνίες. Πρόκειται ουσιαστικά για μια προσπάθεια βίωσης εμπειριών που συνθέτουν όλα όσα ο τουρίστας αναζητάει αλλά δεν βρίσκει στην κανονική καθημερινή ζωή του.⁶¹

Ανάμεσα στα είδη που εντάσσονται στον εναλλακτικό τουρισμό είναι ο οικοτουρισμός, ο αγροτουρισμός, ορεινός τουρισμός, ο αθλητικός τουρισμός, ο τουρισμός περιβάλλοντος, ο θρησκευτικός και ο πολιτιστικός τουρισμός⁶². Αυτές οι κατηγορίες τουρισμού δεν αποτελούν αναγκαστικά διαφορετικά είδη τουρισμού. Συχνά ο οικοτουρισμός συνδέεται με άλλες συναφείς μορφές εναλλακτικού τουρισμού και κυρίως με τον αγροτουρισμό. Η ανάπτυξη του αγροτουρισμού προέκυψε από μια διπλή αναγκαιότητα. Η πρώτη αφορά στην ανάγκη των κατοίκων των αστικών κέντρων να επανασυνδεθούν με τη φύση και τον αγροτικό πολιτισμό γενικότερα, αλλά αποτελεί και έκφραση της αυξανόμενης αναζήτησης εναλλακτικών μορφών τουρισμού εκτός του μαζικού. Η δεύτερη αφορά στους αγρότες, οι οποίοι αναζητούν εξασφάλιση συμπληρωματικού εξωγεωργικού εισοδήματος. Με οποιαδήποτε μορφή και αν εμφανίζεται πρόκειται για τον τουρισμό “ενός τόπου”, με την έννοια ότι αναδεικνύει τα τοπικά στοιχεία – πολιτιστική και αρχιτεκτονική κληρονομιά, φυσικό περιβάλλον – ενώ η πρωτοβουλία και η διαχείρισή του ανήκει στις τοπικές κοινότητες. Με άλλα λόγια είναι ένας τουρισμός που έχει κεντρικό και ουσιώδες στοιχείο τον άνθρωπο, όπου ο καθένας μοιράζεται κάτι με άλλους, ένας τουρισμός ο οποίος εξελίσσεται σε ένα χώρο οικειότητας, επικοινωνίας και εργασίας,

⁶⁰ Τσάρτας Π., (1996), *Τουρίστες, ταξίδια, τόποι: Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις στον τουρισμό*, ό.π.

⁶¹ Χτούρης Σωτήρης, (1995). «Πολιτισμός και τουρισμός. Ο τουρισμός ως δίκτυο παραγωγής βιωμάτων». *Σύγχρονα θέματα* 55, σ.σ. 28-39.

⁶² Μοίρα Πολυξένη, (2009), *Θρησκευτικός Τουρισμός*. Αθήνα: Αθαν. Σταμούλης. Η Μπάδα, προτείνει την αξιοποίηση της πολιτισμικής κληρονομιάς στο παρόν για τουριστικούς σκοπούς και τη μετατροπή της σε συντελεστή της τοπικής ανάπτυξης μέσα από τη δημιουργία ενός δικτύου «πολιτιστικών διαδρομών», οι οποίες θα συμβάλλουν εκτός των άλλων, στην ανάδειξη και συνειδητοποίηση της κοινής ευρωπαϊκής κληρονομιάς. Βλ. Μπάδα Κωνσταντίνα (2008), Πολιτισμική κληρονομιά, προστασία και προτάσεις αξιοποίησης (πολιτισμικός τουρισμός): Αρχαιολογικό Συμπόσιο της Αιτωλοακαρνανίας. Προστασία και ανάδειξη μέσα από τις τελευταίες έρευνες (Μεσολόγγι, 26-28 Σεπτεμβρίου). Βλ. επίσης, Bada Konstantina, (2003), “Cultural wine routes in Epirus: dialogue and development routes” In: Schmude Jurgen and Torno Anna (eds), *Routes for tourism and culture. Some examples for creating routes from Italy, Greece, Portugal and Germany*, *Beitrag zur Wirtschaftsgeographie Regensburg* 5, p. 85-95.

ο οποίος έχει τη δική του ζωή τη δική του παράδοση και ιστορία, τη δική του ταυτότητα.⁶³

Ο ορεινός τουρισμός χρησιμοποιήθηκε σε αρκετές περιπτώσεις ως ένα μέσο τοπικής και περιφερειακής ανάπτυξης⁶⁴. Οι αγροτικές ορεινές περιοχές ονομάζονται περιφερειακές ή μειονεκτικές υποδηλώνοντας έτσι την ανάγκη εφαρμογής ειδικών πολιτικών με σκοπό την εξάλειψη της ανισότητας και την ισόρροπη ανάπτυξη με τις υπόλοιπες περιοχές σε εθνικό και σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Στα πλαίσια αυτών των πολιτικών ως ορεινές περιοχές χαρακτηρίζονται με την πράξη του υπουργικού συμβουλίου 33/19-3-1976, προσωρινές ζώνες για την ανάπτυξη του χειμερινού τουρισμού. Ο χαρακτηρισμός αυτός αποσκοπούσε στην ένταξη των ορεινών περιοχών στα κίνητρα των αναπτυξιακών νόμων με απώτερο στόχο την τοπική ανάπτυξη, τη δημιουργία θέσεων εργασίας και κατ' επέκταση την ανάσχεση του δημογραφικού μαρασμού.

Στην Ελλάδα ο ορεινός τουρισμός είχε μια σημαντική παράδοση η οποία συνδέεται τόσο με τον πλούσιο ορεινό όγκο της χώρας όσο και με την σχετικά κοντινή απόσταση πολλών ορεινών περιοχών από τα μεγάλα αστικά κέντρα. Την παράδοση αυτή ενίσχυσαν, τόσο ο μεγάλος αριθμός ορειβατικών συλλόγων που λειτουργούν σε πολλές περιοχές της χώρας όσο και ο σημαντικός αριθμός φυσιολατρικών σωματείων τα οποία πολύ συχνά κάνουν εκδρομές στα βουνά. Η εναλλακτική αυτή μορφή τουρισμού αναπτύχθηκε ως ένα σύνθετο σύνολο τουριστικών δραστηριοτήτων, οι κυριότερες από τις οποίες είναι η διαμονή σε παραδοσιακούς οικισμούς (ξενώνες, αγροτικά σπίτια, αρχοντικά που μετατράπηκαν σε ξενώνες κ.λπ.), διάφορες δραστηριότητες στο βουνό (περιήγηση, αθλητισμός π.χ. ποδήλατο βουνού, ορειβάσια, οικολογική περιήγηση, διαμονή σε ορεινά καταφύγια ή στο ύπαιθρο) και η συμμετοχή σε τοπικές πολιτιστικές εκδηλώσεις (π.χ. πανηγύρια).

⁶³ Ιακωβίδου Όλγα (2000), «Αγροτουρισμός, Το Μικρό, Όμορφο και Θηλυκό πρόσωπο στον τουρισμό», στο Π. Τσάρτας (επιμ.), *Τουριστική ανάπτυξη: Πολυεπιστημονικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Εξάντας, 70.

⁶⁴ Bada K.,(2003), "The mountainous natural and cultural environment and the steps for the local development in Greece (Epirus)", ό.π.:195-202. Βλ. επίσης, Eustratoglou - Todoulou S.,(1999) *Η Κοινωνικο-οικονομική ταυτότητα των ορεινών περιοχών και η πρόκληση για την ανάπτυξή τους*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Η καθιέρωση πολιτικής για την ανάπτυξη των ορεινών περιοχών: Τα βαλκανικά βουνά (Καρπενήσι 16-18 Μαΐου 1997) σ.σ. 84-95.

2.2.1. Το πρόγραμμα του ΕΟΤ για την Αξιοποίηση Παραδοσιακών Οικισμών

(1975-1995)

Προς την ανάπτυξη του ορεινού τουρισμού συνέβαλε σημαντικά και το πρόγραμμα του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού (ΕΟΤ), για την προστασία και την τουριστική αξιοποίηση των παραδοσιακών οικισμών της χώρας. Το πρόγραμμα αυτό – που έχει τύχει διεθνούς αναγνώρισης⁶⁵ – ανακαίνισε και μετέτρεψε σε ξενώνες μεγάλο αριθμό αρχοντικών σε παραδοσιακούς οικισμούς της χώρας (στο πεδίο της έρευνας, στην κοινότητα Παπίγκου), την περίοδο 1975 – 1992. Με αυτόν τον τρόπο περιοχές οι οποίες είχαν σημαντικές ελλείψεις σε καταλύματα απέκτησαν ποιοτικές υποδομές. Στους οικισμούς αυτούς επιλέχθηκαν κτήρια αξιόλογης αρχιτεκτονικής και υπογράφηκαν συμβόλαια με τους ιδιοκτήτες τους για δεκαετή ή δεκαπενταετή παραχώρηση της επικαρπίας τους στον ΕΟΤ, έναντι μιας μικρής αποζημίωσης. Το συγκεκριμένο πρόγραμμα έγινε ευμενώς δεκτό, γιατί οι ανακαινίσεις των σπιτιών αυτών πραγματοποιήθηκαν με όρους προνομιακούς για του ιδιοκτήτες, αλλά κυρίως γιατί η πολιτική αυτή, έπεισε ότι τα “ερείπια” μπορούν να αποτελέσουν αισθητικά πρότυπα κατοικίας για τους αστικούς πληθυσμούς καθώς επίσης και αναπτυξιακό πόρο για τον χώρο. Για αυτούς τους λόγους, το σχέδιο του ΕΟΤ για τη διάσωση και αξιοποίηση της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής συνιστά ίσως την πρώτη απόπειρα ανάδειξης του οικισμένου χώρου σε αναπτυξιακό παράγοντα, μέσω ενός τουριστικού προτύπου εναλλακτικού ως προς το κυρίαρχο μοντέλο μαζικού τουρισμού. Τα αρχοντικά που ανακαινίστηκαν και μετατράπηκαν σε ξενώνες επιλέχθηκαν προσεκτικά από αρχιτέκτονες του ΕΟΤ, ως τα πιο πειστικά τεκμήρια ενός υποτίθεται αναλλοίωτου παρελθόντος και κατόπιν προβλήθηκαν ως υψηλής αισθητικής “ορεινά καταφύγια” για τους ανθρώπους της πόλης.

Εν κατακλείδι, η προσπάθεια αυτή του ΕΟΤ για την ανάδειξη και αξιοποίηση της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής συνδέεται με το γενικότερο πολιτικό κλίμα της μεταπολίτευσης, που ενδιαφέρθηκε για την “επιστροφή στις ρίζες”, ως μέρος της κριτικής του τρόπου ζωής στις πόλεις, λόγω των απρόσωπων ανθρώπινων σχέσεων, της μόλυνσης του περιβάλλοντος, του νέφους, της ξενομανίας και άλλων συναφών προβλημάτων, τα οποία συνεπάγεται η ζωή στο άστυ.

⁶⁵ Το έργο αυτό έχει αναγνωριστεί διεθνώς με βραβεία και διακρίσεις. Βραβείο της Europa Nostra το 1980 για τις αναστηλώσεις στην Οία της Σαντορίνης και το 1989 για το Πάπιγκο της Ηπείρου, βραβείο της Μπιενάλε Αρχιτεκτονικής της Σόφιας για την Οία το 1986, βραβείο «Χρυσό Μήλο» για την αξιοποίηση των οικισμών του Πηλίου.

2.2.2. Η Ευρωπαϊκή τουριστική πολιτική

Από τις κύριες κατευθύνσεις της ευρωπαϊκής πολιτικής υπήρξε η ανάδειξη του αγροτικού χώρου και γενικά της κοινής ευρωπαϊκής φυσικής και πολιτισμικής κληρονομιάς. Ανώτερος στόχος των ευρωπαϊκών πολιτικών ήταν η ενίσχυση της αρχής της πολυλειτουργικότητας της γεωργίας, δηλαδή της ανάδειξης του αγροτικού χώρου⁶⁶ ως σημαντικού περιβαλλοντικού και αισθητικού αγαθού, εκτός από τον ρόλο του ως παραγωγού διατροφικών προϊόντων. Παράλληλα, οι πολιτικές αυτές σκόπευαν να ενισχύσουν τις εξωγεωργικές δραστηριότητες, κυρίως στον τομέα του εναλλακτικού τουρισμού και άλλων μορφών “ήπιας τοπικής ανάπτυξης”.

Αυτό επιτεύχθηκε μέσα από μια ποικιλία δράσεων, προγραμμάτων και πρωτοβουλιών τα οποία προωθήθηκαν με στόχο να αποτελέσουν τους άξονες μιας ευρωπαϊκής πολιτικής στον τουρισμό. Εκτός από τις εξειδικευμένες δράσεις και πρωτοβουλίες υπήρξαν και πολιτικές που ενίσχυσαν έμμεσα την ανάπτυξη των εναλλακτικών μορφών τουρισμού όπως η περιφερειακή πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ιδιαίτερα αυτή που αφορά ορεινές και μειονεκτικές περιοχές.

Παράλληλα, σημαντική ήταν και η συμβολή των ΜΟΠ (Μεσογειακών Ολοκληρωμένων Προγραμμάτων) και των ΚΠΣ (Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης) στην ανάπτυξη υποδομών και υπηρεσιών που ενισχύουν τις τοπικές αναπτυξιακές πρωτοβουλίες στο χώρο του τουρισμού και ιδιαίτερα όσες συνδέονται με τις ειδικές και εναλλακτικές μορφές τουρισμού. Η ενίσχυση αυτή – άμεση και έμμεση – έγινε μέσα από προγράμματα και πρωτοβουλίες όπως στην περίπτωση μας τα LEADER⁶⁷, που μέχρι και σήμερα προβάλλεται ως μια από τις πιο σημαντικές ευρωπαϊκές πολιτικές για τις μειονεκτικές περιοχές του αγροτικού χώρου. Η κοινοτική

⁶⁶ Ο αγροτικός χώρος επιδεχόταν μια σειρά από αλλαγές και μετασχηματισμούς που, μεταξύ άλλων, τον καθιστούσαν πλέον από μονοπαραγωγικό (γεωργία), σε πολυλειτουργικό (αναζήτηση τρόπων και πηγών εισοδημάτων και εκτός γεωργίας) και από αντικείμενο ιδιωτικής διαχείρισης, “χώρο δημόσιας διεκδίκησης”. Οι αλλαγές αφορούσαν επιπλέον και την ανάδειξη του ως πολιτισμικού και περιβαλλοντικού πλούτου. Κουτσού Σ. και Ανθοπούλου Θ. (2008), «Μεταναστευτικές ροές και τοπικά αγροτοπαραγωγικά συστήματα. Χωρικές και Κοινωνικές Ανασυνθέσεις στον Ύπαιθρο Χώρο», στο, Ζακοπούλου Ε., Κασίμης Χ. και Λουλούδης Λ. (επιμ), *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος*, Αθήνα: Πλέθρον, σ.σ. 116, 119-120. Βλ. επίσης, Ανθοπούλου Θ. και Μωυσίδης Α., (2001), *Από τον Αγροτικό Χώρο στην Ύπαιθρο Χώρα: Μετασχηματισμοί και Σύγχρονα Δεδομένα του Αγροτικού Κόσμου στην Ελλάδα*, Αθήνα: Gutenberg.

⁶⁷ Η λέξη LEADER προέρχεται από τα αρχικά των λέξεων “Liasions Entre Actions de Developpement de l’ Economie Rurale (Σύνδεσμοι μεταξύ Δράσεων για την Ανάπτυξη της Αγροτικής Οικονομίας)”. Τα LEADER στοχεύουν σε μια ολοκληρωμένη και υψηλής ποιότητας αειφόρο ανάπτυξη της υπαίθρου. Ο καινοτόμος χαρακτήρας τους έγκειται στον από κάτω προς τα πάνω (bottom up) προγραμματισμό, όπου απαραίτητη είναι η ενεργή συμμετοχή του τοπικού πληθυσμού στην αναπτυξιακή διαδικασία. Για τα προγράμματα αυτά βλ. Ray, C., (2000), “ The EU Leader Programme: The Development Laboratory”, *Sociologia Ruralis* 40(2), p. 165-171. Επίσης, βλ. [http\ europa. eu](http://europa.eu), 2008.

πρωτοβουλία LEADER είναι ένα πρόγραμμα αγροτικής ανάπτυξης που τέθηκε σε εφαρμογή (στην Ελλάδα το 1991) από την Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων με στόχο την αντιμετώπιση των προβλημάτων της ανεργίας, της φτώχειας και της δημογραφικής κατάρρευσης των πιο απομονωμένων περιοχών της Ευρωπαϊκής Υπαιθρου. Εθνικός ενδιάμεσος φορέας για την Κοινοτική Πρωτοβουλία LEADER αποτελεί το Υπουργείο Ανάπτυξης και Τροφίμων, ενώ υλοποιείται τοπικά σύμφωνα με το Τοπικό πρόγραμμα που σχεδιάζεται από την Ομάδα Τοπικής Δράσης που είναι ο Φορέας Διαχείρισης για την κάθε περιοχή.

Από τα παραπάνω προκύπτει, ότι μέσω αυτών των πολιτικών και των θεσμικών παρεμβάσεων της Ε.Ε. στο χώρο του τουρισμού επανήλθαν στο προσκήνιο τουριστικοί πόροι οι οποίοι είχαν περιθωριοποιηθεί, όπως οι ορεινοί όγκοι, το περιβάλλον και τα τοπία της υπαίθρου, ο αγροτικός πολιτισμός και η παράδοση. Επιπλέον, τα συγκεκριμένα προγράμματα συνέβαλαν άμεσα και έμμεσα στη διαμόρφωση ενός αρκετά μεγάλου αριθμού τουριστικών προορισμών του εναλλακτικού τουρισμού στην Ελλάδα, ιδιαίτερα μετά το 1990. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγεται και το πεδίο της επιτόπιας έρευνας, το Δυτικό Ζαγόρι, περιοχή η οποία “ξαναανακαλύφθηκε” σχετικά νωρίς συγκριτικά με άλλους ορεινούς προορισμούς με αποτέλεσμα να αναγνωριστεί ως ένα σημαντικό κέντρο τουριστικής δραστηριότητας, εδώ και δεκαετίες με ό,τι αυτό συνεπάγεται για το τόπο και τους ανθρώπους του⁶⁸.

⁶⁸ Boissevain, J., (1996), [επιμ]. *Coping with Tourists: European Reactions to Mass Tourism*. Oxford: Berghahn Books.

3. ΔΥΤΙΚΟ ΖΑΓΟΡΙ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ

«Τα Ζαγόρια θα γίνουν τουριστικός παράδεισος...»

Με τον τίτλο αυτό στην πρώτη σελίδα το περιοδικό “ Το Ζαγόρι μας” κατά το δεύτερο έτος της έκδοσής του (1979) ευαγγελιζόταν την οικονομική ανάκαμψη και αναζωογόνηση μιας περιοχής η οποία όπως και τόσες άλλες ορεινές περιοχές της χώρας μας βρισκόταν αντιμέτωπη με τη δημογραφική αποψίλωση και την κοινωνική αποσύνθεση δίνοντας μια εικόνα παρακμής⁶⁹. Το πνεύμα του άρθρου αλλά και πολλών άλλων που ακολούθησαν⁷⁰ διαπνεόταν από την κεντρική αντίληψη ότι ο τουρισμός αποτελεί τη “μοναδική ελπίδα” πράγμα που ανταποκρινόταν στις προσδοκίες και τις εκτιμήσεις των ίδιων των κατοίκων του Ζαγορίου⁷¹. Ήταν η εποχή κατά την οποία ανακοινώθηκε το πρόγραμμα του ΕΟΤ για τα Ζαγοροχώρια από τον γενικό γραμματέα Π. Λαμπρία, με αποτέλεσμα ο συντάκτης του άρθρου στον επίλογό του να οραματίζεται μια νέα άνθηση της ζωής για το Ζαγόρι, καθώς και το άνοιγμα μιας άλλης εποχής, μια “αναγέννηση” οικονομική, κοινωνική, δημογραφική για την περιοχή. Ο “παράδεισος” λοιπόν των ντόπιων κατοίκων ήταν ο τουρισμός και το εισιτήριο γι’ αυτόν η πολιτική του ΕΟΤ και τα επόμενα χρόνια, τα εθνικά και ευρωπαϊκά προγράμματα.

Χάρης στις πολιτικές αυτές το Ζαγόρι υποδέχθηκε σημαντικές επενδύσεις οι οποίες οδήγησαν σε γενικά αξιόλογες τουριστικές υποδομές. Έτσι, απήλυνσε έγκαιρα τη ζωογόνα επίδραση μιας νέας οικονομικής δραστηριότητας, με πρώτη θετική συνέπεια τη συγκράτηση του πληθυσμού και την ανάσχεση της δημογραφικής γήρανσης.

⁶⁹ Ο Β. Θ. Τζιόβας σε άρθρο του στο περιοδικό «Το Ζαγόρι μας» που δημοσιεύτηκε στο τεύχος Ιουλίου- Αυγούστου 1995 γράφει χαρακτηριστικά: Κοινή πλέον διαπίστωση ότι ο τουρισμός για το Ζαγόρι αποτελεί –δυστυχώς ή ευτυχώς- τη μόνη ελπιδοφόρα προοπτική και παράγοντα αντίστασης στην προϊούσα ερήμωσή του. Ζαγόρι και τουρισμός, λοιπόν, σήμερα «πάνε πακέτο» που λένε. Και δεν χρειάζεται να πούμε τι είδος τουρισμού εννοούμε και επιδιώκουμε για το Ζαγόρι. Ένας τουρισμός που θα σέβεται το περιβάλλον- φυσικό και δομημένο- την πλούσια παράδοσή του, τα ήθη και τα έθιμα και γενικά την ιστορία του και τον πολιτισμό του. Βλ.Τζιόβας Θ. Β., αναδημοσίευση στο: *Από το Ζαγόρι μας για το Ζαγόρι*, Γιάννινα 2010, σ.42.

⁷⁰ Πραγματικά είναι πολύ ενδιαφέρον και πρόκληση για τον μελλοντικό ερευνητή να παρακολουθήσει την πορεία ανάπτυξης του τουρισμού στο Ζαγόρι όπως αποτυπώνεται μέσα από τις σελίδες του περιοδικού, γιατί αποτελεί πράγματι κυρίαρχο θέμα από τότε μέχρι σήμερα.

⁷¹ Βλ. Νιτσιάκος Β., *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Πλέθρον, Αθήνα, 1995, σ.177.

Η θετική ανταπόκριση των κατοίκων στα κίνητρα των αναπτυξιακών προγραμμάτων αποτυπώνει την ενδογενή δυναμική και την ικανότητα των Ζαγορισίων να αναδιατυπώνουν και να προσαρμόζουν στα δικά τους όρια και δυνατότητες τις επιβαλλόμενες ή διαμορφούμενες από έξω λογικές επιβίωσης και ανάπτυξης. Φανερώνει επίσης ότι “οι λογικές προσαρμογής και ενσωμάτωσης της χωρικής ενότητας του Ζαγορίου που συνιστά και το πεδίο ερευνάς μας πηγάζουν από την ιστορικά διαμορφωμένη, ισχυρή και πολλαπλώς σήμερα διαπραγματεύσιμη τοπική πολιτισμική ταυτότητα”⁷².

Το Δυτικό Ζαγόρι, περιοχή εθισμένη στη λογική της εξασφάλισης πόρων από συμπληρωματικές δραστηριότητες, αναζήτησε διεξόδους από την κρίση επενδύοντας στον τομέα του ορεινού τουρισμού. Η διαμόρφωση μιας νέας στρατηγικής επιβίωσης, αυτής του τουρισμού δεν είναι αποτέλεσμα μόνον πολιτικών και προγραμμάτων που επιβλήθηκαν “άνωθεν” (ΕΟΤ, Ε.Ε.), αλλά και της πρακτικής επιβίωσης των ίδιων των τοπικών κοινωνιών, η οποία εκφράστηκε με ποικίλους τρόπους και δράσεις τόσο επίσημων φορέων (κοινότητες, σύλλογοι), αλλά και των ιδιωτών.

Πιο συγκεκριμένα, στις παραπάνω κοινότητες το έδαφος για την “άφιξη” του τουρισμού και την ευμενή υποδοχή του είχε προετοιμαστεί από την τοπική κοινωνία και με διάφορους τρόπους, όπως προαναφέρθηκε. Για παράδειγμα, στη δεκαετία του '50 και αργότερα ο φιλοδοσικός σύλλογος Παπίγκου, καθώς και η κοινότητα έστειλε από καιρού εις καιρόν επιστολές προς επιφανή πρόσωπα – όπως στη Βασίλισσα Φρειδερίκη – για την αξιοποίηση της χαράδρας του Βίκου, με σκοπό την τουριστική ανάπτυξη της περιοχής και τη διάσωσή της από την ερήμωση⁷³. Ήταν η εποχή που ο ΕΟΤ παραχώρησε σε όσους από τους κατοίκους είχαν δηλώσει δωμάτια για εκμετάλλευση, 50 κρεβάτια και συνοδευτικά έπιπλα (κομοδίνα, λαβομάνια), τα οποία θα χρησιμοποιούσαν για τη φιλοξενία τουριστών⁷⁴. Η συγκρότηση ορειβατικής ομάδας στη δεκαετία του '60, η συχνή επαφή και το ενδιαφέρον των ντόπιων για τον ορεινό όγκο της Τύμφης, τράβηξαν την προσοχή της ορειβατικής ομοσπονδίας, η οποία έστειλε έναν εκπαιδευτή του σκι και τέσσερα σύγχρονα ζευγάρια σκι ως δώρο. Όλα αυτά, όπως και η ίδρυση του ορειβατικού καταφυγίου της Αστράκας, το οποίο εγκαινιάστηκε το 1967, συνέβαλαν στην εμφάνιση και εδραίωση του ορειβατικού τουρισμού. Οι ορειβάτες ήταν Έλληνες (αστοί, καταγόμενοι κυρίως από την Αθήνα)

⁷² Μπάδα Κωνσταντίνα, (2003), « Η πολιτισμική ταυτότητα ως συνιστώσα της βιώσιμης ορεινής ανάπτυξης. Το παράδειγμα του Ζαγορίου», Γεωγραφίες 5, σ.σ. 67, 69.

⁷³ Βλ. Παράρτημα 2.

⁷⁴ Μαρτυρία Β. Παπαγεωργίου, καταγραφή στο προσωπικό ημερολόγιο, (28\8 2014).

και από τη δεκαετία του '80 εμφανίστηκαν στην περιοχή Άγγλοι, Ελβετοί και Γερμανοί. Τρεις ξενώνες δημιουργήθηκαν τότε στο Πάπιγκο, με έμφαση στη μορφή αυτή του τουρισμού. Την εποχή αυτή αγοράστηκαν και τα πρώτα σπίτια από Έλληνες αστούς (Αθηναίους), και η περιοχή άρχισε να αποκτά τουριστικό ενδιαφέρον, ιδιαίτερα μετά την εμφάνιση του ΕΟΤ. Πρώιμη εμφάνιση και όχι τόσο γνωστή είχε και ο φυσιολατρικός τουρισμός ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '60 και με επίκεντρο τη χαράδρα του Βίκου. Οργανωμένες ομάδες Γάλλων τουριστών από το «Κλαμπ –Μεντιτερανέ» της Κέρκυρας διανυκτέρευαν στα ειδικά τουριστικά καταλύματα που είχαν γίνει σε παραδοσιακά σπίτια και αρχοντικά της Αρίστης με τη βοήθεια του τότε « Βασιλικού Εθνικού Ιδρύματος»⁷⁵. Κατόπιν μετέβαιναν στη γέφυρα του Βοϊδομάτη, όπου οι υπεύθυνοι οργάνωναν κάποιες εκδηλώσεις για την ψυχαγωγία τους⁷⁶.

Ο τουρισμός ήταν για το Ζαγόρι, μια ακόμη στρατηγική δράσης που διασφάλισε την επιβίωση, επέτρεψε την ανανέωση και σηματοδότησε μία νέα εποχή οικονομικής ανάκαμψης και δημογραφικής τόνωσης.

⁷⁵ Ο Σ. Θ. Θεοδώρου, θεωρεί την παραμονή των Γάλλων τουριστών στο Ζαγόρι ως την απαρχή μιας οργανωμένης προσπάθειας για την αλματώδη ανάπτυξη αργότερα του τουρισμού στα Ζαγοροχώρια. Μάλιστα αναφέρεται στην οργανωμένη προσπάθεια του Β.Ε.Ι. κατά το έτος 1964 με το πρόγραμμα «Το ξενοδοχείο του χωριού», που εφαρμόστηκε σε διάφορες περιοχές της χώρας με ιδιαίτερο τουριστικό ενδιαφέρον, όπως τα Ζαγοροχώρια, τα χωριά της Χίου, Κορινθίας κ.α. Ενδεικτικός είναι και ο τίτλος του άρθρου του, βλ. Θεοδώρου Σ. Θ., “Οι προπομποί του μαζικού τουρισμού στο Ζαγόρι”, *Το Ζαγόρι μας*, Ιούνιος 2000, σ.4.

⁷⁶ Οι ντόπιοι θυμούνται εντυπωσιασμένοι τα πολύχρωμα ρούχα τους, τα μακριά μαλλιά, τη χαρούμενη και ανέμελη συμπεριφορά τους, στοιχεία που παρέπεμπαν στην εποχή των «παιδιών των λουλουδιών», καθώς και τους χορούς και τις γιορτές, δίπλα στη γέφυρα του Βοϊδομάτη.(Μαρτυρία Κ. Ζήση, καταγραφή στο προσωπικό ημερολόγιο, 15\8\2014).

3.1 ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΠΕΔΙΟΥ

Το Ζαγόρι βρίσκεται στο Β.Α. τμήμα του νομού Ιωαννίνων, ανάμεσα στις περιοχές της Κόνιτσας και του Μετσόβου. Τα όριά του καθορίζονται προς βορρά από τον ποταμό Αώο, νότια από το βουνό Μιτσικέλι, ενώ δυτικά και ανατολικά από τις επαρχιακές οδούς Ιωαννίνων – Κόνιτσας και Ιωαννίνων – Μετσόβου αντίστοιχα. Πρόκειται για μια σχεδόν τριγωνική περιοχή που ορίζεται από τρεις ψηλές κορυφές της Δυτικής Πίνδου, την Τύμφη ή Γκαμήλα (2.480 μ.), το Μαυροβούνι (2.11 μ.) και το Μιτσικέλι (1.810 μ.). Το υψόμετρο της περιοχής κυμαίνεται από τα 420 ως τα 2.450 μέτρα, όπου τα χαμηλότερα χωριά είναι η Αρίστη και οι Κήποι (650 μ.) και το ψηλότερο το Βραδέτο (1.350 μ.)⁷⁷. Η λέξη Ζαγόρι είναι σλαβικής προέλευσης και σημαίνει «ο χώρος πίσω απ' το βουνό». Το στοιχείο αυτό σε συνδυασμό με το γεγονός ότι στην περιοχή απαντά πλήθος σλαβικών και βλαχικών τοπωνυμίων, δηλώνει ως ένα βαθμό και την παρουσία αντίστοιχων πληθυσμιακών ομάδων ήδη από τις αρχές του Μεσαίωνα, ο συγχρωτισμός των οποίων όμως με το ντόπιο ελληνόφωνο τμήμα του πληθυσμού τις οδήγησε σε αφομοίωση. Οι ελάχιστες, πάντως, λέξεις αλβανικής προέλευσης αποκλείουν τις εγκαταστάσεις Αλβανών στην περιοχή και μάλλον οφείλονται στην περιστασιακή απασχόλησή τους σε ποιμενικές εργασίες, αφού και το περιεχόμενό τους είναι ανάλογο⁷⁸. Στην περιοχή απαντούν εθνοτικές ομάδες που έχουν ενταχθεί οργανικά στον πληθυσμιακό κορμό των κοινοτήτων⁷⁹.

Το Δυτικό Ζαγόρι, το πεδίο της παρούσας έρευνας, αποτελεί μία οικιστική υποενότητα της ευρύτερης περιοχής του Ζαγορίου και περιλαμβάνει τα χωριά της κοιλάδας του Βοϊδομάτη, τα οποία απλώνονται από τις πηγές του μέχρι την έξοδό του στον κάμπο της Κόνιτσας. Ως οικιστική ενότητα ακολουθεί το ανάγλυφο του εδάφους και συγκροτεί ιστορικά ένα διοικητικό, γεωγραφικό και πολιτισμικό σύνολο με τους

⁷⁷ Για γεωγραφικές, κλιματολογικές και άλλες γεωφυσικές πληροφορίες βλ. Λαμπρίδης Ι. *Ηπειρωτικά Ιστορικά Μελετήματα, Ζαγοριακά Α'*, Αθήναι 1904, σ. 7-21. Επίσης στο Λαμπρίδης Ι., *Ζαγοριακά*, Αθήναι 1868, σ.6-15.

⁷⁸ Λαμπρίδης, Η.Ι.Μ., *Ζ. α'*, σ. 33-37. Βλ. επίσης και Λαμπρίδης, *Ζαγοριακά*, σ. 110-113.

⁷⁹ Για τις εθνοτικές ομάδες στο Ζαγόρι και τις διαδικασίες σχηματισμού εθνοτοπικής ταυτότητας βλ. Β.Κ. Δαλκαβούκης, *Η πένα και η γκλίτσα- Εθνοτική και εθνοτοπική ταυτότητα στο Ζαγόρι τον 20^ο αιώνα*, Αθήνα 2005

ανάλογους μηχανισμούς επικοινωνίας και συνείδηση κοινότητας στο πλαίσιο της ενότητας της ευρύτερης περιοχής.⁸⁰

Η ιστορική φυσιογνωμία του Ζαγορίου διαμορφώνεται κατά την περίοδο της οθωμανικής παρουσίας στην περιοχή. Η αυτόβουλη παράδοση των Ζαγορισίων στους Οθωμανούς πολιορκητές των Ιωαννίνων το 1430, τους επέτρεψε να διατηρήσουν προνόμια αυτοδιοίκησης με αντάλλαγμα την υποχρέωση παροχής υπηρεσιών ιπποκόμου στους αυτοκρατορικούς στάβλους της Κωνσταντινούπολης κάθε άνοιξη και για ορισμένο χρονικό διάστημα. Η φορολογική αυτή υποχρέωση, γνωστή ως «βοϊνίκο»⁸¹, είχε ως αποτέλεσμα την εξοικείωση των Ζαγορισίων με τα ταξίδια, διαδικασία που σύντομα οδήγησε σε μακροχρόνια απουσία των ανδρών από την περιοχή για αναζήτηση απασχόλησης στην πρωτεύουσα και τα άλλα μεγάλα κέντρα της οθωμανικής επικράτειας. Η διαδικασία αυτή ενισχύθηκε σημαντικά από τη δομική αδυναμία του οθωμανικού κρατικού μηχανισμού να διεξάγει μεταπρατικές οικονομικές δραστηριότητες, τις οποίες μοιραία ανέλαβαν οι μη μουσουλμανικοί πληθυσμοί (μεταξύ αυτών και οι Ζαγορίσιοι) με τη στήριξη των ευρωπαϊκών οικονομικών δυνάμεων, που επεδίωκαν να διεισδύσουν στην οθωμανική επικράτεια. Έτσι από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα τα ταξίδια των ανδρών γενικεύονται ως πρακτική, διαμορφώνοντας μια άτυπη θεσμοποιημένη συμπεριφορά. Η όλη διαδικασία έχει περιγραφεί ως «δομή της μετοικεσίας»⁸² και αποτελεί γενικότερο δομικό στοιχείο για την ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου, της Β. Θεσσαλίας και της Δυτικής Μακεδονίας ως και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Το φαινόμενο της αποδημίας, του «ταξιδιωτισμού» των Ζαγορισίων προσέλαβε διαστάσεις γενικευμένου φαινομένου κυρίως από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα και άφησε ανεξίτηλη τη σφραγίδα του στην τοπική κοινωνία και τον πολιτισμό της. Ειδικότερα, στην ιστορική περίοδο από τα μέσα του

⁸⁰ Για τη διαμόρφωση των οικιστικών υποενοτήτων του Ζαγορίου με βάση τη χωροταξική οργάνωση, βλ. Νιτσιάκος Β.Γ., Αράπογλου Μ., Καρανάτσης Κ., (1998) *Νομός Ιωαννίνων : Σύγχρονη Πολιτιστική Γεωγραφία*, Ιωάννινα: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, σ. 473-474. Οι Πέτσας Φ.Μ. και Σαραλής Γ.Α., υποστηρίζουν ότι η περιοχή του Δυτικού Ζαγορίου, «απλώνεται από τις πηγές του Βοϊδομάτη ως τις πηγές του Καλαμά», συμφωνούν όμως ότι «είναι τα χωριά που ονομάζονται ή ονομάζονταν Δυτικό Ζαγόρι, γιατί πράγματι αποτελούσαν μια γεωγραφική, και κατά καιρούς και διοικητική οπωσδήποτε μια πολιτιστική και ιστορική ενότητα, με εθνική, θρησκευτική και γλωσσική ομοιογένεια». Βλ. Πέτσας Φ.Μ. – Σαραλής Γ.Α., *Αρίστη και Δυτικό Ζαγόρι*, Αθήνα 1982, σ.19.

⁸¹ Για το θεσμό του βοϊνίκου στο Ζαγόρι βλ. Ι. Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά, Ιστορικά Μελετήματα, Ζαγορικά α'*, Αθήνα 1904, σ. 5-9, Κ. Βαρζώκας, *Αλέξης Νούτσος*, Γιάννινα 1971, σ. 21, Κ.Π. Λαζαρίδης, *Συμβολή στην Ιστορία του Ζαγορίου*, εκδ. Το Ζαγόρι μας, Γιάννινα, 1982, σ. 12-19.

⁸² Δαλκαβούκης Βασίλειος .Κ.,(1999), *Μετοικεσίες Ζαγορισίων (1750- 1922)*, Θεσσαλονίκη: εκδόσεις Ριζαρείου Σχολής.

18^{ου} μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα παρατηρείται η οικονομική του απογείωση, η κοινωνική ευημερία και η άνθιση του τοπικού πολιτισμού⁸³.

Τα αποτελέσματα αυτής της ευμάρειας είναι και σήμερα ορατά στο Ζαγόρι και βέβαια και στο Δυτικό τμήμα του. Οι οικισμοί αποκτούν, ήδη από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, μεγαλοπρεπείς κατοικίες—«αρχοντικά» στα πρότυπα των κατοικιών που γνωρίζουν οι Ζαγορίσιοι στους τόπους μετοικεσίας που διακοσμούνται με υλικά αντικείμενα, σύμβολα πλούτου και κοινωνικού γοήτρου, ενώ ταυτόχρονα χτίζονται ή επισκευάζονται γέφυρες, εκκλησίες, βρύσες, και άλλα δημόσια οικοδομήματα στο πλαίσιο μιας συλλογικής αντίληψης για τη διαχείριση των εισαγόμενων χρηματικών πλεονασμάτων από τους μετοίκους. Στο ίδιο πλαίσιο και κάτω από την επίδραση των ιδεών του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ιδρύονται σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και σημαντικές – για τα μέτρα της εποχής – βιβλιοθήκες, που χρηματοδοτούνται απευθείας από τους μετοίκους ή από τα κληροδοτήματα που συστήνουν με τις διαθήκες τους. Έτσι ο αναλφαβητισμός υποχωρεί σημαντικά ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και ταυτόχρονα διαμορφώνονται οι προϋποθέσεις για την αναπαραγωγή της ίδιας της δομής της μετοικεσίας, αφού από τη μια μεριά απουσιάζουν εντελώς οι παραγωγικές επενδύσεις, και από την άλλη με τη διαμόρφωση ενός στρώματος μορφωμένων (κυρίως εκπαιδευτικών μέσω της Ζωσιμαίας Σχολής στα Ιωάννινα και της Ριζαρείου Σχολής στην Αθήνα) επιβάλλεται η εξωστρέφεια στην αναζήτηση εργασίας σε ένα μεγάλο κομμάτι του εργατικού δυναμικού⁸⁴.

Οι διαδικασίες αναδιάρθρωσης του αγροτικού κόσμου που έλαβαν χώρα στα πλαίσια του εκσυγχρονισμού και της καπιταλιστικής ανάπτυξης όπως και άλλοι οικονομικοί παράγοντες (Δεύτερος Παγκόσμιος πόλεμος, εμφύλιος), οδήγησαν στην αγροτική έξοδο προς τα αστικά κέντρα, ολοκληρώνοντας μια διαδικασία δημογραφικής διαρροής που είχε ξεκινήσει ήδη από τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα λόγω της ληστείας. Η πληθυσμιακή αιμορραγία του Ζαγορίου θα συνεχιστεί και κατά την περίοδο του Εμφυλίου και μόνο από τη δεκαετία του 1950 και εξής η μαζικότερη εγκατάσταση των Σαρακατσάνων μέσα στους οικισμούς θα ανανεώσει σε μεγάλο βαθμό το μόνιμο πληθυσμιακό δυναμικό της περιοχής⁸⁵.

Το Δυτικό Ζαγόρι, ως ενότητα εθισμένη περισσότερο στη λογική της εξασφάλισης πόρων από συμπληρωματικές δραστηριότητες, από τη δεκαετία του

⁸³ Νιτσιάκος Β., Αράπογλου Μ., Καρανάτσης Κ., Σύγχρονη Πολιτιστική Γεωγραφία, ό.π., σ.480

⁸⁴ Δαλκαβούκης Β.Κ.,(1999), *Μετοικεσίες Ζαγορίσιων* (1750- 1922), ό.π., σ.σ.66-91.

⁸⁵ Δαλκαβούκης Β.Κ. (2005), *Η πένα και η γκλίτσα- Εθνοτική και εθνοτοπική ταυτότητα στο Ζαγόρι τον 20^ο αιώνα*,ό.π. σ.σ.34,45.

1980 και μετά, αρχίζει να επενδύει στον τομέα του ορεινού τουρισμού. Οι κάτοικοι ανταποκρίθηκαν θετικά στο φιλόδοξο πρόγραμμα του ΕΟΤ να αναδείξει τουριστικά την περιοχή προβάλλοντας το φυσικό κάλλος, την παραδοσιακή αρχιτεκτονική των κοινοτήτων αυτών αλλά και την πλούσια πολιτιστική κληρονομιά τους. Τα επόμενα χρόνια οι κοινότητες αυτές έδειξαν ενδιαφέρον και αξιοποίησαν τα κίνητρα του αναπτυξιακού Νόμου 1892\90, και άλλα Αναπτυξιακά Προγράμματα (LEADER, Κ.2328\91 κ.τ.λ.)⁸⁶. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία πολλών θέσεων εργασίας και κατ' επέκταση την ανάσχεση της δημογραφικής αποψίλωσης και της αποσάθρωσης του κοινωνικού ιστού, μια που όλο και περισσότεροι νέοι άνθρωποι αποφάσιζαν να παραμείνουν στον τόπο τους ή να μετεγκατασταθούν σ' αυτόν.

⁸⁶ Βλ. Κοκκώσης, Χ. 1995, «Τουρισμός και βιώσιμη ανάπτυξη», *Σύγχρονα Θέματα* 55, , σ. 21-27 και Κομίλης Π. 1995, «Τουριστική πολιτική και περιοχές ολοκληρωμένης τουριστικής ανάπτυξης», *Σύγχρονα θέματα*, 55, , σ. 77-80.

4. ΓΥΝΑΙΚΕΣ – ΟΙΚΙΑΚΟΤΗΤΑ – ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ

Ο ΒΙΩΜΕΝΟΣ ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

4.1 ΟΙ ΝΤΟΠΙΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ

Το Δυτικό Ζαγόρι, είναι μια περιοχή όπου κυριαρχούν οι οικογενειακές τουριστικές επιχειρήσεις μικρού τύπου. Οι επιχειρήσεις αυτές, οι οποίες λειτουργούν κυρίως στη βάση αιματοσυγγένειας, αποτελούν το βασικό οικονομικό άξονα πάνω στον οποίο στηρίζεται η ντόπια οικονομία. Οι γυναίκες, κατέχουν πρωτεύουσα θέση τόσο στην εξασφάλιση της καλής και αποδοτικής λειτουργίας της επιχείρησής τους, όσο και στην προώθησή της στην τουριστική αγορά.

Στο πλαίσιο των τόσο σημαντικών αλλαγών για την περιοχή του Δυτικού Ζαγορίου, (νέες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες μετά τον πόλεμο, αγροτική αναδιάρθρωση, εθνικά και ευρωπαϊκά αναπτυξιακά προγράμματα, εποχή της παγκοσμιοποίησης και διασυνδέσεις του τόπου με τις υπερεθνικές αγορές), η γυναίκα του αγροτικού ορεινού κόσμου διαδραμάτισε ρόλο πρωτεύουσας σημασίας, δραστηριοποιούμενη ταυτόχρονα σε πολλά επίπεδα. Επιφορτίστηκε λοιπόν με πολλούς ρόλους, όπως της παραγωγού γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων που προορίζονταν κυρίως για αυτοκατανάλωση, του συμβοηθόντος μέλους στην οικογενειακή επιχείριση, και οπωσδήποτε διατήρησε παράλληλα τους παραδοσιακούς της ρόλους ως συζύγου, μητέρας και νοικοκυράς. Η άμεση και δυναμική εμπλοκή των γυναικών στο πλαίσιο της παροχής τουριστικών υπηρεσιών, είχε ως αποτέλεσμα τις επιπρόσθετες ευθύνες και τις αυξημένες εργασιακές υποχρεώσεις που επιβάρυναν και έκαναν πιο σκληρό τον καθημερινό εργασιακό τους μόχθο και τον αγώνα για την επιβίωση. Φρόντιζαν επίσης για την πρόοδο και την κοινωνική καταξίωση των νεώτερων μελών της οικογένειας.

«Έκανα τα πάντα στο μαγαζί. Αλλά και τις άλλες τις δουλειές του σπιτιού ποιός τις έκανε; Ποιός σιδέρωνε, ποιος έπλυνε; Φτιάξαμε το μαγαζί, πήραμε τις καρέκλες από το εργοστάσιο κομμάτια, κομμάτια και τις έφτιαξα όλες εγώ με τον Σ, ο Κ. ήταν φαντάρος, ο Τ. (σύζυγος) με τα πρόβατα»

(Ελένη Τ., νοικοκυρά, Πάπιγκο, Αύγουστος 2012)

«Όση δουλειά και νάχει, 20 μέρες το χρόνο είναι η δουλειά, δε θα πάρεις ποτέ πίσω τα 2 εκατομμύρια. Άρα το κάνω για να αφήσω στο παιδί μου παρακαταθήκη κάτι που να έχει σχέση με τον τόπο του γιατί αυτό αγαπάω κι αυτό θέλω, δε χάνεις τα βήματά σου, έχεις μια ακίνητη περιουσία, πιθανόν επαγγελματικά να μη θέλει το παιδί σου να ακολουθήσει, αλλά εγώ θεωρώ ότι λόγω του ότι είμαστε σ' ένα που από αυτό το πράγμα μία δουλειά θα την έχει πάντα».

(Ιουλία Τ. νοικοκυρά, Αρίστη, Αύγουστος 2013)

Τα μέλη της αγροτικής οικογένειας εφαρμόζουν την πρακτική της πολυδραστηριότητας/πολυαπασχόλησης όχι μόνο ως βασική πρακτική επιβίωσης για να καλύψουν τις βιοποριστικές ανάγκες αλλά και ως έναν τρόπο ενσωμάτωσης της οικογένειας στην ευρύτερη κοινωνία, ως μια πολιτισμικά προσδιορισμένη λογική προσαρμογής στο καπιταλιστικό σύστημα⁸⁷. Για το Ζαγόρι, η γεωργική εργασία δεν υπήρξε η μοναδική πηγή εισοδημάτων για την αγροτική οικογένεια αλλά λειτουργούσε πάντα στη βάση της συμπληρωματικότητας. Ο Δαλκαβούκης, χρησιμοποιεί τον όρο «εργασιακή πολυσθένια» που σημαίνει τη συγκέντρωση και την ταυτόχρονη διεξαγωγή πολλών εργασιακών δραστηριοτήτων από ένα υποκείμενο που καθιστά την εργασία του μια πολυδυναμική δραστηριότητα⁸⁸. Ειδικότερα για το γυναικείο φύλο του πεδίου της έρευνας η εργασιακή πολυσθένια εφαρμόζεται στο πλαίσιο της οικιακής οικονομίας, ώστε η άτυπη και μη αμειβόμενη εργασία παρέχεται από τις γυναίκες για να ενισχύσει το οικογενειακό κεφάλαιο. Ο προφορικός λόγος και η βιωμένη εμπειρία των γυναικών σκιαγραφούν την σκληρή καθημερινότητά τους και τα αυξημένα τους καθήκοντα που δημιούργησε η αναπόφευκτη εμπλοκή τους στην τουριστική αγορά.

«Δουλεύαμαν εδώ το πρωί, φκιάναμαν τα δωμάτια όλα που είχαμε τα γκρουπ και μετά δουλεύαμε στο μαγαζί, είχαμε και παντοπωλείο, έρχονταν ο κόσμος, ψώνιζαν και είχαμε και δουλειές στο σπίτι, κατσίκες, μαζεύαμε χόρτα για να φάν(ε) το χειμώνα, τα κλαδιά. Είχαμαν και κήπους, πατάτες, φασόλια, ντομάτες, απ' όλ' αυτά. Όλοι μας

⁸⁷ Ζακοπούλου Έρση,(1999), «Πολυαπασχολούμενοι και Γεωργία: προς μια ανίχνευση ενός πολυδιάστατου φαινομένου», στο Χ. Κασίμης- Λ.Λουλούδης (επιμ.),*Υπαιθρος Χώρα. Η Ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*, Αθήνα: Πλέθρον,σ.σ.115-147.

⁸⁸ Δαλκαβούκης Βασίλης, (2013), «ΕΔΩ ΚΑΝΕΙΣ ΔΕ ΖΕΙ ΜΕ ΜΙΑ ΜΟΝΟ ΔΟΥΛΕΙΑ». Μορφές και σχέσεις εργασίας στην ελληνική ύπαιθρο την εποχή της κρίσης, on line περιοδικό « Ο κόσμος της εργασίας», σ. σ.20-27.

βοηθούσαμε για να τα βγάλουμε πέρα .Και εγώ βέβαια βοηθούσα να φτιάξουμε τα κρεβάτια, να καθαρίσουμε, είχαμαν και δίπλα το μαγαζί που φτιάχναμαν και φαγητά. Τότε τα έκανα όλα έπλενα και τα σεντόνια, όλα τα σεντόνια, τάπλενα, τα σιδέρωνα.

Μέχρι το μεσημέρι ήμουν κάτω, μαγείρευα, έστρωνα και το τραπέζι, στο μαγαζί κάθονταν και η γιαγιά πολλές φορές και ύστερα πάαινε ο Κ. άμα τελείωνε τη δουλειά γιατί τότε ήταν λίγα, κοιτούσε ν' αρπάξει κι από τίποτ(α) άλλο».

(Αλεξάνδρα Χ., νοικοκυρά, Πάπιγκο, Αύγουστος 2014)

«Έχομε την ορισμένη δουλειά που ξέρει ο καθένας τι θα κάν'(ει). Τώρα εγώ λάντζα δεν πιάνω με τα χέρια μ'(ου), 3-4 χρόνια τάβγανα όλα πέρα μοναχή μου. Φτιάχνω και κήπο, τακτοποιώ πρώτα το σπίτι, η δεύτερη δουλειά όταν πάω κάτω(ενν. στη Θεσπρωτία το χειμώνα), είναι να βάλω κήπο και μετά αρχίζουν τα πρόβατα να γεννάν. Έπρεπε να κρατήσουμε και τα δύο τα επαγγέλματα και κάναμαν τον τρόπο μας. Είμασταν και πιο νέοι και παλέψαμε».

(Ελένη Τ., νοικοκυρά, Πάπιγκο, Ιούλιος 2014)

Η καθημερινότητα των γυναικών αυτών συνδέεται με την έμφυλη ανισότητα που διαμορφώθηκε επιπρόσθετα από τη μη συμμετοχή τους στη λήψη οικογενειακών αποφάσεων και προγραμματισμών και από τη μη διαχείριση των οικογενειακών και ατομικών πόρων. Ενώ λοιπόν η παλιότερη γενιά των γυναικών δεν δείχνει να αμφισβητεί το ανδροκρατικό οικογενειακό κέλυφος και τις παραδομένες πατριαρχικές δομές, ο λόγος και η πράξη τους τις αναδεικνύει σε υποκείμενα που έχουν επίγνωση της αξίας τους ως εργατικής δύναμης της οικογένειας και ως βασικού συντελεστή της επιβίωσης και της κοινωνικής αναπαραγωγής της. Η προοπτική της καλύτερευσης των συνθηκών της ζωής των παιδιών και η εξασφάλιση του εργασιακού τους μέλλοντος μέσα από μια ανθηρή και προσοδοφόρα μικρού – μεσαίου τύπου οικογενειακή τουριστική επιχείρηση, συνιστά για τις ίδιες το ερμηνευτικό πλαίσιο για τη στάση τους και για τις σχέσεις των δύο φύλων, σε αυτές τις ορεινές κοινότητες.

Κύριο μέλημα για τις ίδιες αποτελεί η παροχή άτυπης και μη αμειβόμενης εργασίας στην επιχείρηση που συνυπολογίζεται στην αύξηση του οικογενειακού εισοδήματος και έχει ως άμεσο στόχο την προώθηση των συμφερόντων των παιδιών που θα γίνουν στο μέλλον οι κάτοχοι της επιχείρησης. Μεθοδευμένα λοιπόν οι

γυναίκες αυτές, αποβλέποντας στο επαγγελματικό μέλλον και στην οικονομική στήριξη των παιδιών τους επαναδιαπραγματεύονται την εργασιακή τους ταυτότητα με νέους όρους που δεν υπόκειται σε οικονομίστικες αντιλήψεις.

«Άμα δε δουλέψει ο νοικοκύρης και δουλεύει με εργατικό προσωπικό, δεν αξίζει. Εγώ ήμουν ευτυχισμένη, τόκανα να βοηθήσω τα παιδιά μου, όλες οι μάνες τα θέλουν διευθυντές τα παιδιά τους και 'γω τάθελα διευθυντάδες σε δημόσιες δουλειές, αλλά δε μας έγινε. Και έκανα τα πάντα! Δεν πήραν γυναίκα τα παιδιά μου την πρώτη χρονιά. Είπα ή θα σταθεροποιήσουμε τα οικονομικά μας ή δεν αξίζουμε να δουλέψουμε.

Όλα με τα χέρια μου!! Αλλά τα παιδιά μου δε χρεώθηκαν ποτέ, μέχρι τώρα δεν έχουν πάρει δάνειο. Δε θα βγει ένας να πει ότι του χρωστάμε 100 ευρώ».

(Ελένη Τ., Πάπιγκο, Αύγουστος 2013)

Οι γυναίκες με τον λόγο και την πράξη τους δεν σκιαγραφούνται ως περιθωριοποιημένες και παθητικές, αλλά ως ενεργά εργασιακά υποκείμενα που δρουν με προσαρμοστικότητα στις συνθήκες που διαμορφώνουν οι διαδικασίες μετάβασης και ένταξης του ορεινού τους κόσμου στην ευρύτερη κοινωνία. Αρκετοί ερευνητές ασχολήθηκαν με τις οικονομίες των νοικοκυριών που αποδείχθηκαν προσαρμοστικές και εύκαμπτες στις ευκαιρίες που δημιουργήσε η τουριστική ανάπτυξη και αναφέρθηκαν στη ρευστότητα των ορίων μεταξύ οικιακού και εργασιακού χώρου⁸⁹. Από την άποψη αυτή υπερχρεωμένα νοικοκυριά έγιναν βιώσιμα και ανέκαμψαν οικονομικά εξαιτίας των ευκαιριών που πρόσφερε η αυξανόμενη τουριστική ζήτηση στην περιοχή. Στις περιπτώσεις αυτές συμπεριλαμβάνονται, μονογονεϊκά νοικοκυριά, όταν η γυναίκα υιοθετεί εξαναγκαστικά και από τραυματικές συνθήκες (χηρεία, διαζύγιο), αντρικούς ρόλους.

«Να βγάλω πέρα δυο παιδιά, το δάνειο φώναζε, το άλλο φώναζε, ψωμί να φάμε δεν είχαμαν, λαδ(ι) δεν είχαμαν, τη μπριζόλα τη μοίραζα στη μέση. Με τον τουρισμό είδα λεφτά στην τσέπη μου, προτού δεν είχα φράγκο. Πολλές φορές κοιμήθηκα στο υπόγειο μαζί με το παιδί, να βγάλουμε κάνα φράγκο να δώσουμε το χρέος. Έχω τραβήξει πολλά, πολύ με κυνήγησαν πάρα πολύ ».

(Καλλιόπη Ρ., νοικοκυρά, Πάπιγκο , Σεπτέμβριος 2013)

⁸⁹ Galani- Moutafi, V.1993, 1994, Γαλανή –Μουτάφη Β. 2002, Kousis, M. 1989, Μανώλογλου, Ε. 1990, Stott, J. 1997, Τσάρτας, Π. 1988, 1991 α, β, γ, 1993.

Μία από τις κυρίαρχες όψεις της γυναικείας ταυτότητας σχετίζεται με την εργασία των γυναικών στις οικογενειακές επιχειρήσεις, καθώς τους δίνει την αίσθηση των ενεργών εργασιακά υποκειμένων. Ωστόσο, οι οικιακές φροντίδες και τα οικογενειακά καθήκοντα που πρέπει να φέρουν σε πέρας δεν παραμερίζονται ούτε υποτιμώνται σε σχέση με τη συμμετοχή τους στον τουριστικό τομέα, αφού αυτή συνδέεται με εργασίες όπως φιλοξενία, καθαριότητα, μαγείρεμα κ.λ.π. Η γυναίκα αυτών των ορεινών κοινοτήτων εξακολουθεί να βιώνει και να αναπαράγει τους παραδοσιακά θεσμοθετημένους ρόλους της ως νοικοκυράς, μητέρας, συζύγου, ταυτόχρονα με την νέα της απασχόληση στην οικογενειακή επιχείρηση. Η ίδια εξυφαίνει και προωθεί ένα πλαίσιο συνεργασίας σε ότι αφορά τη διαχείριση της επιχείρησης και παράλληλα της οικογένειας. Χρησιμοποιεί με άλλα λόγια τέτοιες στρατηγικές επιβίωσης της οικογένειας, όπως είναι η ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων που συνεπάγονται προσφορά αλληλοβοήθειας και αλληλεγγύης, καθώς και τη δύναμη και τη στήριξη του οικογενειακού και του συγγενειακού δικτύου προκειμένου να επιτύχει τους στόχους της. Οι ισχυροί αυτοί σύνδεσμοι που λειτουργούν στο πλαίσιο της human economy, οδηγούν σε εσωστρεφείς μορφές εργασίας και σε περιορισμό των σχέσεων με την αγορά.⁹⁰

«Οι δουλειές του σπιτιού γινόταν από μένα, όλη η λάντζα, η κατασκευή των γλυκών του ταψιού και του κουταλιού από μένα. Παλιά βοηθούσαν και ο σύζυγος και η αδελφή μου και η μάνα μου και ο πατέρας μου, όλη η οικογένεια. Μετά παίρναμε και γυναίκες οι οποίες βοηθούσαν»

(Λένα Χ., συνταξιούχος, Πάπιγκο, Αύγουστος 2014)

«Ήμουν ήσυχη, είχα έναν άνθρωπο που μου κράταγε το σπίτι μου, το παιδί μου κι όλα αυτά. Χωρίς τη μάνα δε γινόταν. Δηλαδή άμα δεν έχεις άνθρωπο είναι δύσκολο πολύ»

(Αλέκα Ζ., νοικοκυρά, Πάπιγκο, Ιούλιος 2013).

«Δεν είχα βοηθό εγώ, ήμουν ο αρχηγός της κουζίνας, δεν επέτρεπα σε κανέναν, έδιωχνα και τον άντρα μου και έλεγα φύγε, εγώ θα τα κάνω με την αδελφή μου».

(Σοφία Π., νοικοκυρά, Πάπιγκο, Ιούλιος 2013)

⁹⁰ Δαλκαβούκης Βασίλης, (2013), «ΕΔΩ ΚΑΝΕΙΣ ΔΕ ΖΕΙ ΜΕ ΜΙΑ ΜΟΝΟ ΔΟΥΛΕΙΑ». Μορφές και σχέσεις εργασίας στην ελληνική ύπαιθρο την εποχή της κρίσης, ό.π. σ. 22-23.

« Και τώρα είμαι στην κουζίνα συνέχεια κι η Κ., βοηθάει, δεν έχουμε κοπέλα, ήθελε 800 ευρώ το μήνα, αυτή κοιτούσε τον καφέ, το έζω και το μεροκάματο έτρεχε. Τα κάνουμε όλα μόνες, μπορούμε, ας έχω το χέρι ανάπηρο»

(Καλλιόπη Ρ., νοικοκυρά, Πάπιγκο, Αύγουστος 2015)

Τα υποκείμενα της έρευνας με πολλαπλή και ποσοτική απασχόληση επινοούν διάφορους τρόπους για την αύξηση του οικογενειακού εισοδήματος μέσα από τον τουρισμό. Εφαρμόζοντας την πολυαπασχόληση, έννοια που ταυτίζεται παραδοσιακά με την οικονομική και κοινωνική υπόσταση των ορεινών πληθυσμών, διαχωρίζουν την εργασία τους σε πολλές επιμέρους δραστηριότητες που κατατείνουν προς τον σκοπό αυτό ακριβώς, τη βελτίωση δηλαδή των οικονομικών συνθηκών του νοικοκυριού και τη δημιουργία νέων πηγών εισοδημάτων. Έτσι, σε πολλές περιπτώσεις παρουσιάζεται το φαινόμενο της οικιακής παραγωγής προϊόντων από τοπικές πρώτες ύλες που είτε προσφέρονται στα πλαίσια του πρωινού, είτε πωλούνται⁹¹.

«Τα λεφτά έβγαιναν, πουλούσα αυγά, πουλούσα φασολάκια, πατάτες, τάσκαβα όλα 'δω πέρα, κρεμμύδια, όλα αυτά τάφτιαχνα μόνη μου, ό,τι μου ζητούσαν, οκάδες»

(Καλλιόπη Ρ., Πάπιγκο , Αύγουστος 2014).

« Το πρωινό είναι με προϊόντα που τα φτιάχνουμε εμείς στο σπίτι, εγώ δηλαδή φτιάχνω τα ψωμιά μου, το κέικ με δικά μας υλικά, το γάλα μας, αυγά από το σπίτι μου, μαρμελάδες κάνω».

(Κική Π., νοικοκυρά, Βίκος, Ιούλιος, Αύγουστος 2015).

Μία από τις πρακτικές που καταδεικνύουν την πολυεπίπεδη συμπεριφορά των γυναικών και την επινόηση προσοδοφόρων τρόπων για την αύξηση του οικογενειακού εισοδήματος είναι και η κατασκευή χειροτεχνημάτων. Τα προϊόντα αυτά είναι επενδυμένα με συμβολικές και συναισθηματικές οικογενειακές αξίες που μεταφέρουν την εμπειρία του τοπικού πολιτισμού και της ορεινής τοπικής ταυτότητας. Η αγορά τους αποτελεί από την πλευρά των τουριστών προσπάθεια συγκρότησης

⁹¹ Ανθοπούλου Θεοδοσία,(2008), *Γυναίκες της υπαίθρου και τρόφιμα. Όψεις και δυναμικές επιχειρηματικότητας των γυναικών της υπαίθρου στην παραγωγή τροφίμων*. Αθήνα: Gutenberg, σ.σ.35-103.

μιας “αυθεντικής” εμπειρίας του τόπου και της ορεινότητας η οποία ανακαλείται επίσης μέσα από οσμές, γεύσεις και οπτικά ερεθίσματα⁹².

«Έψαξα και αγόρασα υφάσματα υφαντά που δε βρίσκεις εύκολα και έφτιαξα 80 ταγάρια για ένα συνέδριο που έγινε τον Ιούνιο» .

(Ελένη Τ., Πάπιγκο, Αύγουστος, 2013)

«Έκανα ταγάρια πολλά, έπλεγα με το βελονάκι πάρα πολλές κουρτίνες, τραπεζομάντηλα τέτοια, δεν καθόμουν καθόλ(ου) και τα πουλούσα όλα αυτά. Όσο είχα, αρκεί να πάρω αυτά που ήθελα κάθε μήνα και τάδωνα».

(Καλλιόπη Ρ., Πάπιγκο, Αύγουστος 2014)

Πρόκειται για μετουσίωση των “γυναικείων” ρόλων σε δράσεις με τις οποίες διαπραγματεύονται τη θέση και τις σχέσεις που δημιουργούν στη σφαίρα εργασίας. Από την άποψη αυτή τα πολιτισμικά στοιχεία της γυναικείας ταυτότητας οργανώνουν και ιεραρχούν τις επαγγελματικές σχέσεις καθώς και τη συμπεριφορά τους ως εργαζομένων στην οικογενειακή επιχείρηση. Οι γυναίκες επιστρατεύουν δυνάμεις για να διατηρήσουν ακμαία την επιχείρηση, να ενδυναμώσουν και να επεκτείνουν την καλή της φήμη, και χρησιμοποιούν τρόπους πολυεπίπεδους και παραγωγικούς που απορρέουν από τη “φυσική” τους θέση ως νοικοκυρές καθώς και από τους ρόλους που επωμίζονται στο ιδιωτικό οικιακό περιβάλλον. Για το θέμα αυτό, η Γιδαράκου τονίζει ότι η γυναίκα της υπαίθρου διαθέτει δεξιότητες και άρρητη γνώση ώστε να μετατρέπει δραστηριότητες της οικιακής οικονομίας σε εμπορευματικά αγαθά και υπηρεσίες με ποιότητα και τοπικό χρώμα⁹³. Στο πλαίσιο αυτό οι γυναίκες αποτελούν μία από τις σημαντικότερες ενδογενείς πηγές πλούτου της υπαίθρου γιατί με τη δράση και τον ρόλο τους αναβαθμίζουν το κοινωνικό, οικονομικό και πολιτιστικό επίπεδο του τόπου.

Ανάμεσα στα χαρακτηριστικά αυτά με τα οποία διαπραγματεύονται, αναδιαπραγματεύονται και συγκροτούν την ταυτότητά τους ως γυναίκες είναι η ευρηματικότητα, η υπομονή και η επιμονή. Αποδεχόμενες τους συμβατικούς

⁹² Pons, P.O., (2003), “Being on Holiday. Tourist dwelling, bodies and place” *Tourist Studies*, 3(1), σ.σ.47-66

⁹³ Γιδαράκου Ι.(1999), Ενδογενής Ανάπτυξη της Υπαίθρου και Γυναικεία Απασχόληση, στο Χ.Κασίμης, Λ. Λουλούδης (επιμ.),Υπαιθρος Χώρα: η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα, ΕΚΚΕ: Πλέθρον, σ.σ. 189-216.

γυναικείους ρόλους και τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας, καθώς και τις σχέσεις ιεραρχίας και ανισότητας στο οικογενειακό περιβάλλον και στον κοινωνικό τους περίγυρο, στοχεύουν παράλληλα στη σύζευξη εργασίας με την οικογένεια και κάνουν σχέδια για το μέλλον της επιχείρησης. Τα ζητήματα αυτά εξετάζονται σε σχέση με τις ενέργειες και τους χειρισμούς στους οποίους οι γυναίκες προβαίνουν προκειμένου να αντισταθμίσουν τις συνέπειες της απασχόλησής τους στα πλαίσια της οικογενειακής επιχείρησης με τις ευθύνες και τις υποχρεώσεις τους που τους έχει αναθέσει ο “φυσικός” τους ρόλος στην εστιακή ομάδα.

4. 2 ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΠΟΥ ΗΡΘΑΝ ΣΤΟΝ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΧΩΡΟ: ΟΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥΣ.

“ IN MIGRANTS”:

“RETURNNESS” - “NEW COMMERS”⁹⁴

ΝΕΟΕΙΣΕΡΧΟΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ: ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΟΥΝΤΕΣ ΚΑΙ ΑΣΤΟΙ .

Η εθνογραφική έρευνα πεδίου στο Δυτικό Ζαγόρι κατέδειξε ότι τα υποκείμενα της έρευνας γενικά εμφανίζουν ετερογένεια και δεν πρέπει να παρουσιάζονται ως ομοιογενής ή αδιαφοροποίητη κοινωνική κατηγορία. Τα κίνητρά τους για τη δημιουργία μιας νέας τουριστικής επιχείρησης ή η εμπλοκή τους σε μια ήδη υπάρχουσα οικογενειακή, το μορφωτικό τους επίπεδο, η ηλικία, η οικογενειακή τους κατάσταση, η προϋπάρχουσα εμπειρία και ο χρόνος ενασχόλησης με την επιχείρηση, η καταγωγή τους, η γενικότερη οικονομική τους κατάσταση και η συνολική τους σχέση με την τοπική ή ευρύτερη κοινωνία, είναι παράγοντες που προσδιορίζουν σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο με τον οποίο καθεμιά από τις γυναίκες αυτοπροσδιορίζεται περισσότερο ή λιγότερο ως αυτόνομο και οριοθετημένο υποκείμενο. Επίσης διαμορφώνουν κατηγοριοποιήσεις και στρωματώσεις στις οποίες υπόκειται το γυναικείο φύλο ως εργασιακό αλλά και ευρύτερα ως κοινωνικό υποκείμενο.

Η έρευνα επίσης κατέδειξε, ότι στις οικογενειακές τουριστικές επιχειρήσεις του Δυτικού Ζαγορίου ένα μεγάλο μέρος των γυναικών που συμμετείχαν σε αυτές ως

⁹⁴ Woods M. (2005), Rural Geography. London: Sage Publications, σ.σ. 75-84

συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη και σπανιότερα ήταν αρχηγοί επιχειρήσεων επέστρεψαν οι ίδιες στον τόπο καταγωγής ή στον τόπο καταγωγής του συζύγου τους ή είχαν καθαρά αστικές καταβολές και ανήκαν σε οικογένειες νεοεισερχόμενων αστών.

Τα εθνικά και ευρωπαϊκά προγράμματα οικονομικής ενίσχυσης των επιχειρηματικών πρωτοβουλιών στον τομέα του εναλλακτικού τουρισμού και γενικότερα οι πολιτικές ενίσχυσης και προώθησης της οικονομικής και κοινωνικής “αναγέννησης” των ορεινών μειονεκτικών περιοχών προέτρεψαν πολλούς αστούς να ανακαλύψουν τον τουρισμό ως τρόπο για μια προσοδοφόρα οικονομική δραστηριότητα. Τα προγράμματα αυτά εντάσσονταν στις νέες λογικές ανάπτυξης της υπαίθρου με την αξιοποίηση της φύσης, της πολιτισμικής κληρονομιάς, της παράδοσης, της γαστρονομίας ως τοπικούς πόρους που παρήγαγαν προστιθέμενη αξία. Κάποιοι από τους νεοεισερχόμενους αστούς είχαν ήδη επιτυχημένη επαγγελματική καριέρα και κυρίως ήταν κάτοχοι των απαιτούμενων οικονομικών κεφαλαίων, οπότε ήταν εφικτό να ανταποκριθούν στις βασικές προϋποθέσεις των επιδοτήσεων.

« Το πρόγραμμα ήταν αναπτυξιακό που έπρεπε δηλαδή ό,τι κτήριο είχες να το φτιάξεις και να το συντηρήσεις. Ο Αναπτυξιακός σου λέει 55% επιδοτούμενο, στα 500.000 χιλιάδικα θα πάρεις το 55% και πρέπει να έχεις τα υπόλοιπα, δικό σου κεφάλαιο, είτε με δάνεια....»

(Καίτη Γ., νοικοκυρά, Πάπιγκο, Αύγουστος 2013)

Η φιλόδοξη πολιτική του ΕΟΤ στην περιοχή και οι ανακαινίσεις σπιτιών με όρους προνομιακούς ήταν οι βασικοί παράγοντες που μετέτρεψαν την οπτική των ντόπιων γυναικών για τη γενέθλια γη τους και τις έκαναν από νωρίς να διαπιστώσουν ότι οι ξεχασμένες περιουσίες απέκτησαν υπεραξία.

«Είχαμε εδώ το πατρικό, μπήκαμε σ’ ένα πρόγραμμα, αυτό ήταν το κίνητρο για να ξεκινήσουμε, αφού εγκρίθηκε είπαμε να ’ρθουμε πίσω από τη Γερμανία. Το πρόγραμμα ήταν αναπτυξιακό που έπρεπε δηλαδή ό,τι κτίριο είχες να το φτιάξεις ή να το συντηρήσεις. Έπρεπε να έχεις τίτλους κυριότητας, κάποιο κεφάλαιο εσύ ή κάποιο δάνειο να πάρεις και την επιδότηση που σου δίνουν».

(Καίτη Π., νοικοκυρά, Πάπιγκο, Αύγουστος 2013)

«Εγώ δεν ήθελα να φύγω από την πόλη, είχα μικρό παιδί, δεν ένιωθα έτοιμη αλλά αυτό ήταν όνειρο του Π. και γενικώς το υποστήριζα γιατί ήταν και το χωριό μου δεν πήγαινα κάπου ξένη, δεν πήγα κάπου να μην ξέρω τι γίνεται που ποτέ δεν ξέρεις, γιατί άλλο να έρχεσαι τουρίστας 10 μέρες και άλλο να προσπαθείς να προσαρμοστείς και αντιμετωπίζεις και άλλα...».

(Λιάνα Ζ., απόφοιτος Νομικής Σχολής, Αρίστη, Αύγουστος 2013).

«Τα πήρε ο ΕΟΤ αυτά τα παλιά τα σπίτια τα φτιάξαν, για 10 χρόνια τράβηξαν πολύ τουρισμό στο Πάπιγκο. Εγώ το είχα δώσει για 10 χρόνια, οι άλλοι δώσαν άλλα 3 χρόνια παράταση.

Εγώ ήρθα από τη Γερμανία το παράλαβα χωρίς καμία επιβάρυνση, αλλά το βρήκα πάλι ερείπιο, οι σκεπές έβαζαν νερό, άλλαξα παράθυρα, αλλά ήταν τόσο πολύς ο τουρισμός που αυτά τα πέντε δωμάτια που είχα ούτε μπορείς να φανταστείς πόσα χρήματα έβγαλα, δεν τά 'κλεψα, τα δούλεψα, ήμουνα κάθε βράδυ γεμάτη».

(Κίτσα Κ., συνταξιούχος, Γιάννενα, Σεπτέμβριος 2013)

Η επιστροφή στον τόπο καταγωγής τροφοδοτήθηκε πέρα και από την ιδέα της επιχειρηματικής επένδυσης και με την επιδίωξη για ποιοτικότερη ζωή από τις γυναίκες και τις οικογένειές τους και ταυτίζεται με την ηρεμία και την ασφάλεια που παρέχει το χωριό. Μάλιστα ο προσπορισμός κέρδους ως κίνητρο για την εγκατάσταση και ενασχόλησή τους με τον τουρισμό κατατάσσεται από αυτές τελευταίος. Στο πεδίο της έρευνας δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί με ακρίβεια μια επιχείρηση που ανήκει σε γυναίκα. Σύμφωνα με τη Σκορδίλη θα πρέπει να ικανοποιούνται δύο προϋποθέσεις: να ανήκει σε γυναίκα (ατομική επιχείρηση) ή η συμμετοχή των γυναικών να είναι μεγαλύτερη του 50% στο μετοχικό κεφάλαιο εταιρικής επιχείρησης και οι αποφάσεις στρατηγικής σκοπιμότητας να λαμβάνονται από την ιδιοκτήτρια/ συνιδιοκτήτριες⁹⁵. Στην περίπτωση μας, ελάχιστες είναι οι γυναίκες που εμφανίζονται ως οι ιδιοκτήτριες των επιχειρήσεων. Μερικές γυναίκες έχουν γίνει αναγκαστικά αρχηγοί των επιχειρήσεών τους εξαιτίας απώλειας του συζύγου (θάνατος, διαζύγιο) ή δεν έχουν παντρευτεί και πολύ λίγες από επαγγελματική επιλογή. Ακόμη και τότε υπάρχει ασάφεια για το πώς ορίζεται η

⁹⁵ Σκορδίλη Σ., (2005), «Ιδιοκτησία και επιχειρηματικότητα στη μεταποίηση, τις υπηρεσίες και το εμπόριο», στο Μ. Στρατηγάκη (επιμ.) *Επιχειρηματικότητα των γυναικών. Όψεις ιδιοκτησίας και διοίκησης*, Αθήνα: Gutenberg, σ.σ.89-91.

γυναικεία επιχειρηματικότητα στο Δυτικό Ζαγόρι αφού οι μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις αποτελούν τον πιο διαδεδομένο τύπο επιχειρήσεων και οι συνέταιροι είναι το ανδρόγυνο⁹⁶. Τα κυριότερα κίνητρα που αναφέρθηκαν από τις ίδιες, ήταν προηγούμενες επιχειρηματικές δράσεις στην πόλη, ανάγκη για επαγγελματική δραστηριοποίηση και κοινωνικοποίηση σε έναν τόπο που πάντα ονειρεύονταν να κατοικήσουν και βέβαια η συμπλήρωση του οικογενειακού εισοδήματος και η μελλοντική επαγγελματική εξασφάλιση των παιδιών.

«Η καταγωγή μου εμένανε ήτανε στο παπούτσι και ο πατέρας μου είχε κατασκευή υποδημάτων, βιοτεχνία υποδημάτων και οπωσδήποτε οι καταβολές μας ήτανε στο εμπόριο ενισχυμένες. Εγώ ασχολήθηκα με ρούχα, συγχρόνως με τα παπούτσια και ο Σ. είχε το παπούτσι αντικείμενο δουλειάς...Τώρα αυτό ήταν κάτι καινούργιο για μας.....

Η αγάπη μας για τη φύση, η αγάπη μας γι' αυτό που βλέπαμε, αυτό το διαφορετικό, όντας γεννημένη και μεγαλωμένη στο κέντρο, στην πόλη, αυτό το πράγμα ήταν πρωτόγνωρο για μας, παρόλο που μένουμε σ' ένα σημείο στην Αθήνα που είναι στο βουνό, παρότι το σπίτι μας είναι στον Υμηττό, αυτό, όχι, δεν το αλλάζω με όλα τα μέρη που έχω πάει....

Είμαι πολύ ευχαριστημένη, είναι καινούργιο, δεν το έχω ξαναδουλέψει αυτό, απλά προσωπικό γούστο, τίποτα άλλο, οι τιμές είναι εκείνες που, δηλαδή όσο το αγοράζω το πουλάω, μόνο το ΦΠΑ, λέω να είναι προσιτό, να είναι εύκολο, γιατί θα ξανάρθει ο πελάτης την άλλη μέρα. Το προσπαθώ αυτό, είναι σε βάρος του ταμείου μου, αλλά όμως είμαι υπέρ του να κρατηθώ εδώ».

(Σοφία Π., έμπορος, Πάπιγκο, Αύγουστος 2015)

«Πάντα ήθελα να δουλέψω εδώ. Ήταν όνειρο της ζωής μου να έχω δικό μου άλογο. Είδα ότι υπήρχε δυνατότητα το χόμπι μου, η αγάπη μου να γίνει δουλειά, επιχείρηση, και έτσι το ξεκίνησα. Το πρόγραμμα είναι κουραστικό αλλά και απολαυστικό, νιώθω καλά γιατί μου αρέσει αυτό που κάνω. Εγώ το είχα καταλάβει στο Πανεπιστήμιο ότι θα γυρίσω εδώ».

(Δάφνη Δ., ιδιοκτήτρια επιχείρισης τουριστικής ιππασίας, Πάπιγκο, Ιούλιος 2015)

⁹⁶ Τούτο επιβεβαιώνεται από τα δημοσιευμένα στοιχεία του ΕΟΤ, βλ. www.mintour.gr.

«Εγώ είμαι 45 χρονών και δουλεύω εδώ, αλλά πάμε να κάνουμε και μια υποδομή για το παιδί, αν δεν θέλει, θα έχει εισοδήματα από νοίκια. Δε σκέφτεται να έρθει να ζήσει στο χωριό».

(Αλέκα Ζ. συνιδιοκτήτρια καταστήματος τουριστικών ειδών, Πάπιγκο, Ιούλιος 2016)

Μετά τη δεκαετία του '80 και όσο το νέφος, η ατμοσφαιρική ρύπανση, η αγχώδης καθημερινότητα και η κοινωνική απομόνωση απειλούσαν την σωματική και ψυχική υγεία των ανθρώπων, τόσο οι τάσεις απόδρασης από το άστυ εντεινόνταν και αυξάνονταν τα κινήματα πόλης για επανασύνδεση με τη φύση, για επανάκτηση της σχέσης με το φυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον των μικρών κοινωνιών. Η στροφή προς το τοπικό και αγροτικό, σήμαινε για τους κατοίκους της πόλης την επιστροφή στην εποχή της αθωότητας, τη μετατόπιση σε έναν άλλο χωροχρόνο που στη συνείδησή τους ταυτίζεται με τη σφαίρα του ιδανικού, έξω από τη σκληρή και μίζερη πραγματικότητα της καθημερινότητας.

Τα κινήματα αυτά, με την προβολή εναλλακτικών εικόνων της υπαίθρου ως τόπου που αντιστέκεται στην επιθετικότητα της εκβιομηχάνισης και των δεινών της, όπως και στις αντίξοες συνθήκες της πόλης, έστρεψαν τους αστούς προς την αναζήτηση καλύτερου πλαισίου ζωής μέσα από μια εξιδανικευμένη εικόνα του ορεινού χώρου και κόσμου.

Το τοπικό και αγροτικό ταυτίστηκαν στη συνείδησή τους με το “παραδοσιακό”, το “υγιεινό”, το “αυθεντικό” και συγκρότησαν εναλλακτικούς νοσταλγικούς χώρους που αντιπροσωπεύουν την έννοια της «αγροτικής ειδυλλιακότητας»(rural idyll) σε αντίστιξη με το ομογενοποιημένο αστικό και την επέλαση του μαζικού⁹⁷. Για τις γυναίκες η παραμονή ή η επιστροφή στον τόπο καταγωγής σημαίνει γι’ αυτές καλύτερη ποιότητα ζωής, ποιοτικότερες συνθήκες διαβίωσης για όλη την οικογένεια.

«Όταν γεννήθηκε και το παιδί εγώ σταμάτησα τη δουλειά μου, πήγαινα μόνο στο μαγαζί και λέγαμε πως “ζούμε”, ζούσαμε στην Αθήνα, το μωρό με ξένη γυναίκα, θεωρούσαμε ότι ήταν καλύτερο για όλους μας που ήρθαμε ‘δω».

(Άντα Λ. ,νοικοκυρά, Αρίστη, Αύγουστος 2015)

⁹⁷ Ανθοπούλου Θεοδοσία,(2008), *Γυναίκες της υπαίθρου και τρόφιμα. Όψεις και δυναμικές επιχειρηματικότητας των γυναικών της υπαίθρου στην παραγωγή τροφίμων* ό.π.

«Εμένα μ' αρέσει πάρα πολύ εδώ, δηλαδή καμία σχέση με την πόλη, έχω ηρεμήσει, μ' αρέσει πάρα πολύ, δεν ξέρω, έχω ριζώσει εδώ δεν θέλω να πάω πουθενά αλλού».

(Καίτη Π., νοικοκυρά, Πάπιγκο, Αύγουστος 2013)

«Μου έκανε εντύπωση όταν ήμουν στην Αθήνα και ζούσα με τρόπο ζωής αστικό, κοσμικό να βρεθώ εδώ και να αισθάνομαι ότι είμαι ένα με το χώμα. Εγώ, αυτό τώρα αν δεν έχω ένα κομμάτι χώμα να πατάω μπροστά στο σπίτι μου, πνίγομαι. Ίσως να το ήθελα πάντα και μου δόθηκε αυτή η φοβερή ευκαιρία της ζωής μου... Υπήρχε από πάντα ένας τέτοιος χώρος στην ψυχή μου μέσα και τσακ τον βρήκα».

(Πόλυ Σ., ηθοποιός, Πάπιγκο, Ιούλιος 2012)

Η γυναικεία εργασία στις οικογενειακές τουριστικές επιχειρήσεις του Δυτικού Ζαγορίου μπορεί να κατανοηθεί όχι απλά με βάση τις οικονομικές ανάγκες και τους κοινωνικούς ρόλους της οικογένειας, αλλά κυρίως μέσα από αστικές προσλήψεις για την αξία της φυσικής ζωής της υπαίθρου και για όσα αυτή περιλαμβάνει, (ανθρώπινες σχέσεις, διατροφή βασισμένη σε τοπικά υλικά και παραδοσιακές συνταγές, πολιτισμική κληρονομιά). Στο λόγο των γυναικών που έχουν βιώσει οι ίδιες την καθημερινότητα και τις πιεστικές συνθήκες της πόλης, δίνεται έμφαση στην ποιότητα ζωής των μικρών κοινοτήτων που παρέχει τη δυνατότητα στο άτομο να αξιοποιήσει πιο δημιουργικά το χρόνο του. Η θετική αποτίμηση μιας μη χρησιμοθηρικής αντίληψης του χρόνου συνεπάγεται και ανάπτυξη των ανθρώπινων σχέσεων, σε αντίστιξη με την απομόνωση και τη μοναξιά του σύγχρονου αστικού τρόπου ζωής.

«Γιατί εδώ ζεις πιο ανθρώπινα, δεν έχεις αυτό το τρέξιμο. Έβλεπα όταν πρωτοερχόμουν τον κόσμο χαλαρό, εγώ είχα μάθει στις 9 η ώρα ξεκίναγα δουλειά, για να τελειώσω στις 9:30 το βράδυ και μετά συνέχιζα στο σπίτι, ήταν όλη μου η μέρα σε ένα τρέξιμο δεν καθόμουν δευτερόλεπτο, με οικογένεια, σπίτι και δουλειές με απαιτήσεις. Έβλεπα εδώ τον κόσμο χαλαρό και έλεγα τόση ηρεμία από πού την αντλείτε, και έρχομαι τώρα να διαπιστώσω ότι μπορώ να ρεγουλάρω τη δουλειά αυτή, χωρίς αυτή την πίεση της Αθήνας».

(Σοφία Π., έμπορος, Πάπιγκο, Σεπτέμβριος 2014)

«Και ήταν το όνειρό μας, κάποια στιγμή να έρθουμε ίσως αργότερα σε κάποια ηλικία, βλέποντας όμως τις συνθήκες στην Αθήνα και συγκρίνοντας το χώρο και μια δουλειά που θα μπορούσε να μας αποφέρει σιγά, σιγά βέβαια κέρδη, είπαμε ότι θάτανε πολύ καλύτερα. Το κυριότερο όμως ήταν η καλύτερη ποιότητα ζωής».

(Κατερίνα Π., νοικοκυρά, Αρίστη, Αύγουστος 2015).

«Επειδή μας αρέσει το μέρος βρίσκουμε ευκαιρία να είμαστε πιο πολλές μέρες εδώ. Το κίνητρο δεν ήταν οικονομικό ήταν ότι θέλαμε να είμαστε εδώ. Και μόνιμα θα το προσπαθούσα αν υπήρχε υποδομή, αν ήταν το σχολείο πιο οργανωμένο...»

(Έλενα Κ. αρχιτέκτονας, Πάπιγκο, Ιούλιος 2015)

Οι γυναίκες αυτές, δυναμικές, συχνά καινοτόμες και ανήσυχες, μετατρέπονται σε φορείς κυρίαρχων αντιλήψεων για τη φύση και την παράδοση τις οποίες χρησιμοποιούν προκειμένου να διαχειριστούν την πολιτισμική ετερότητα. Έχουν αντιληφθεί ότι η ιδιαιτερότητα των τοπικών κοινωνιών μπορεί να εμπορευματοποιηθεί και ότι οι ορεινές αυτές κοινωνίες διαθέτουν ένα πολιτισμικό κεφάλαιο, το οποίο μπορεί να γίνει αντικείμενο για τη λεγόμενη αειφόρα ανάπτυξη κυρίως από εξωγενείς παράγοντες (εφαρμοσμένες πολιτικές και αναπτυξιακά προγράμματα). Υιοθετώντας τη ρητορική της εναλλακτικότητας στην επαφή τους με τους τουρίστες, προβάλλουν εκτός από τη νέα μορφή καταφυγής σε τόπους “ανέγγιχτης” φυσικής ομορφιάς, την πολιτιστική παράδοση και ό,τι επιπλέον το τοπίο μπορεί να προσφέρει για διασκέδαση και άθληση (π.χ. πεζοπορία, κατάβαση ποταμών, ορειβασία, ιππασία). Ένα σημαντικό κομμάτι της ταυτότητάς τους αποτελεί η φυσικοποίηση και η εξιδανίκευση του αγροτικού παρελθόντος, όμως παράλληλα αυτές οι οικοτουριστικές αντιλήψεις των γυναικών διαμεσολαβούνται από την αγορά, από εγχρήματες σχέσεις. Χρησιμοποιώντας το ρόλο τους ως οικοδέσποινας κατασκευάζουν μια εικόνα της φύσης όσο πιο ανέγγιχτης από την ανθρώπινη παρέμβαση που να ανταποκρίνεται στα ζητούμενα της “δομικής νοσταλγίας”⁹⁸ των αστών και συνεπώς να πουλά στην οικοτουριστική αγορά. Την εικόνα αυτή συνδυάζουν με μιαν αντίστοιχη αναζήτηση της “αυθεντικής” τοπικής πολιτισμικής

⁹⁸ Δέλτσου Ε.,(2000), « Η οικοτουριστική ανάπτυξη και ο προσδιορισμός της φύσης και της παράδοσης: Παραδείγματα από τη βόρεια Ελλάδα», στο Β. Νιτσιάκος- Χ. Κασίμης (επιμ.), *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής : Συγκρότηση και μετασχηματισμοί*, Αθήνα: Πλέθρον –Δήμος Κόνιτσας, σ.σ. 231-248

παράδοσης στον ειδυλλιακό και φιλόξενο τόπο του Ζαγορίου που επέλεξαν οι αστοί για να αποδράσουν.

«Ένα αντάλλαγμα είναι ο αγροτουρισμός, η αληθινή έννοιά του “ήθελα να εφαρμόσω αυτό”, του προσφέρει διαμονή, διατροφή, σου προσφέρει εργασία. Οι τουρίστες να παίζουν έναν ρόλο μέσα στην καθημερινή ζωή, να βοηθάνε να αρμεξουνε ένα κατσίκι, για έναν Αθηναίο αυτό είναι τρομερό πράγμα» .

(Δάφνη Δ., ιδιοκτήτρια επιχείρισης τουριστικής ιππασίας, Πάπιγκο, Ιούλιος 2015)

«Επειδή εδώ είναι μια οικογενειακή επιχείρηση και έχουμε μια άμεση επαφή με τον κόσμο, τα απογεύματα συνήθως πίνουν καφέ μαζί μας, κουβεντιάζουμε, μας ρωτάνε πληροφορίες για την περιοχή, τους δίνουμε χάρτες, τους λέμε τι διαδρομές έχεις με τα πόδια, τι διαδρομές έχεις με το αυτοκίνητο, τι άλλες δραστηριότητες μπορούν να κάνουν, ιππασία, ράφτινγκ, διάφορες δραστηριότητες» .

(Μαρκέλλα Π., νοικοκυρά, Πάπιγκο, Αύγουστος 2014).

«Υπάρχει σπίτι που ‘χει μέσα το παλιό το αρμολόι με τα λούκια μέσα – έξω και εγώ τους το εξηγώ ότι αυτός δεν είναι τρόπος χτισίματος στο Ζαγόρι, σήμερα έχουμε το σοβά, παλιά ήταν αυτό».

(Λιάνα Ζ., Αρίστη, Αύγουστος 2015).

«Εγώ αυτό ήθελα, ένα χώρο που ο άλλος να μπει, να χαζέψει, γιατί δεν είναι να μπει και να ψωνίσει, είναι να κρατήσει τον τουρίστα να χαζέψει, να πάει μέχρι τις κολυμπήθρες, να πάει να περπατήσει στα μονοπάτια, να πάει στο βουνό, να βρει κάτι να ακουμπήσει το χέρι του, γιατί και αυτό είναι μέσα στη διαδικασία της εκδρομής και αυτό ήταν το όνειρο το δικό μου. Στις 10 η ώρα ανοίγει το μαγαζί, να είναι ανοιχτό, έρχεται κάποιος να μπορεί να μπει να χαζέψει, να βλέπει ότι υπάρχουν κάποια πράγματα να κάνει σ’ αυτό, οπότε τον κρατάς τον άλλονε και του δίνεις εσύ δραστηριότητες, τον προωθείς εσύ προς τα πού να πάει για να τον απασχολήσεις να κάτσει εδώ στον τόπο μας».

(Σοφία Π., έμπορος, Πάπιγκο, Σεπτέμβριος 2014)

«Η επικοινωνία μου μαζί με τους ξένους είναι τόσο όμορφη, θέλω να τους εξυπηρετήσω να δουν τα πάντα στο χωριό, έχουμε το χάρτη που δημιουργήσαμε, γιατί αυτό θεωρώ, ότι δε θα έρθει τουρίστας στο χωριό και να μην τον ενημερωθεί, θέλω να βλέπουνε τα πάντα, να μη φύγουν χωρίς να τον δούνε, γιατί είμαι σίγουρη ότι θα ξανάρθουν και δε θάναι μια φορά».

(Αλέκα Ζ., έμπορος, Πάπιγκο, Ιούλιος 2013)

Η αναζήτηση καλύτερου πλαισίου ζωής στις ορεινές κοινότητες του Δυτικού Ζαγορίου από τα εθνογραφικά υποκείμενα της έρευνας ενισχύθηκε και από την οικονομική κρίση των τελευταίων ετών. Από την άλλη πλευρά, η κρίση ενίσχυσε την ελκυστικότητα της υπαίθρου και ως ευκαιρίας επένδυσης και επιχειρηματικής δράσης, με άλλα λόγια επαναανοηματοδότησε το αγροτικό “ιδεώδες”. Ο “ειδυλλιακός” τόπος και ο τόπος “καταφύγιο”, αντιμετωπίστηκε από τις οικογένειες των γυναικών αυτών ως πεδίο ανάπτυξης και προβολής του αγροτικού “επιχειρείν”. Οι γυναίκες χρησιμοποίησαν τη νέα αυτή μορφή κατοίκησης που υλοποιήθηκε βέβαια μετά από τη συναίνεση ή την πρωτοβουλία των ανδρών, ως τρόπο επαναδιαπραγμάτευσης και διαμόρφωσης της έμφυλης ταυτότητας, διεκδικώντας μέσα από την εμπλοκή τους στον τουρισμό, θέση στο δημόσιο χώρο τον κυριαρχούμενο από τους άνδρες. Όχημα για τον επαναπροσδιορισμό της ταυτότητάς τους έγινε λοιπόν ο τουρισμός που δημιούργησε ευκαιρίες για αλλαγές στην οικονομική και οικιακή ζωή των γυναικών χωρίς όμως να τις αποδεσμεύει από τον καταμερισμό εργασίας στα νοικοκυριά⁹⁹.

«Είμαστε εκείνη η γενιά του Χρηματιστηρίου, που βγάλαμε χρήματα και τα χάσαμε βεβαίως, δηλαδή υπήρχε όλη αυτή η αναμπουμπούλα, πέρασε μια πενταετία, εξαετία που βγάζαμε λεφτά και τα χάναμε μετά, δηλαδή νιώθαμε ότι θέλαμε να φύγουμε από ‘κει, εμείς ήμασταν πολύ τυχεροί ή άτυχοι σε εισαγωγικά, γενιά γιατί προλάβαμε και είδαμε όλες τις χρυσές εποχές».

(Φαίδρα Ζ., Αρίστη, Αύγουστος 2013).

«Πούλησα το δικό μου μαγαζί και πήγα στο μαγαζί του Σ. Ήθελε να βάλει καινούργιους ενοικιαστές για να έχει το πλεονέκτημα του αέρα ο ιδιοκτήτης. Πέσαμε σε

⁹⁹ Galani- Moutafi, B.(1999&1994), “From Agriculture to Tourism: Proprety, Labor, Gender and Kinship in a Greek Island Village” *Journal of Modern Greek Studies* 12: 113-131

μια τέτοια περίπτωση και τελειώσαμε γιατί έπαιρνε τον αέρα αυτός που έφευγε. Όταν φτιάχναμε στο σπίτι μας στο χωριό, μας πέρασε η ιδέα του κάτω χώρου, τι να τον κάνουμε τόσο μεγάλο, ούτε για ξενώνα σκεφτόμουν, το χωριό είναι γεμάτο από ξενώνες και μου μπήκε η ιδέα λόγω του εμπορίου για ένα μαγαζί τέτοιο».

(Σοφία Π., έμπορος, Πάπιγκο, Σεπτέμβριος 2014)

«Κλώτσησα άλλα πράγματα για να ακολουθήσω, ήθελα πολύ νάμαστε όλοι μαζί, δεν ήθελα να χωρίζεται η οικογένεια. Αλλά στην πορεία το στήριξα, το σχεδίασα, επέλεξα εγώ τα πραγματάκια και τον βοηθάω τις πιο πολλές ώρες εγώ κάθομαι εδώ για να είμαι κοντά στην κουζίνα, το χώρο μου. Είμαι μέσα στο κτήριο, αυτό είναι ευκολία, δε χρειάζεται να φύγω αλλού».

(Έλενα Κ. αρχιτέκτονας, Πάπιγκο, Ιούλιος 2015)

Η επιτόπια έρευνα έδειξε ότι καθώς αυξάνεται το εισόδημα των γυναικών αποκτούν μεγαλύτερη πρόσβαση στο δημόσιο χώρο. Γίνονται μέλη πολιτιστικών συλλόγων, συμμετέχουν ενεργά σε εθιμικές δράσεις των κοινοτήτων όπως σε πανηγύρια και άλλες κοινοτικές εκδηλώσεις και γενικότερα ο κοινωνικός τους λόγος εμφανίζεται αναβαθμισμένος. Όλα αυτά βέβαια σε βάρος του ελεύθερου χρόνου τους τον οποίο συρρικνώνουν αναγκαστικά προκειμένου να συνδυάσουν τις νέες εργασιακές υποχρεώσεις που ανέκυψαν με τις «φυσικές» υποχρεώσεις τους στο νοικοκυριό τις οποίες ποτέ δεν αμφισβήτησαν ως αποκλειστικά δικές τους. Οι έμφυλοι στερεοτυπικοί ρόλοι δεν διαπραγματεύονται ούτε αναθεωρούνται εξαιτίας της εργασίας τους και των αυξημένων εισοδημάτων που αυτή προσπορίζει στον οικογενειακό προϋπολογισμό. Ακόμη και οι νεοεισερχόμενες αστές, των οποίων η επάνοδος στην ύπαιθρο προσδιορίστηκε από αστικές προσλήψεις και αναπαραστάσεις για το «αγροτικό» και το «τοπικό», εγκλωβίστηκαν κατά κάποιο τρόπο στην εικόνα της «παραδοσιακής» γυναίκας με αποτέλεσμα να αναπαράγουν και να διατηρούν τις έμφυλες κατανομές των ρόλων. Από την άλλη πλευρά, γίνονται αποδεκτές από την τοπική κοινωνία καθώς τους δίνεται η δυνατότητα συμμετοχής σε επιμέρους κοινωνικές και πολιτισμικές ζώνες που συναποτελούν ωστόσο αυτό που ονομάζουμε πολιτισμική ενότητα του Ζαγορίου¹⁰⁰. Παρότι κοινωνικοποιήθηκαν μέσα

¹⁰⁰ Μπάδα Κωνσταντίνα., “Πολιτισμική ενότητα”, στο ειδικό ένθετο της εφημ. Η Καθημερινή, *Επτά Ημέρες*, (Κυριακή, 27 Μαρτίου 1994), σ.20

από έναν διαφορετικό τρόπο ζωής και σκέψης, διαφορετικούς αξιακούς κώδικες και συνεπώς άλλες οπτικές και η εγκατάστασή τους στην περιοχή προέκυψε κυρίως ως αποτέλεσμα των πολιτικών, ευρωπαϊκών και εθνικών, για την ενδυνάμωση και ενίσχυση των ορεινών μειονεκτικών περιοχών, επανασυγκροτούν την ταυτότητά τους στη βάση της κοινής τοπικής ταυτότητας και κουλτούρας.

Στον λόγο τους δεν περιγράφουν έναν εχθρικό και άξενο τόπο, οι προσλήψεις τους από την τοπική κοινωνία δεν έχουν αρνητικό περιεχόμενο. Απεναντίας επιδιώκουν την ένταξη στην κοινότητα, την αποδοχή τους από τους εντόπιους, την κατανόηση του τοπικού αξιακού συστήματος και των κωδίκων επικοινωνίας.

«...Όσον αφορά με τους ανθρώπους του χωριού, μόλις γνωριστήκαμε, η γνωριμία έγινε φιλία και αυτό όχι από έναν – δύο ανθρώπους, το ζήσαμε, το εισπράξαμε από όλους μαζί, μου κάνει εντύπωση που με φόβιζαν στην Αθήνα, απορούνε μέχρι τώρα, θεωρούν ότι είναι κλειστή κοινωνία, ότι δε θα δεχτούνε έναν άλλο άνθρωπο ξένο να μπει στα χωράφια τους και να μοιραστεί έστω κι αυτή τη μερίδα που θα έρθει κάποιος να αφήσει 10 δραχμές στο χωριό, σου λέει τη μοιραζόμαστε και μ' έναν ξένο όχι με τον συγχωριανό μου, δεν το έβλεπα στο χωριό αυτό, όχι, κανένα πρόβλημα».

(Αθηνά Χ., νοικοκυρά, Αρίστη, Σεπτέμβριος 2014)

«Εδώ δεν μας ενόχλησε κανείς, σε ό,τι κάναμε όλοι μας στήριξαν, κανείς δε μας είπε γιατί το κάνατε αυτό, γιατί το κάνατε εκείνο και σε ό,τι κάνουμε όλοι συμμετέχουν, μας τιμούν και εμείς νομίζω χωρίς να περιαντολογήσω, θεωρώ ότι κι εμείς προσπαθήσαμε, δεν ήρθαμε δηλαδή να επιβάλλουμε κάτι εδώ πέρα, όπως βρήκες λέει...».

(Αλέκα Ζ., έμπορος, Πάπιγκο, Ιούλιος 2012)

«Μόνο που θα ήθελα να έχω περισσότερη και καλύτερη επαφή με τους ανθρώπους του χωριού. Ο Ν. έχει περισσότερη. Μπορεί επειδή είναι άντρας. Εγώ δεν ξέρω πώς να τους πλησιάσω. Δεν ξέρω τους κώδικες και αισθάνομαι ότι είμαι αποκομμένη από το χώρο που ζω. Θα ήθελα να εμπιστευτώ και να μ' εμπιστευτούν»

(Πόλυ Σ., ηθοποιός, Πάπιγκο, Ιούλιος 2014)

Η στάση αυτή και η συμπεριφορά των ορεινών κοινοτήτων του Δυτικού Ζαγορίου απέναντι στα εθνογραφικά υποκείμενα της έρευνας, τις νεοεισερχόμενες γυναίκες, ερμηνεύεται από την Μπάδα ως ένα από τα στοιχεία που συνεχίζουν να προσδιορίζουν την κοινωνία του Ζαγορίου και να συνθέτουν τις “σταθερές” μιας δυναμικής πραγματικής ή συμβολικής που καθιστά τον Ζαγορίσιο, δρων ιστορικό υποκείμενο. Πρόκειται για την επικράτηση της συμβιωτικής λογικής με εθνοφυλετικές και άλλες ομάδες που μοιράζονται τον ευρύτερο χώρο. Η Μπάδα περιγράφει το Ζαγόρι ως “τόπο εθισμένο στην πληθυσμιακή πρόσμιξη” που τον χαρακτηρίζει αξιοσημείωτη επινοητική ικανότητα ως προς την αναζήτηση διεξόδων στην κρίση και τη διαμόρφωση απρόβλεπτων και διαφορετικών λογικών προσαρμογής στους εξωτερικούς καταναγκασμούς¹⁰¹. Για το ίδιο θέμα ο Δαμιανάκος γράφει: Ανακαλύπτουμε με έκπληξη την απίστευτη ικανότητα αντίστασης των ορεινών χωριών της Ηπείρου, την επιτηδειότητά τους να επινοούν διεξόδους στην κρίση, οι οποίες φαίνονται να προκαλούν κάθε ορθολογισμό¹⁰².

Εκτός από την προσωπική συμμετοχή των γυναικών αυτών στο σύνολο των λειτουργιών της επιχείρησης, μια σημαντική πρακτική επιβίωσης και διάκρισης στη σφαίρα εργασίας αποτελούν οι διαπροσωπικές σχέσεις που συνάπτουν με την πελατεία. Η εγκάρδια φιλοξενία και η πηγαία ευγένεια θα συντροφεύσουν τους επισκέπτες σε όλη τη διάρκεια της απόδρασής τους, η οικογενειακή ατμόσφαιρα, η χαλαρή διάθεση και ζεστασιά, κυριολεκτικά και μεταφορικά θα ενισχύσουν την ανάπτυξη διαπροσωπικών σχέσεων. Κατά συνέπεια, οι ξενώνες με τη διαμεσολάβηση των γυναικών κατασκευάζονται ως τόποι όπου ο ταξιδιώτης μπορεί να βρει καταφύγιο, “ζεστή σπιτική φιλοξενία και θαλπωρή”, ένα οικείο και οικιακό πλέγμα σχέσεων σε αντίθεση με το απρόσωπο, εχθρικό και άξενο περιβάλλον των πόλεων που ωθούν τους ανθρώπους στην αναζήτηση ενός τρόπου κατοίκησης “αυθεντικού”¹⁰³, σε ορεινούς προορισμούς όπως το Δυτικό Ζαγόρι όπου προτείνουν εναλλακτική κατοίκηση, συσχέτιση δηλαδή με τον χώρο και το χρόνο¹⁰⁴.

¹⁰¹ Μπάδα Κωνσταντίνα, (2003), « Η πολιτισμική ταυτότητα ως συνιστώσα της βιώσιμης ορεινής ανάπτυξης. Το παράδειγμα του Ζαγορίου», *Γεωγραφίες* 5.

¹⁰² Δαμιανάκος Σ., Ζακοπούλου Ε., Κασίμης Χ., Νιτσιάκος Β. (1991), *Εξουσία, Εργασία και Μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου. Η τοπική δυναμική της επιβίωσης*, Αθήνα :Πλέθρον- ΕΚΚΕ, σ.σ. 13-14.

¹⁰³ Cohen, E. (1988b), “Authenticity and Commoditization in Tourism”, *Annals of Tourism Research* 15(3): 317-378.

¹⁰⁴ Σπυριδάκης Μάνος, (2013), «Ορεινές τουριστικές επιχειρήσεις και εργασία. Το παράδειγμα των Άνω Πεδινών Ζαγορίου», on line περιοδικό, τεύχος 1, *Ο κόσμος της εργασίας* σ.σ. 35-39.

«Εγώ στην κουζίνα λες και μαγειρεύω στο σπίτι μου, ερχόταν οι πελάτες κάτω στην κουζίνα και χαιρόμουν. Και μου λέγανε, εγώ κυρία Σοφία δε θέλω στο σαλόνι να πω τον καφέ, θέλω εδώ μαζί σου στην κουζίνα. Τώρα του κόσμου τις γνωριμίες έχω κάνει, δηλαδή, την αγαπούσα αυτή τη δουλειά».

(Σοφία Π., νοικοκυρά, Πάπιγκο, Ιούλιος 2013)

«Έχω μεγάλη επικοινωνία με τους πελάτες και αυτό θέλουν κι αυτοί, αν δεν έχεις επικοινωνία με τον πελάτη δε σου ξανάρχεται, το βλέπω δηλαδή καθημερινά το θέλουν αυτό, να συζητήσουν, να τους πεις για τον τόπο...».

(Καίτη Γ., νοικοκυρά, Πάπιγκο, Αύγουστος 2013)

«Τον χώρο τον έχουμε δημιουργήσει εμείς, δε μπήκαν μέσα διακοσμητές, είναι πράγματα που τα φτιάξαμε με τέτοιο τρόπο όπως θα θέλαμε εμείς ένα χώρο να περάσουμε καλά και να αισθανθούμε και προσπαθούμε να νιώσουν ζεστά οι άνθρωποι που έρχονται εδώ πέρα. Τους προσεγγίζουμε ευχάριστα για να ξεφύγουν και λίγο από το βάρος που κουβαλάνε από την καθημερινότητα της πόλης»

(Μαρκέλλα Π., νοικοκυρά, Πάπιγκο, Αύγουστος 2013).

Ο λόγος και η πράξη των γυναικών τις αναδεικνύει σε υποκείμενα που έχουν επίγνωση της αξίας τους ως εργατικής δύναμης της οικογένειας και ως κύριου συντελεστή της επιβίωσής της. Δεδομένης της ρευστότητας των ορίων μεταξύ οικιακού και εργασιακού χώρου η μεταφορά της οικογένειας στο εργασιακό περιβάλλον χρησιμοποιείται από τις γυναίκες για να δηλώσει ότι η εμπλοκή τους εμπεριέχει θετικά συναισθήματα, ηθικές δεσμεύσεις, εμπιστοσύνη. Είναι οι ίδιες που κατασκευάζουν το οικογενειακό κλίμα ως κάτι σημαντικό και άξιο λόγου, το οποίο προσθέτει εύσημα στην ταυτότητά τους.

«Δηλαδή με το που φτάνουν τους κάνω να αισθανθούν ότι είναι ένα σπίτι δικό τους, που πρέπει να το ζήσουν, δεν είναι απλά για να κοιμηθούν το βράδυ, και εγώ ας πούμε θέλουν το φαγητό τους εκεί τους το έχω, μου ζητάνε το περίεργο μενού, τους έχω από πριν, είμαι προετοιμασμένη στο οτιδήποτε μπορεί ο άλλος να χρειάζεται. Τους κάνω όλα τα χατίρια, αυτό είναι δεδομένο, και συγκεκριμένα δεν έχω να πουλήσω κάτι

άλλο, δεν έχω χρήματα να κάνω διαφήμιση, λειτουργούμε μόνο με τη σχέση ότι εσύ που θα μείνεις θα πεις ότι μείναμε σε κάτι καταπληκτικούς ανθρώπους»

(Λιάνα Ζ., Αρίστη, Αύγουστος 2013).

«Με το χαμόγελο ό,τι θέλουν, τους οργανώνω εγώ τα πάντα και τις δραστηριότητες, οι περισσότεροι δεν θέλουν να κάνουν, έρχονται εδώ γιατί νομίζουν ότι είναι Αράχωβα, τους υποχρεώνω να περπατήσουν, βλέπεις τον άλλο που έρχεται 'δω και τι περιθώρια έχεις, τους μιλάω όλη μέρα τους λέω την ιστορία του τόπου, τους λέω για ποιο λόγο είναι εδώ, να ξέρουν τι είναι αυτό, αυτό δεν τόχουν παντού»

(Βίκυ Φ., νοικοκυρά, Βίκος, Αύγουστος 2015).

«Πολλές φορές έχω αναπτύξει προσωπική σχέση με πελάτες, έχουμε τηλεφωνική επικοινωνία και έρχονται και πολλές φορές έχουμε βρεθεί και στο σημείο να μην μπορούμε πια να πάρουμε χρήματα γιατί έχουν γίνει φίλοι και πολλές φορές προσφέρουμε φιλοξενία γιατί τους αισθανόμαστε δικούς μας ανθρώπους».

(Μαρκέλλα Π., νοικοκυρά, Πάπιγκο, Αύγουστος 2013).

Το αποτέλεσμα των προσπαθειών τους είναι ότι αντλούν γόητρο και αναγνώριση από το οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον, καθώς και οι ίδιες αποκτούν μια νέα αντίληψη γι' αυτά που πρόσφεραν και συνεχίζουν να προσφέρουν τώρα ως δουλειές του σπιτιού¹⁰⁵. Αξιολογούν διαφορετικά τις καθημερινές εργασίες του νοικοκυριού και στη συνείδησή τους διαμορφώνεται πλέον μια νέα αντίληψη για την οικιακότητα. Αυτή καταργεί τις διχοτομήσεις οικιακού/δημόσιου δεδομένου ότι το οικιακό γίνεται το εργαλείο για την εργασία στο δημόσιο. Δείχνει επίσης ότι αυτή η διαχωριστική γραμμή ποτέ δεν είναι απόλυτη ούτε και σταθερή αφού ο έμφυλος καταμερισμός εργασίας παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία ιστορικά και γεωγραφικά. Η εμπειρία που αποκτούν λοιπόν οι γυναίκες μέσα από την επιχείρηση διαμορφώνει εκ νέου τη σχέση τους με το οικιακό παρελθόν και παρόν. Συνειδητοποιούν δηλαδή ότι ο οικιακός χώρος μπορεί να θεωρηθεί ως ένας άλλος αξιοσέβαστος χώρος εργασίας. Χρησιμοποιούν επίσης και τις ανάλογες ρητορικές διατυπώσεις, προκειμένου να προβάλλουν την οικιακότητα κυρίως κατά την προετοιμασία και την παρουσίαση του

¹⁰⁵ « Η Ι. είναι το μαγαζί, η ψυχή του, χωρίς αυτή τίποτα δε γίνεται». Ο συγκεκριμένος επιχειρηματίας που ονομάζει το μαγαζί με τα μικρά τους ονόματα, « Ν. και Ι.», αναγνωρίζει απερίφραστα την καθοριστική συμβολή της συζύγου του για την καλή λειτουργία της επιχείρησης. (Από το προσωπικό ημερολόγιο).

πρωινού στους πελάτες. Δημιουργείται από τις ίδιες μια ρητορική περί αυθεντικότητας την οποία βιώνουν και αυτές αλλά καλούνται να την προσφέρουν στον τουρίστα ως συμβολικό περιεχόμενο στις δικές τους εναλλακτικές εκδοχές περί υγιεινής διατροφής.

Η έννοια της αυθεντικότητας προσεγγίζεται εδώ ως μια εμπειρία που συγκροτείται μέσω της κοινωνικής δράσης των υποκειμένων και όχι ως ένα εγγενές χαρακτηριστικό του τόπου ή των αντικειμένων. Στη φαντασία των τουριστών ο πολιτισμός του Ζαγορίου, η τοπική κοινωνία οι εντόπιοι πληθυσμοί, συγκροτούν την αυθεντικότητα, ενώ η μοντέρνα κοινωνία, ο αστικός τρόπος ζωής, ο σύγχρονος πολιτισμός, κρίνονται ως μη αυθεντικά¹⁰⁶. Ο Πούχγερ υποστηρίζει ότι «η αναζητούμενη αυθεντικότητα είναι και ένα κοινωνικό κατασκεύασμα, και το βίωμά της μια κοινωνική αξία, που ο τουρίστας “παίζει” μαζί της...ο τουρισμός είναι κι ένα είδος παιχνιδιού ή για να το πούμε πιο θεατρολογικά, ένα είδος “παράστασης”, που οι θεατές προσποιούνται πως θεωρούν “γνήσιο” αυτό που τους παριστάνεται ως αυθεντικός πολιτισμός»¹⁰⁷.

Έτσι, το πρωινό του καταλύματός τους περιλαμβάνει “σπιτικά” προϊόντα, “σπάνιες γευστικές επιλογές από αγνά προϊόντα”, “παραδοσιακά χειροποίητα εδέσματα” φτιαγμένα από τις ιδιοκτήτριες ειδικά για τους “φιλοξενούμενους τους”¹⁰⁸. Οι “αγνές” πρώτες ύλες και τα τοπικά προϊόντα αξιοποιούνται στο πλαίσιο εκτέλεσης “παραδοσιακών” συνταγών που μεταφέρθηκαν από στόμα σε στόμα, από γενιά σε γενιά, από μητέρα σε κόρη. Για τον φαντασιακό κόσμο των αστών καταναλωτών η οικοδέσποινα, την οποία αποκαλούν πολλές φορές με το μικρό της όνομα, διαθέτει τα εχέγγυα, από τη “φυσική της θέση” ως μητέρα – τροφός – σύζυγος – νοικοκυρά – μαγείρισσα, να παρασκευάσει προϊόντα με “ντόπια αγνά υλικά” και τη φροντίδα του “σπιτικού”¹⁰⁹.

¹⁰⁶ Για το ζήτημα της αυθεντικότητας στη μελέτη του τουριστικού φαινομένου, βλ. Μπανάρου Χριστίνα, *Οπτικός πολιτισμός και τουρισμός*, ό.π. σ.σ.55-64, Γαλανή – Μουτάφη Βασιλική, Προσεγγίσεις του τουρισμού το επινοημένο και το «αυθεντικό», ό.π. σ.σ. 28-39

¹⁰⁷ Πούχγερ Βάλτερ, (2009), *Θεωρητική Λαογραφία: Έννοιες, Μέθοδοι, Θεματικές*, Αρμός:Αθήνα, σ.541.

¹⁰⁸ Νάζου Δέσποινα, (2005), *Φιλόξενες επιχειρηματίες και φιλοξενούμενοι πελάτες στον τουρισμό: Η οικιακότητα ως διαπολιτισμική ανταλλαγή*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου: Τμήμα Ιστορίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας.

¹⁰⁹ Ανθοπούλου Θεοδοσία, (2008), *Γυναίκες της υπαίθρου και τρόφιμα. Όψεις και δυναμικές επιχειρηματικότητας των γυναικών της υπαίθρου στην παραγωγή τροφίμων*, ό.π., σ. 114.

«Τα γλυκά του ταψιού τα έφτιαχνα όλα μόνη μου και το παγωτό, με τις συνταγές τις παλιές που είχα στο σπίτι. Όπως τις έφτιαχνα στο σπίτι, τάφτιαχνα και στο μαγαζί».

(Λένα Τ., συνταξιούχος, Πάπιγκο, Αύγουστος 2014)

«Τα πρωινά, μαρμελάδες, πίτες, τα φτιάχνω εγώ, όλα παραδοσιακά, οι πελάτες ενθουσιασμένοι γιατί δεν το περίμεναν, θέλουν να φάνε κάτι το σπιτικό που δεν το βρίσκουν αλλού, τυποποιημένη μαρμελάδα, τυποποιημένο βούτυρο, καταλαβαίνετε...».

(Καίτη Γ., νοικοκυρά, Πάπιγκο, Αύγουστος 2015)

«Έχω πολλές συνταγές από τη μαμά μου. Προσπαθούμε να μην είναι ένα τυπικό πρωινό ξενοδοχείου, να είναι λίγο πιο παραδοσιακό. Ενθουσιάζονται πολύ όταν τους λέω τα κέικ τα έχω κάνει εγώ και τις μαρμελάδες τις έχει φτιαγμένες η πεθερά μου».

(Μαρκέλλα Π., νοικοκυρά, Πάπιγκο, Αύγουστος 2014)

Τα σπιτικά εδέσματα και τα κεράσματα προσφέρονται και σε άλλες ώρες της ημέρας, ιδιαίτερα όταν οι πελάτες επιστρέφουν στον “άνετο” και “ζεστό” ξενώνα πρόθυμοι για μια “χαλαρή” κουβεντούλα με τους οικοδεσπότες. Τα χειροποίητα κεράσματα συνιστούν επομένως μέρος των πρακτικών των γυναικών που κινητοποιούν το πρώιμο ενδιαφέρον των καταναλωτών σε μια διαδικασία “κατανάλωσης πριν από την κατανάλωση”. Πρόκειται για αυτό που αναφέρει ο Baudrillard ως “στρατηγική της επιθυμίας”¹¹⁰, μέρος και αυτή των τεχνικών προώθησης και αυτοπαρουσίασης των ορεινών επιχειρήσεων. Παράλληλα με όλα αυτά, η διαμονή στους παραδοσιακούς ξενώνες καθίσταται όχι μια απλή παροχή εμπορευμάτων και υπηρεσιών, αλλά μια κοινή εμπειρία που δημιουργούν και μοιράζονται τόσο οι οικοδεσπότες όσο και οι φιλοξενούμενοι.

Η εικόνα αυτή εντούτοις, δεν πρέπει να μας κάνει να παραβλέψουμε το γεγονός πως η οικονομική φύση του τουρισμού ως δραστηριότητας της αγοράς αποκρύπτεται με τρόπο επιμελή και οργανωμένο. Πίσω από την εικονική πραγματικότητα της “οικογενειακής ατμόσφαιρας” κρύβεται ο εργασιακός μόχθος των γυναικών, ως προέκταση των οικογενειακών καθηκόντων τους, καθώς και η συνειδητή από μέρους τους αξιοποίηση στην τουριστική αγορά των δεξιοτήτων και των άρρητων γνώσεων που κατέχουν.

¹¹⁰ Baudrillard, J. (1996). *Η έκσταση της επικοινωνίας*. Μτφρ. Β. Αθανασόπουλος, Αθήνα: Καρδαμίτσα.

Οι οικογενειακές επιχειρήσεις είναι πεδία άσκησης εντατικών εργασιακών δραστηριοτήτων, πεδία συναλλακτικών πρακτικών τα οποία ενσωματώνουν στοιχεία της αγοράς και της ηθικής της. Μιας ηθικής που συνίσταται στην προώθηση της έννοιας του συμφέροντος, έτσι όπως αυτό συναρτάται με το οικονομικό κέρδος.

Από αυτή την άποψη, οι οικογενειακές τουριστικές επιχειρήσεις στο Δυτικό Ζαγόρι είναι τόποι που συναντώνται και προσδιορίζονται, αφενός, το πεδίο της αγοράς και αφετέρου το πεδίο της οικογένειας, η οποία θεωρείται γεμάτη από θετικά συναισθήματα, εμπιστοσύνη και θετικές αμοιβαιότητες. Η επαγγελματοποίηση του οικιακού στον τουρισμό μετατρέπει την οικιακή περιοχή σε δημόσια και τη μεταμορφώνει σε χώρο γνώσης και ανοίγματος προς έναν υπερτοπικό κόσμο με τον οποίο οι επαφές πριν από την έλευση των τουριστών ήταν σχετικά περιορισμένες για τις γυναίκες.¹¹¹

Κατά συνέπεια οι γυναίκες έχουν την ευκαιρία μέσα από τον τουρισμό να προσδώσουν αξία στην ταυτότητά τους και να αμφισβητήσουν στην περίπτωση αυτή την ανδρική κυριαρχία σε μεγάλο βαθμό. Ο τουρισμός συνιστά λοιπόν τόπο διαπραγματεύσης της έμφυλης ταυτότητας αναδεικνύοντας ταυτόχρονα τα μεταβαλλόμενα όρια δημόσιου και ιδιωτικού. Η άτυπη και ανεπίσημη δύναμη των γυναικών συμβάλλει στην ανάδειξή τους σε κοινωνικά υποκείμενα με διαπραγματευτική ισχύ και δύναμη. Όμως, λίγες μόνο από τις γυναίκες που αποτέλεσαν υποκείμενα της έρευνάς μας προγραμματίζουν μελλοντικές επενδύσεις, προβαίνουν σε ορθολογική διαχείριση χρημάτων και ορθολογικό υπολογισμό του οικονομικού συμφέροντος και προχωρούν στη λήψη σοβαρών αποφάσεων για την πορεία της οικογενειακής επιχείρησης. Οι γυναίκες αυτές αμφισβητούν με τον τρόπο αυτό την πρωτοκαθεδρία και την ηγεμονία των αρσενικών υποκειμένων στον επιχειρηματικό τομέα και κατ' επέκταση υπονομεύουν τις ιεραρχικές σχέσεις εξουσίας που βίωναν λόγω της ταύτισης του ανδρικού πεδίου με τον δημόσιο χώρο και των γυναικών με τον ιδιωτικό οικιακό χώρο. Μετατρέπουν με άλλα λόγια τον ιδιωτικό και οικιακό χώρο σε τόπο δύναμής τους και τις ποιότητες που σχετίζονται άμεσα με τον οικιακό χώρο σε “ανεπίσημη” δύναμη που συνιστά ταυτόχρονα το αντίπαλο δέος προς την ανδρική κυριαρχία και εξουσία. Συνιστά επίσης το μέσο του επαναπροσδιορισμού της γυναικείας ταυτότητας ως προς την κατεύθυνση της διεύρυνσης των δυνατοτήτων τους, σύμφωνα με τις νέες οικονομικές, κοινωνικές,

¹¹¹ Νάζου Δ. (2005), ό.π. σ.229.

πολιτικές και πολιτισμικές συνθήκες της εποχής. Ο τουρισμός τέμνει τα όρια της διχοτομίας δημόσιου – ιδιωτικού αναδεικνύοντας την αλληλεξάρτηση και αλληλεπίδραση των φαινομενικά διχοτομικών σχημάτων καθώς και τις αμφισημίες και αντιφάσεις της απόλυτης κυριαρχίας των ανδρών.

«Έφτιαξα μπάνια, αυλές, παράθυρα στον ξενώνα. Από τα χρήματα που έβγαλα πήρα αυτό το σπίτι, 40 εκατομμύρια, έφτιαξα τις γκαρσονιέρες, πήρα οικόπεδο και αυτοκίνητο στην Α. Εγώ ζούσα απ' τον ξενώνα και έμενε και η σύνταξή μου γιαυτό έκανα τόσα πράγματα. Τους άφησα μια περιουσία, με τις πλάτες μου, και όλος ο κόσμος μου λένε, άξια επαίνου!»

(Κίτσα Κ., συνταξιούχος, Γιάννενα, Σεπτέμβριος 2013)

«Αρχηγός της επιχείρησης; Η αφεντιά μου! Ο Σ. βοηθάει όπου χρειάζεται, δεν έχουμε ξεχωριστά να πεις άλλο ο ένας, άλλο ο άλλος, αλλά σ' αυτό το είδος της δημιουργικότητας, του εμπορίου εντάζει έχω μια έφεση που λέμε ... Θέλω να έχω χαμηλές τιμές και να είναι προσιτό για να το αγοράσει ο άλλος, ο σκοπός είναι να σε σκέφτονται όμορφα, όχι πηγά και ξεπαραδιάστηκα ... Λέω να είναι προσιτό, να είναι εύκολο γιατί ο πελάτης θα ξανάρθει την άλλη μέρα, θα πάρει και άλλα πράγματα. Αυτό είναι σε βάρος του ταμείου μου αλλά όμως είμαι υπέρ του να κρατηθώ εδώ».

(Σοφία Π., έμπορος, Πάπιγκο, Σεπτέμβριος 2013)

«Ηθελα να κάνω μια δική μου δουλειά, το κίνητρο ήταν ο αγροτουρισμός. Καταρχήν ήταν δική μου δουλειά δεν είχε καμιά σχέση με τότε που ήμουν υπάλληλος που είχα ένα ωράριο πιεσμένο, φορτωμένο, αυτό ήταν δική μου δουλειά».

(Κική Π., ιδιωτική υπάλληλος, Βίκος, Ιούλιος, Αύγουστος 2013).

«Εγώ τόχα στο μυαλό μου και ο άντρας μου έλεγε δε βάζουμε άνθρωπο μέσα, ας είχαμε χρέη, αλλά εγώ τόχα στο μυαλό μου κι ας μην ήξερα γράμματα».

(Βασιλική Ν., συνταξιούχος ΟΓΑ, Αρίστη, Αύγουστος 2014)

Οι γυναίκες, από τη στιγμή που συνεισφέρουν με το εισόδημά τους στους πόρους της οικιακής ομάδας, κερδίζουν γόητρο και αναγνώριση που όμως δεν αναγνωρίζεται ρητά ούτε από την οικογένεια ούτε από την κοινωνία. Ενώ φροντίζουν

να δώσουν όλα τα εχέγγυα υποταγής στις παραδοσιακές προδιαγραφές των ρόλων τους, κινητοποιούν ως μηχανισμό αντιστάθμισης τον συνδυασμό των δύο χώρων δουλειάς με αναπόφευκτο κόστος στην αύξηση των βαρών. Οι απολαβές όπως δηλώνουν οι ίδιες προκύπτουν όχι τόσο από οικονομικής πλευράς, όσο από την νοηματοδότηση της ύπαρξής τους με συμβολικό νόημα και αξίες. Τα υποκείμενα της έρευνας ταυτίζουν την εργασία τους με το συνολικό τρόπο ζωής τους, θα μπορούσε μάλιστα να πει κανείς ότι μέσω της εργασίας τους νοηματοδοτούν και συγκροτούν την εικόνα του εαυτού τους. Το πρίσμα υπό το οποίο προσεγγίζεται η επαγγελματική τους ταυτότητα αναδεικνύει ότι οι παραστάσεις τους για την εργασία, την επιτυχία και την οικογένεια μετασχηματίζονται σε χειρισμούς προσανατολισμένους σε στοιχεία που υπερβαίνουν την επιθυμία για μεγιστοποίηση του κέρδους. Η εργασία τους στον τουρισμό κάνει τη ζωή πιο ενδιαφέρουσα, δημιουργεί χρόνο “γεμάτο” δράση και η δυνατότητα συγκρότησης ενός τέτοιου χρόνου είναι από μόνη της πηγή ικανοποίησης.

Δηλώνουν επομένως τις αμφισβητήσεις και τις διεκδικήσεις απέναντι στους όρους της ίδιας τους της ύπαρξης, απέναντι στις καταφάσεις και τις αποδοχές της καθημερινότητάς τους, τόσο στον ιδιωτικό χώρο όσο και στον δημόσιο. Η εμπλοκή τους στην τουριστική αγορά εργασίας δεν έχει αλλάξει δραματικά τις ταυτίσεις τους με το χώρο του σπιτιού και το νοικοκυριό. Οι οικογενειακές υποχρεώσεις παραμένουν σταθερά “ευθύνη” και “υποχρέωση” των γυναικών αυτών, όμως καθώς αυξάνεται το εισόδημά τους αποκτούν μεγαλύτερη συμμετοχή στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων στο νοικοκυριό και πρόσβαση στο δημόσιο χώρο. Προσπαθούν να βρουν μόνες τους την ισορροπία των εργασιακών χώρων και από αυτό αντλούν ικανοποίηση, αυτοσεβασμό, ευχαρίστηση, δυναμική για το μέλλον από τη συμβολή τους στην ευημερία της οικογένειας, βελτιώνοντας ταυτόχρονα την αυτοεικόνα τους. Δεδομένου ότι, τα βιώματα, ο τρόπος ζωής και η κοινωνικότητά τους αποτελούν μέρος της ταυτότητας των υποκειμένων της έρευνας, θα επιβεβαιώσουμε την άποψη ότι ο τουρισμός συμβάλλει στη διαμόρφωση και στη συγκρότηση της έμφυλης ταυτότητας των υποκειμένων.

«Ο τουρισμός ήταν πώς να πω, ένα πράγμα ωραίο, εμένα μου άρεσε αυτό το επάγγελμα που έκανα δηλαδή, και είχα έρθει σε επαφή με κόσμο, γνωριμίες».

(Σοφία Π., νοικοκυρά, Πάπιγκο, Ιούλιος 2013)

«Νιώθω ότι αυτό είναι η καθημερινότητά του, δε νιώθω βασικά ότι δουλεύω. Ο τουρισμός είναι πάρα πολύ ωραία, έχεις επαφή με κόσμο, έχεις μια ωραία καθημερινότητα, εντάξει, σίγουρα αντιμετωπίζεις στην αρχή κάποια προβλήματα, γιατί δεν έχει και την τόσο μεγάλη εμπειρία και πολλά πράγματα σε στεναχωρούν, αλλά όσο περνάν τα χρόνια γίνεσαι και πιο επαγγελματίας και δε σ' αγγίζουν και πράγματα, δηλαδή βρίσκεις τη φόρμουλα πώς να τα αντιμετωπίσεις».

(Μαρκέλλα Π., νοικοκυρά, Πάπιγκο, Αύγουστος 2013).

«Εγώ αυτά τα χρόνια που τα έζησα, πώς να σου πω, μακάρι να ήμουνα νέα να ξαναδούλενα άλλα 20 χρόνια τόσο πολύ μου άρεσε αυτό Αυτή τη δουλειά για να την κάνεις πρέπει να την αγαπάς, δεν την αγαπάς μην την κάνεις καθόλου, δε γίνεται ο τουρισμός έτσι, για να έχει απόδοση πρέπει κάποιος να είναι ευγενικός, να είναι καθαρός, εξυπηρετικός και ό, τι ζητάει ο πελάτης να το έχει».

(Κίτσα Κ., συνταξιούχος, Γιάννενα, Σεπτέμβριος 2013)

«Παλιά είχα μετανιώσει, ήμουν συνέχεια μετανιωμένη, τώρα όμως όχι λέω τελικά ήταν καλό! Ακόμα και αυτό που εισπράττουμε από τον κόσμο, μια ευχαρίστηση, αυτό σου δημιουργεί μία άλλη ευχαρίστηση σε σένα, μία ικανοποίηση ηθική».

(Λένα Τ., συνταξιούχος , Πάπιγκο, Αύγουστος 2015)

Οι οικογενειακές τουριστικές επιχειρήσεις στο Δυτικό Ζαγόρι που στηρίζονται στη συνεργασία των μελών της εστιακής ομάδας με άξονα την ευέλικτη εργασία των γυναικών, συνιστούν μια ακόμη στρατηγική δράσης αυτών των ορεινών κοινωνιών, μια εκδήλωση της ενδογενούς δυναμικής και αντίστασής τους απέναντι στις καθιερωμένες διαδικασίες αφομοίωσης. Πρόκειται λοιπόν για δυναμική που επιτρέπει στις κοινότητες να εξασφαλίσουν τους όρους αναπαραγωγής τους.

Εν κατακλείδι, έχει σημασία να τονιστεί ο αμφίσημος χαρακτήρας που έχει η γυναικεία ταυτότητα σε σχέση με τον αγροτικό χώρο. Από τη μια πλευρά οι γυναίκες θεωρούνται φορείς της “αυθεντικότητας” και συνεπώς βρίσκονται πιο κοντά στη “φύση” και τις τοπικές παραδόσεις ωθούμενες έτσι στην κατασκευή “αγνών” και “φυσικών” προϊόντων, ταυτόχρονα όμως είναι και φορείς της νεοτερικότητας, αφού δρουν αυτόνομα και ορθολογικά μέσα στην αγροτική αγορά εργασίας, ακόμη και όταν ασχολούνται με εξωγεωργικές εργασίες όπως οι τουριστικές επιχειρήσεις. Επιπρόσθετα με την απόδρασή τους από τον ανώνυμο χώρο του νοικοκυριού οι

γυναίκες της παρούσας έρευνας έχουν τη δυνατότητα να υποστηρίξουν πρωτοβουλίες που απευθύνονται στη διατήρηση, αξιοποίηση και ανάδειξη της πολιτισμικής κληρονομιάς του τόπου, “εισβάλλοντας” με τον τρόπο αυτό στο δημόσιο χώρο της κοινότητας. Από την άλλη, η εκτός οικογενειακής σφαίρας εργασία ακόμη και στις περιπτώσεις που είναι αμειβόμενη, δεν σημαίνει σε καμιά περίπτωση, επαναδιαπραγμάτευση και ανακατανομή των έμφυλων ρόλων στο πλαίσιο της οικογένειας.

4.3 “...ΚΑΙ ΟΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΡΙΕΣ”

Η σταδιακή αύξηση της μετανάστευσης τα τελευταία χρόνια είναι ένα παγκόσμιο φαινόμενο. Χαρακτηριστικό του μεταναστευτικού ρεύματος είναι η εκθήλυνσή του, ο συνεχώς δηλαδή αυξανόμενος αριθμός των γυναικών μεταναστριών που μεταναστεύουν αυτόνομα. Ενώ στο παρελθόν οι γυναίκες ακολουθούσαν τους άνδρες, σήμερα παρατηρείται το φαινόμενο όλο και περισσότερες γυναίκες να μεταναστεύουν μόνες τους ως αρχηγοί νοικοκυριών και οικονομικά ενεργά υποκείμενα. Η μετανάστευση των γυναικών, σχετίζεται κυρίως με την ελαστική εργασία που προσφέρουν στον τριτογενή τομέα της οικονομίας, στα νοικοκυριά και τις εταιρίες προσωπικών και άλλων υπηρεσιών¹¹². Οι μετανάστριες γυναίκες απασχολούνται κυρίως στον τομέα της οικιακής εργασίας: φύλαξη παιδιών, ηλικιωμένων ατόμων και καθαρίσμα οικιακών χώρων. Η χαμηλά αμειβόμενη και ανειδίκευτη εργασία που προσφέρουν, τις καθιστά ευέλικτο εργατικό δυναμικό και έχει ως αποτέλεσμα τη συχνή εκμετάλλευσή τους από τους εργοδότες. Αντιμετωπίζουν επίσης οικονομική, εργασιακή και κοινωνική ανασφάλεια, προσωρινότητα, χαμηλό κύρος, ψευδείς προσδοκίες και υποτυπώδη έως ανύπαρκτη κοινωνική προστασία¹¹³. Πρόκειται για εργατικό δυναμικό, που βρίσκεται σε δυσμενή θέση στην αγορά εργασίας αναφορικά με το φύλο του και την κοινωνική του προέλευση. Είναι γυναίκες, ξένες και από χαμηλά κοινωνικά στρώματα.

¹¹² Τοπάλη, Π. (2004)., *Η έμμισθη οικιακή εργασία ως διαπολιτισμική σχέση*. Η περίπτωση των Φιλιππινέζων στην Αθήνα, (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

¹¹³ Ψημμένος, Ι. και Σκαμνάκης Χ. (2008), *Οικιακή εργασία των Μεταναστριών και Κοινωνική Προστασία. Η περίπτωση των γυναικών από την Αλβανία και την Ουκρανία*, Αθήνα: Παπαζήσης

Στο πεδίο της έρευνας, οι τουριστικές επιχειρήσεις του Δυτικού Ζαγορίου απασχολούν και ένα ποσοστό γυναικών μεταναστριών, οι οποίες βρίσκονται στην “αθέατη πλευρά των πραγμάτων” και έξω από αυτό που συλλαμβάνει η τουριστική ματιά. Εργάζονται κυρίως ως βοηθητικό προσωπικό καθαριότητας, καθώς και σε όλες τις υπηρεσίες της κουζίνας. Ορισμένες από αυτές είναι πραγματικά “αόρατες” γιατί δεν είναι επίσημα καταγεγραμμένες.

«Εγώ πρώτη φορά που ήρθα, πέρασα με τα χαρτιά της αδελφής μου. Γιατί, είναι πολύ δύσκολο να βγάλεις χαρτιά, άδεια παραμονής»

(Ινα, Πάπιγκο, Ιούλιος 2015)

Κυνηγημένες από τη φτώχεια, την ανεργία και τις διάφορες δυσκολίες που συνάντησαν στις πατρίδες τους, ελπίζουν σε ένα καλύτερο αύριο, στην οικονομική τους ανεξαρτησία και ίσως στην επιστροφή τους στην πατρίδα.

«Δεν υπήρχαν δουλειές στην Αλβανία και έπρεπε να είμαι λίγο μακριά. Μικρό κοριτσάκι να φύγεις από το σπίτι, να πας σε μια χώρα που δεν ξέρεις κανέναν, που δεν ξέρεις τη γλώσσα... Έμαθα και να γράφω ελληνικά σε δύομιση χρόνια, γιατί έπρεπε να πάρω παραγγελίες έξω...»

(Ινα, Πάπιγκο, Ιούλιος 2015)

«Στο σπίτι μόνο Αλβανικά μιλάμε, θέλω να μάθει το παιδί, μπορεί και να φύγουμε από εδώ».

(Βάλι, Πάπιγκο, Απρίλιος 2015)

«Όχι και το καλύτερο που είσαι πολύ μακριά από το σπίτι και τα παιδιά σου, αλλά αν δεν υπάρχει δουλειά τι θα κάνεις, και προκειμένου να περνάει η οικογένειά σου καλύτερα μακριά και με λίγα λεφτά παρά να κάθεται σπίτι σου και να μην έχεις τίποτε... και στην άκρη του κόσμου θα πήγαινα αρκεί να είχα δουλειά».

(Μιρέλλα, Αρίστη, Αύγουστος 2015)

Η εργασία τους παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά της έμφυλης διαφοροποίησης και της έντονης ταξικής ανισότητας σε σχέση με τους εργοδότες. Οι ίδιες αντιλαμβάνονται την εργασία τους χωρίς κοινωνική αναγνώριση και ασφάλεια, ως

υποτιμημένη. Πληρώνουν τοιουτοτρόπως το “σιωπηρό κόστος” της άτυπης και σκληρής εργασίας τους.

«Ό,τι και να σου πουν πρέπει να πεις συγγνώμη, ευχαριστώ και τίποτε άλλο, ας είναι και ο εχθρός σου στα δωμάτια. Πρέπει να τον εξυπηρετήσεις και ο εχθρός σου να είναι...»

(Χριστίνα, Αρίστη, Αύγουστος 2014)

Επειδή παραμένουν στις επιχειρήσεις όλη τη διάρκεια του χρόνου, το εργασιακό ωράριο εμφανίζεται διαφοροποιημένο. Αυξάνεται κατά πολύ σε περιόδους τουριστικής “αιχμής” και μειώνεται σε περιόδους μειωμένης τουριστικής ζήτησης, οπότε η προσφορά εργασίας τους αντικαθίσταται με παροχές οικιακής φροντίδας.

«Όταν δεν έχει κόσμο, καθαρίζουμε το μαγαζί, προσέχουμε τα δωμάτια, το σπίτι, κόβουμε ξύλα, έχουμε κότες και άλλες μικρές δουλειές, τα πάντα όπως στο χωριό. Φτιάχνουμε και πράγματα που έχουμε στα μαγαζιά. Πέρυσι, φτιάξαμε τα τραπέζια».

(Ζανέτ, Ιούλιος 2014)

Για κάποιες από τις γυναίκες αυτές, στις κοινότητες αυτές ζουν και εργάζονται οι σύζυγοι, οι οποίοι προηγήθηκαν της οικογένειας και επέλεξαν ως τόπο της διαμονής τους τον τόπο της εργασίας τους. Κατόπιν μετέφεραν τις οικογένειές τους στα πλαίσια της οικογενειακής επανένωσης αφού εδραιώθηκαν στις τοπικές κοινωνίες και εξασφάλισαν τον βιοπορισμό τους. Αυτό αποκαλύπτει, ότι οι αποφάσεις για τη μετανάστευση αφορούν οικογενειακές στρατηγικές και νοικοκυριά, όχι άτομα.

«Στο Πάπιγκο ήρθα για πρώτη φορά. Ξεκίνησα, δούλεψα στο ξενοδοχείο του Σ., δούλεψα εκεί έξι μήνες, μετά έμεινα έγκυος και δεν μπορούσα να πάω γιατί δεν άντεχα χλωρίνες και τέτοια»

(Βάλι)

Οι γυναίκες αυτές παρέχουν υπηρεσίες στις τουριστικές επιχειρήσεις, αλλά δεν αρνούνται και οποιαδήποτε παροχή οικιακής φροντίδας (καθαριότητα, φροντίδα ηλικιωμένων).

«Όταν ήμουν έγκυος πήγαινα στα σπίτια όπου μου ζητούσαν, όπου με φώναζαν δηλαδή, και με ώρες δούλεψα και σε ξενοδοχείο».

(Μιρέλλα, Αρίστη, Αύγουστος 2015)

Διαπραγματεύονται με δυναμικό τρόπο την ταυτότητά τους και επινοούν στρατηγικές δράσης, αποβλέποντας στην υποστήριξη του οικογενειακού εισοδήματος¹¹⁴ παρά τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης που πολλές φορές αντιμετωπίζουν.

«Το χειμώνα εδώ είναι πολύ δύσκολα, κάνει κρύο, χιόνι, για εμάς που έχουμε και μικρά παιδιά. Όταν γεννήθηκε το δεύτερο παιδί, το παίρνω μαζί μου και το παίρνω όπου πάω, δεν πάω και πολύ. Το μωρό το ταΐζω στο σπίτι και δεν κάθομαι παραπάνω από τέσσερις ώρες».

(Βάλι)

Σε ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο κοινωνικό περιβάλλον οι γυναίκες μετανάστριες δεν διαμορφώνονται μόνο από το κοινωνικό σύστημα, αλλά και συγχρόνως το διαμορφώνουν. Αποτελούν δηλαδή και οι ίδιες φορείς κοινωνικής δράσης και αλλαγής. Τοιουτοτρόπως, εμπλουτίζουν και μεταβάλλουν τα όρια των ταυτοτήτων τους. Δεν είναι δηλαδή “παθητικά”, αλλά δρώντα υποκείμενα που επιλέγουν συγκεκριμένες πρακτικές που μετατρέπονται σε στρατηγικές προκειμένου να πετύχουν τους στόχους τους¹¹⁵. Μία από αυτές, είναι και οι σχέσεις και οι γνωριμίες που αναπτύσσουν στον χώρο εργασίας τους, αλλά και έξω από αυτόν. Παράλληλα αντιστρατεύονται με τον τρόπο αυτό, την άτυπη και υποτιμημένη εργασία τους.

«Εμένα μ’ αρέσει ο τρόπος ζωής που ζω εδώ, έχω ζήσει και στην Αθήνα και δε μ’ αρέσει. Εμένα μ’ αρέσει να δουλεύω σκληρά, έχω βρει εδώ πολλούς καλούς ανθρώπους

¹¹⁴ Πολλές φορές πρόκειται για οικονομική υποστήριξη που υπερβαίνει τα εθνικά σύνορα και αφορά στις οικογένειες που παραμένουν στη χώρα καταγωγής. Για παράδειγμα, μία νεαρή πληροφορήτρια με την εργασία της συντηρούσε την οικογένειά της στην Αλβανία, μια άλλη σπούδαζε την κόρη της στην Πολωνία. Η Χαντζαρούλα Ποθητή, το ορίζει και ως «κυκλοφορία αγάπης και φροντίδας». Χαντζαρούλα Π., «Βιβλιογραφική επισκόπηση: Μετανάστευση, Φύλο και εργασία».

¹¹⁵ Θα συμφωνήσουμε εδώ με τη θεωρητική θέση που καταθέτει ο Giddens, η οποία αντιλαμβάνεται τα υποκείμενα ως υποκείμενα των οικονομικών και θεσμικών διαδικασιών που διαμεσολαβούνται όμως από τις πρακτικές τους. Με άλλα λόγια, δίνεται έμφαση στην ατομική δράση των μεταναστριών, στην εμπρόθετη δράση τους. Giddens A., *The third way*, Κέμπριτζ, Polity, 1998.

και όταν είναι σαν την οικογένειά μου δε με πειράζει ούτε η κούραση. Μ' αρέσει η δουλειά που κάνω, μ' αρέσει που είμαι με τον κόσμο»

(Ινα)

«Είμαι πάρα πολύ ευχαριστημένη λόγω αφεντικών. Δεν θα καθόμουν αλλά λόγω σχέσης με τα αφεντικά κάθομαι, αν και υπάρχει πολλή δουλειά όλη τη μέρα. Δεν είναι οι δουλειές όλες το ίδιο, ανάλογα τα αφεντικά»

(Χριστίνα)

«Μου άρεσε εδώ γιατί ήταν και καλοκαίρι, είχε και κόσμο, δεν βαρέθηκα, μου άρεσε από την αρχή».

(Βάλι)

Οι γυναίκες μετανάστριες του πεδίου της έρευνάς μας, συνιστούν διαφοροποιημένη και όχι ομοιογενή κοινωνική κατηγορία από άποψη καταγωγής, ηλικίας, κοινωνικής προέλευσης, μόρφωσης. Κατάγονται κυρίως από την Αλβανία, την Πολωνία και τη Βουλγαρία. Επίσης, ορισμένες από αυτές έχουν παντρευτεί ντόπιους επιχειρηματίες, εργοδότες τους και μη. Με τον τρόπο αυτό ενημερώνουν, εμπλουτίζουν και μεταβάλλουν τα όρια των ταυτοτήτων τους αποκτώντας νέες, ως σύζυγοι επιχειρηματιών και οικοδέσποινες πλέον και όχι ως υποτιμημένο βοηθητικό προσωπικό. Δημιουργούν έναν δικό τους πολιτισμό, ένα πλαίσιο νοημάτων που επεμβαίνει με διαφορετικό τρόπο, στη διαμόρφωση του τοπικού πολιτισμικού συστήματος.

Οι ταυτότητες, που διαπραγματεύονται οι γυναίκες αυτές, αποτελούν με άλλα λόγια διαδικασίες με βάση τις οποίες δρουν και δημιουργούν σχέσεις με τους γύρω τους¹¹⁶.

¹¹⁶ Γκέφου- Μαδιανού, Δήμητρα, (2003), «Στο πρόσωπο του άνδρα μου εμένα βλέπουν»: Το «δημόσιο» και το «ιδιωτικό» ως τόποι κατασκευής της έμφυλης ταυτότητας», στο, *Εαυτός και Άλλος*, επιμ. Γκέφου- Μαδιανού Δήμητρα. ΚΕΚ. ΜΟ. ΚΟΠ., , σ.σ.111-170.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Δυτικό Ζαγόρι: «Τόπος που κατοικείται και έχει φύλο»

Ο τόπος στην παρούσα εργασία ερμηνεύεται ως « το σταυροδρόμι του τοπικού με το παγκόσμιο, ως το σημείο συνάντησης και συνάρθρωσης ενός ιδιαίτερου συνόλου κοινωνικών σχέσεων που διαντιδρούν σε μια συγκεκριμένη τοποθεσία και οι οποίες αλληλεπιδρούν ταυτόχρονα με κοινωνικές σχέσεις και διαδικασίες που εκτυλίσσονται σε γεωγραφική κλίμακα μεγαλύτερη από την τοποθεσία αυτή»¹¹⁷. Επιπλέον, « τόπος είναι ο χώρος που πάνω του και μέσα του είναι αποτυπωμένη η διαχρονική σφραγίδα του πολιτισμού, που μιλά τη γλώσσα της κοινωνίας που φιλοξενεί μέσα στον χρόνο, κι αυτή η γλώσσα είναι ο ίδιος ο τρόπος ζωής συνολικά, δηλαδή ο πολιτισμός αυτής της κοινωνίας, Ο τόπος, ένας χώρος δηλαδή με συγκεκριμένη ταυτότητα...»¹¹⁸.

Σε έναν κόσμο που συνεχώς μεταβάλλεται, η προϊούσα παγκοσμιοποίηση, η αυξανόμενη επιρροή των ΜΜΕ και η κυριαρχία της εικονικής πραγματικότητας συνιστούν φαινόμενα που επηρεάζουν αποφασιστικά την παγκόσμια κοινότητα καθιστώντας τις σχέσεις μεταξύ των τόπων και των κοινωνικών ομάδων όλο και πιο σύνθετες και πιο ρευστές. Στη δυναμική, ιστορική πραγματικότητα συμπεριλαμβάνονται επίσης νέα φαινόμενα, όπως αυξανόμενες μετακινήσεις πληθυσμών, συνεχείς ροές ανθρώπων, κεφαλαίων και πολιτισμικών αγαθών¹¹⁹.

Κυρίαρχη θέση σε όλα αυτά κατέχει ο τουρισμός, που έχει τραβήξει το ενδιαφέρον των ανθρωπολόγων, διότι αποτελεί μία από τις πιο σημαντικές βιομηχανίες στον κόσμο, αλλά και ως πολιτισμική πρακτική και βασική συνιστώσα του σύγχρονου σχηματισμού ταυτότητας.

Για ορεινές περιοχές, όπως το Δυτικό Ζαγόρι, ο τουρισμός αποτέλεσε το αναπτυξιακό εργαλείο για την αντιμετώπιση της οικονομικής ύφεσης, πρόσφερε διέξοδο για οικονομική ανάπτυξη και συντέλεσε αποφασιστικά στην ανάσχεση της

¹¹⁷ Λυκογιάννη Ρούλα., “Από τις «γυναίκες» στο «φύλο» και στις γυναίκες ξανά:(επανα)προσδιορίζοντας τις αναλυτικές κατηγορίες στις φεμινιστικές προσεγγίσεις της πόλης”, στο, Μετα-τοπίσεις: Φύλο, διαφορά και αστικός χώρος, επιμ. Λαδά Σ., Futura, 2009, σ. 135

¹¹⁸ Νιτσιάκος Βασίλης, (2010), Στο σύνορο: Μετανάστευση, σύνορα και ταυτότητες στην αλβανο-ελληνική μεθόριο, Αθήνα: Οδυσσέας σ.123.

¹¹⁹ Νιτσιάκος Βασίλης, (2010), Στο σύνορο: Μετανάστευση, σύνορα και ταυτότητες στην αλβανο-ελληνική μεθόριο, ό.π., σ.66.

δημογραφικής αφαίμαξης και της απογύμνωσης του τόπου από τον παραγωγικό πληθυσμό του. Επιπλέον, με τη χρήση ήπιων και εναλλακτικών μορφών τουριστικής ανάπτυξης, συνέβαλε στην προβολή της φυσικής και πολιτισμικής ταυτότητας της περιοχής.

Το Δυτικό Ζαγόρι στην πραγματικότητα ποτέ δεν υπήρξε απομονωμένη περιοχή. Μέσα σε συγκεκριμένες ιστορικές συγκυρίες, πολιτικές και οικονομικές, προέκυψε το φαινόμενο του “ταξιδιωτισμού” που συνδέθηκε με τον μεταπρατισμό και είχε ως αποτέλεσμα τη διασύνδεση του τοπικού με το διατοπικό επίπεδο. Παράλληλα η περιοχή του Ζαγορίου ενώ υπήρξε μια πολιτισμική ενότητα ενθάρρυνε ταυτόχρονα τον διαφορετικό τρόπο ζωής και σκέψης, ακολουθώντας λογική συμβιωτική και αποδεχόμενη διαφορετικές εθνοφυλετικές ή κοινωνικές ομάδες που είχαν τη δική τους κουλτούρα¹²⁰. Η οικονομική άνθηση του παρελθόντος έχει αποτυπωθεί στα δημόσια κτίρια, καθώς και στις ιδιωτικές κατοικίες. Αυτά τα “σημάδια” του τόπου, ο πολιτισμός του γενικότερα, καθώς και το φυσικό περιβάλλον συγκροτούν μια ετερότητα ικανή να γίνει αντικείμενο του μάρκετινγκ για την προσέλκυση επισκεπτών και κεφαλαίων για την ανάπτυξή του. Με άλλα λόγια, αποτέλεσαν τον πόρο, το εμπόρευμα, ώστε να κατασκευαστεί ένας “αυθεντικός” τόπος μετατοπισμένος σ’ έναν “αυθεντικό” χρόνο του παρελθόντος που να καταναλώνεται στο πλαίσιο της τουριστικής δραστηριότητας¹²¹.

Στα πλαίσια αυτά, ο έντυπος και ηλεκτρονικός τύπος “επιστρατεύεται”, προκειμένου να παρουσιάσει την περιοχή αυτή ως χώρο αισθητικής απόλαυσης και πεδίο απόδρασης για τους κατοίκους του αστικού κέντρου. Στηρίχθηκε μάλιστα σε ένα σύστημα λόγων που την κατασκεύασε ως τόπο τουριστικό, λόγων που ανήκουν στα μέσα μαζικής επικοινωνίας, σε μεσάζοντες / πράκτορες, σε άτομα, σε ιδιωτικούς και δημόσιους φορείς, που δρουν βάσει των συμφερόντων τους. Έτσι, ο τόπος αυτός επανεκτιμήθηκε με βάση τους φυσικούς και πολιτισμικούς του πόρους και επαναξιολογήθηκε μέσα από την πολιτισμική του ταυτότητα. Όλο αυτό, ταυτίστηκε με τις αναπτυξιακές πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης που έδωσαν έμφαση στη λεγόμενη ενδογενή ανάπτυξη του Ζαγορίου, δηλαδή στην αναδιαμόρφωση των οικονομικών δραστηριοτήτων με βάση τους “τοπικούς πόρους” ή “αποθέματα”. Και εξαιτίας των επιδοτήσεων που ακολούθησαν κατά τη δεκαετία του 1990 και εξής,

¹²⁰ Μπάδα Κωνσταντίνα., “Πολιτισμική ενότητα”, στο ειδικό ένθετο της εφημ. Η Καθημερινή, *Επτά Ημέρες*, (Κυριακή, 27 Μαρτίου 1994), σ.20

¹²¹ Νιτσιάκος Βασίλης, Χτίζοντας το χώρο και τον χρόνο, Αθήνα: Οδυσσέας, σ.108.

αναδύθηκαν νέες μορφές επαγγελματικών δραστηριοποιήσεων με επίκεντρο τις μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις. Έτσι το “κεφάλαιο” Ζαγόρι, η συμβολική υπεραξία του ονόματός του, ο πολιτισμός και η φύση του, συνδυάστηκαν με την ανάγκη του κόσμου για επαφή με τη φύση και τη νοσταλγία για την επιστροφή σε παραδοσιακές αξίες, με αποτέλεσμα την οικονομική αναδιάρθρωση της περιοχής γενικότερα. Οι οικογενειακές επιχειρήσεις συγκροτήθηκαν στη βάση του έμφυλου καταμερισμού εργασίας και αποτέλεσαν τον οικονομικό άξονα πάνω στον οποίο στηρίχθηκε η ντόπια οικονομία. Με όχημα τον τουρισμό οι γυναίκες απέδρασαν από τον αθέατο και ανώνυμο χώρο του νοικοκυριού. “Εισέβαλλαν” στο δημόσιο χώρο αμφισβητώντας την ανδρική πρωτοκαθεδρία και ως αξιοσέβαστο εργατικό δυναμικό κινητοποιήσαν ενδογενείς πηγές πλούτου.

Πρώτο και σημαντικό συμπέρασμα της έρευνας είναι ότι οι γυναίκες οι οποίες απασχολούνται στις τουριστικές επιχειρήσεις δεν μπορούν να θεωρηθούν ούτε ομοιογενής αλλά ούτε και ιδεολογικά συμπαγής πολιτισμική κατηγορία. Απεναντίας, εμφανίζουν ετερογένεια και διαφοροποιούνται ως προς την καταγωγή, την ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο, τα εισοδήματα, τη συνολική τους σχέση με την τοπική κοινωνία, τις επιθυμίες και τις προσδοκίες τους. Πιο συγκεκριμένα, είναι γυναίκες που επανήλθαν στον τόπο καταγωγής με αφορμή την ίδρυση της τουριστικής επιχείρησης από τον σύζυγό τους, πρώην παραθερίστριες που εγκαταστάθηκαν μόνιμα σε κάποια κοινότητα της έρευνάς μας και τώρα δραστηριοποιούνται ως επιχειρηματίες, είναι ακόμη οικονομικές μετανάστριες, δηλαδή γυναίκες υποκείμενα- φορείς διαφορετικών πολιτισμών που απασχολούνται ως ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό. Υπάρχουν ακόμη ντόπιες γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας, που λειτουργούν ως συμβοηθούσα μέλη και διατηρούν ταυτόχρονα τον ρόλο της αγρότισσας σε αρκετά περιορισμένη έκταση, σε σχέση με το παρελθόν.

Στο Δυτικό Ζαγόρι (κυρίως στις κοινότητες Παπίγκου και Αρίστης), η μικτής κλίμακας τοπικά ελεγχόμενη τουριστική ανάπτυξη προσφέρει σημαντικές ευκαιρίες απασχόλησης στις γυναίκες, διότι η οικογενειακή επιχείρηση αποτελεί προέκταση της οικίας και η διαχείρισή της αποτελεί προέκταση των οικογενειακών τους καθηκόντων. Ακόμη και σε περιπτώσεις που η εμπλοκή της οικογένειας ή του νοικοκυριού δεν είναι άμεση, όμως υφίσταται και προσδιορίζει την υφή των σχέσεων που οργανώνονται ως επιχειρηματικές.

Η έρευνα έδειξε ότι η συμβολή των γυναικών είναι καθοριστική για την εύρυθμη λειτουργία της επιχείρησης, την ανάπτυξή της, την προώθησή της στην τουριστική

αγορά. Σε τέτοιου τύπου επιχειρήσεις συναντώνται αισθήματα ατομικισμού, ανταγωνισμού, ανεξαρτησίας, ταυτόχρονα με το αίσθημα της οικογενειακής ενότητας και κοινοκτημοσύνης. Η γυναικεία εργασία εμπίπτει στην κατηγορία των οικογενειακών “καθηκόντων” και ευθυνών με έναν εντελώς διαφορετικό τρόπο από αυτόν που αντιλαμβάνονται οι άνδρες ως “καθήκον”, απέναντι στην οικογένειά τους. Δηλαδή, η γυναικεία εργασία δεν μπορεί να διαχωριστεί από την οικογενειακή / οικιακή σφαίρα, επειδή όχι μόνο συμβάλλει στην οικονομική επιβίωση του νοικοκυριού αλλά μεταφέρει και συμβολικά το “ιδίωμα” της οικογένειας στον επιχειρηματικό χώρο.

Οι γυναίκες στο εθνογραφικό παράδειγμα, ανταλλάσσουν ποιότητες που έχουν χαρακτηριστεί ως “θηλυκές” και σχετίζονται άμεσα με τον οικιακό χώρο. Παρέχοντας φιλοξενία στους πελάτες μεταφέρουν μέσα στους χώρους των καταλυμάτων ή εστιατορίων ή άλλων επιχειρήσεων (είδη δώρων) τη σπιτική ατμόσφαιρα. Με λεκτικές εκφράσεις και ενσώματες πρακτικές συμβολοποιούν τη Ζαγορίσια φιλοξενία και νοικοκυροσύνη, που είναι συνώνυμη του τοπικού πολιτισμού και φορείς της είναι οι ίδιες οι γυναίκες. Η παραγωγή χειροποίητων εδεσμάτων, το ζεστό χαμόγελο, η φροντίδα, οι προσωπικές σχέσεις που καλλιεργούν με τους πελάτες, συνιστούν πρακτικές που μετατρέπονται σε στρατηγικές ικανές να προωθήσουν τα οικονομικά συμφέροντα του νοικοκυριού μέσα από την καλή φήμη της επιχείρησης. Η γυναικεία ταυτότητα επιτελείται μέσα από τη θέση της γυναίκας ως διαμεσολαβήτριας των παραπάνω “θηλυκών” ποιοτήτων που συνδέονται με την οικιακότητα και την οικογένεια. Η οικιακότητα επομένως είναι το βασικό κλειδί για την επιχειρηματική επιτυχία, επαγγελματοποιείται, μετατρέπεται σε πληρωμένη εργασία, γι' αυτό και οι γυναίκες τη βιώνουν διαφορετικά, διαμορφώνουν εκ νέου την αντίληψή τους γι' αυτή. Με άλλα λόγια, “χτίζουν” έναν άλλο κόσμο μέσα στον οποίο περικλείουν τον εαυτό τους. Νιώθουν υπερηφάνεια, αυτοεκτίμηση, αυξημένο γόητρο και αναγνώριση από την οικογένειά τους, την τοπική κοινωνία, τους πελάτες τους. Τα όρια των δυνατοτήτων τους διευρύνονται, εισβάλλουν δυναμικά και αβίαστα στον δημόσιο χώρο, διεκδικούν μια νέα θέση σ' αυτόν, επαναδιαπραγματεύονται την ταυτότητά τους, προβάλλουν αντιστάσεις στις άτυπες ιεραρχήσεις και στον ηγεμονισμό του αρσενικού υποκειμένου. Στην πραγματικότητα δεν είναι άβουλα, στατικά, παθητικά όντα, αλλά ενεργά κοινωνικά δρώντα υποκείμενα που λειτουργούν μέσα στις “εντόπιες σφαίρες δράσης” αλλά και τις μετασχηματίζουν.

Τα δυσδιάκριτα όρια του οικιακού και του εργασιακού πεδίου “δείχνουν” την ιδιαίτερη σχέση με τον οικιακό χώρο. Έτσι, οι γυναίκες, αποδεχόμενες τους κατεστημένους ρόλους, επιβαρύνονται με πολλαπλή και ποσοτική απασχόληση, δεν αρνούνται δηλαδή τις οικογενειακές υποχρεώσεις που παραμένουν σταθερά δική τους αποκλειστική “ευθύνη” και “υποχρέωση”. Γι’ αυτό δύσκολα ο τρόπος ζωής τους, η καθημερινότητά τους μπορούν να ενταχθούν σε δυϊστικές ταξινομήσεις του τύπου χρόνος εργασίας / ανάπαυσης, τόπος δουλειάς / κατοικίας, ιδιωτική / δημόσια σφαίρα. Οι ενασχολήσεις στις επιχειρήσεις, είτε ως απλές γυναίκες εργαζόμενες είτε ως συμβοηθούντα μέλη, είναι εντατικές και το ωράριο εργασίας καλύπτει σχεδόν όλο τον χρόνο τους. Συνεπώς, οι αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν στην οικονομική και οικιακή ζωή των γυναικών δεν συνοδεύτηκαν με ανακατανομή των οικιακών υποχρεώσεων, με αλλαγή του έμφυλου καταμερισμού εργασίας στα νοικοκυριά. Όμως, όπως υποστηρίζουν οι ίδιες, σε μια εποχή οικονομικής κρίσης και εύθραυστης συντήρησης του νοικοκυριού, η οικονομική υποστήριξή του αποτελεί πρώτιστο μέλημά τους γι’ αυτό και η στάση τους απέναντι στις οικιακές εργασίες δεν αλλάζει αισθητά. Απεναντίας, τείνουν να μετατρέψουν τις οικιακές εργασίες όπως το μαγείρεμα σε εισόδημα που δημιουργεί “παραγωγική εργασία”, δηλαδή στον τύπο του μαγειρέματος που προσδοκούν οι τουρίστες (π.χ. παραδοσιακές Ζαγορίσιες πίτες, τοπικά φαγητά και ποτά). Έτσι, το “μαγειρεμένο με αγάπη” φαγητό μετατρέπεται από τις ίδιες νοικοκυρές σε συμβολική αξία που ενσωματώνει τα χαρακτηριστικά της τοπικότητας. Παράλληλα, αποτελεί και μια εμπορική στρατηγική του νοικοκυριού που διαχειρίζεται αποκλειστικά η γυναίκα δείχνοντας ότι η τουριστική ανάπτυξη της περιοχής δημιούργησε νέο στίγμα στην έμφυλη διάσταση των οικονομικών πρακτικών. Δείχνει ακόμη τη σιωπηλή αντίσταση των γυναικών με “όπλα” που παραδοσιακά τις υποβίβαζαν σε κατώτερο, οικιακό, ιδιωτικό, ανώνυμο και περιθωριοποιημένο χώρο, τον χώρο του μαγειριού. Με τον τρόπο αυτό, αμφισβητούν τις εντόπιες πολιτισμικές λογικές που υποστήριζαν και διαμόρφωναν τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας, επαναδιαπραγματεύονται τη σχέση τους με το τοπικό σύστημα αξιών, δημιουργούν τον δικό τους πολιτισμό αναθεωρώντας τις σχέσεις δύναμης στον οικιακό χώρο και πέρα από αυτόν. Η νέα αντίληψη για την οικιακότητα είναι μια μορφή κοινωνικής αλλαγής που συνεπάγεται τον επαναπροσδιορισμό των σχέσεων ανάμεσα στα φύλα και την παρουσία των γυναικών στον δημόσιο χώρο στη σύγχρονη εποχή σε μεγαλύτερο βαθμό. Οι δραστηριότητες της καθημερινής ζωής δείχνουν ότι η “θέση της γυναίκας” είναι ταυτόχρονα και στο σπίτι αλλά και πέρα

από τα όρια των “χωριστών σφαιρών”, κατά συνέπεια η έμφυλη ταυτότητα του χώρου διαμορφώνεται με έναν πολύ πιο σύνθετο τρόπο από αυτόν που προτείνει το διχοτομικό μοντέλο, δημόσιο / ιδιωτικό.

Με την επιτέλεση νέας γυναικείας ταυτότητας, το επικοινωνιακό σύστημα του χώρου στο Ζαγόρι μετασχηματίζεται, οι κοινωνικές και πολιτισμικές ζώνες αναδιαμορφώνονται γιατί αλλάζουν κυρίως οι βαθμοί συμμετοχής των γυναικών στην εξωτερική κοινωνία. Η παρούσα έρευνα δείχνει όχι μόνο τη διαπλοκή των χώρων και των σφαιρών μεταξύ τους, αλλά και τη διεύθυνση της μιας σφαίρας δράσης στην άλλη, πράγμα που φανερώνει και τη στενή μεταξύ τους συνάφεια.

Εκτός από την οικιακότητα ως γυναικεία ποιότητα, οι ίδιες οι γυναίκες κατασκευάζουν μέσα από μια σειρά πρακτικών και συμβολικών χρήσεων το οικογενειακό κλίμα των επιχειρήσεών τους. Τοιουτοτρόπως, διαχειρίζονται τις πολιτισμικές ασυμμετρίες και τις μη ορατές σχέσεις δύναμης με τη σφυρηλάτηση ρόλων που επικαλύπτονται με όψεις συγγενικών δεσμών. Για παράδειγμα, το οικογενειακό ιδίωμα δε συνιστά μόνο επιχειρηματική στρατηγική για αύξηση των κερδών, αλλά και μια πάγια τακτική και με τους υπαλλήλους της επιχείρησης προκειμένου να εξασφαλίσουν την επιτυχημένη εσωτερική συνεργασία της επιχείρησης και να μην έχουν εντάσεις. Ειδικά οι γυναίκες έχουν την τάση να συνδέονται με τις / τους υπαλλήλους τους σαν συγγενείς, σαν μέλη μιας οικογένειας¹²².

Η οικιακότητα και το οικογενειακό ιδίωμα είναι οι στρατηγικές που χρησιμοποιούν οι γυναίκες για να προσεγγίσουν τους τουρίστες, για να χτίσουν μαζί τους διαπροσωπικές σχέσεις και με την προώθησή τους να επωφεληθούν από αυτές σε όλα τα επίπεδα και όχι μόνο στην αύξηση του πελατολογίου της επιχείρησης. Οι ίδιες αναγνωρίζουν ότι είναι φιλόξενες και ότι η φροντίδα, η έγνοια για τον πελάτη είναι τρόπος επικοινωνίας μαζί του. Μάλιστα, χρησιμοποιούν τον όρο “πελάτες” μαζί με το κτητικό “μου” ή “μας”, δηλώνοντας την άμεση προσωπική έως και κτητική σχέση μαζί τους. Με την τακτική αυτή των γυναικών που επιτελούν ταυτότητα οικοδέσποινας οι τουρίστες - πελάτες αισθάνονται στο κέντρο του ενδιαφέροντος, “σαν στο σπίτι τους” και η επίσκεψη σε αυτόν τον τουριστικό προορισμό μετατρέπεται στη συνείδηση του τουρίστα σε μια πραγματική απόδραση από τη

¹²² Νάζου Δέσποινα, (2005), *Φιλόξενες επιχειρηματίες και φιλοξενούμενοι πελάτες στον τουρισμό: Η οικιακότητα ως διαπολιτισμική ανταλλαγή*, ό.π.

μοναχικότητα, τον ατομικισμό, την καχυποψία και την εχθρικότητα που χαρακτηρίζουν τις συνθήκες της ζωής τους στην πόλη.

Αυτό το είδος της πολιτισμικής μεσιτείας που πραγματοποιούν οι γυναίκες συμβάλλει δυναμικά στη διαδικασία κατασκευής της τουριστικής ταυτότητας του πεδίου της έρευνας. Έτσι, οι τουρίστες, καθοδηγημένοι από τον λόγο των γυναικών, “βλέπουν” αποτυπωμένα στο φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον του Δυτικού Ζαγορίου, στους ίδιους τους ανθρώπους του, ό,τι οραματίστηκαν και ήλπισαν ότι θα συναντήσουν εκεί, διαβάζοντας στο διαδίκτυο και στους ποικίλους τουριστικούς οδηγούς κάτι ανάλογο όπως αυτό:

«Είναι από τους τόπους όπου θέλεις (και αξίζει τον κόπο) να έρχεσαι και να ξανάρχεσαι, κάθε εποχή του χρόνου. Σαράντα και πλέον πανέμορφα πετρόχτιστα χωριά στην ορεινή και δυσπρόσιτη Ήπειρο, με λίγους επίμονους και αυθεντικά φιλόξενους οικοδεσπότες. Στο οδοιπορικό που ακολουθεί σας ξανασυστήνουμε το Κεντρικό και το Δυτικό Ζαγόρι» (Ένθετο, «Ταξίδια», Καθημερινή 9 Νοεμβρίου 2014)¹²³.

Οι γυναίκες είναι αυτές που διαμεσολαβούν μέσα από δικά τους “κατασκευάσματα”, οσμές, γνώσεις, οπτικά ερεθίσματα και εμπειρίες, και βοηθούν τους τουρίστες να συγκροτήσουν μια μοναδική εμπειρία ζωής στο Ζαγόρι. Δημιουργείται από τις ίδιες μια ρητορική περί “αυθεντικότητας”, λέξη που εμφανίζεται συχνά στο λεξιλόγιό τους, που την βιώνουν και οι ίδιες και κατόπιν την παρέχουν φιλτραρισμένη στον τουρίστα, νοηματοδοτημένη με τις δικές τους εναλλακτικές εκδοχές κατοίκησης και ζωής. Άρα, μεταξύ των γυναικών και των τουριστών διαπιστώνεται αλληλεπίδραση, αλληλόδραση και ποικίλες ανταλλαγές σε επίπεδο υλικό, συμβολικό και συναισθηματικό. Στο σημείο αυτό εγείρονται και κάποια ερωτήματα των οποίων η ανάλυση και ερμηνεία ξεπερνά τα όρια της παρούσας εργασίας. Πώς συγκροτούν και επαναδιαπραγματεύονται τις έμφυλες ταυτότητές τους οι γυναίκες- τουρίστριες όντας έξω από την καθημερινότητά τους και τον χώρο τους, δημόσιο και ιδιωτικό; Ποια είναι τα νέα τους βιώματα και τα

¹²³ Είναι χαρακτηριστικός και ο τίτλος του άρθρου: «Επιστροφή στα Ζαγοροχώρια», όπως και ο τίτλος της πρώτης σελίδας του ένθετου: «Απόδραση στα Ζαγοροχώρια». Το ένθετο συνοδεύεται από τις κατάλληλες φωτογραφίες που «καθοδηγούν» το βλέμμα του αναγνώστη (Urry 1990), και το στρέφουν στα παραδοσιακά πέτρινα αρχοντικά, στα ιδιαίτερου φυσικού κάλλους τοπία, σε δραστηριότητες φύσης όπως το rafting, σε σκηνές της καθημερινότητας των χωριών που παραπέμπουν στο “rural idyll”, δημιουργώντας στο υποσυνείδητο των αστών την ανάγκη επιστροφής τους σ’ αυτόν τον «αυθεντικό» και «ανέγγιχτο» από τα δεινά του σύγχρονου πολιτισμού, τόπο.

συναισθήματά τους από τις εμπειρίες που αποκτούν και πώς επεμβαίνουν στον χώρο μετατρέποντας τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας που παράγονται από αυτόν; Πώς κατανοούν τον εαυτό τους μέσα από τον τουρισμό και τις συναντήσεις τους με τους ποικίλους «άλλους»;

Επιστρέφοντας στα συμπεράσματα της έρευνάς μας, πρέπει να επισημάνουμε ότι η οικονομική στήριξη της οικογένειας ενισχύεται και είναι ορατός ο ρόλος της γυναίκας σ' αυτήν, το γόητρο και η δημόσια αναγνώριση της ποικίλης συμβολής της στην επιχείρηση τονίζονται και ταυτόχρονα ο συναισθηματικός της κόσμος διαχέεται με νέα συναισθήματα. Ο βιωμένος λόγος των γυναικών αποκαλύπτει ότι τα κυρίαρχα συναισθήματα είναι η αυτοεκτίμηση, η ευχαρίστηση, η ικανοποίηση ακόμη και μια συνειδητή αίσθηση προσφοράς όχι μόνον προς την οικογένειά τους αλλά και προς την κοινότητα με τη διαφύλαξη και προβολή του παραδοσιακού της πλούτου. Για τις ίδιες η εμπορευματοποίηση της παράδοσης, οι τοπικές αξίες που «συσκευάζονται» και πωλούνται δεν αντιπαρατίθενται με την προστασία, τη διάσωση, τη διαιώνισή τους. Διατηρούν με τον τρόπο τους και προάγουν το πνεύμα της κοινότητας, λειτουργούν ως θεματοφύλακες των τοπικών πολιτισμικών αξιών, του πολιτισμού της καθημερινότητας. Μέσα από τις εμπλοκές και τις ποικίλες ανταλλαγές με τους πολιτισμικά «άλλους», τους τουρίστες, αυτοπροσδιορίζονται και ετεροπροσδιορίζονται, κατασκευάζουν μια νέα ταυτότητα. Επανα-διαπραγματεύονται με τον τρόπο αυτό τη θέση τους στην οικογένεια και στον δημόσιο χώρο, αναδεικνύουν τον δυναμικό χαρακτήρα της κοινωνικής δράσης, διαντιδρούν με τον χώρο αμφισβητώντας και επαναπροσδιορίζοντας το νόημα και τα όριά του και τον μετασχηματίζουν. Κατά συνέπεια τον παράγουν και τον αναδημιουργούν.

Ο τουρισμός, εκτός από είδος φακού για τους ανθρωπολόγους, μέσω του οποίου διερευνούν ποικίλα θέματα, με κεντρικό άξονα το φύλο, συνιστά και ένα κάτοπτρο όπου οι γυναίκες “βλέπουν” έναν άλλο εαυτό, κατασκευάζουν νέα εικόνα, μια άλλη ταυτότητα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bada Konstantina,(2003),”Cultural wine routes in Epirus:dialogue and development routes” In: Schmude Jurgen and Torno Anna (eds), Routes for tourism and culture.Some examples for creating routes from Italy, Greece, Portugal and Germany, Beitrage zur Wirtsschafts geographie Regensburg 5, p. 85-95
- Bada Konstantina,(2003), “The mountainous natural and cultural environment and the steps for the local development in Greece (Epirus), Kronos 5-6, pp.195-202,(Univrsity of Lecce, DBAS).
- Boissevain, J., 1966, [ed]. Coping with Tourists: European Reactions to Mass Tourism. Oxford: Berghahn Books
- Campbell, J.K., *Honour. Family and Patronage: A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Clarendon Press, Oxford 1964
- Cocossis, H, Nukamp. P. (eds), Sustainable Tourist development, London 1995:Averborg
- Cohen, E., “Authenticity and commoditization in tourism”, Annals of tourism research, 15:3, (1988): 371-378
- Copans, J., *Η επιτόπια Εθνολογική Έρευνα*, μτφ. Κατερίνα Μάρκου, Gutenberg, Αθήνα 2004
- Dubish, J., *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton University Press, Princeton 1986
- Du Boulay, J., *Portrait of a Greek Mountain Village*, Clarendon Press, Oxford 1974
- Du Boulay, J., “Strangers and Gifts: Hostility and Hospitality in Rural Greece”, *Journal of Mediterranean Studies*, 1(1), pp.37-53
- Eustratoglou - Todoulou S., Η Κοινωνικο-οικονομική ταυτότητα των ορεινών περιοχών και η πρόκληση για την ανάπτυξή τους, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Η καθιέρωση πολιτικής για την ανάπτυξη των ορεινών περιοχών: Τα βαλκανικά βουνά (Καρπενήσι 16-18 Μαΐου 1997) Athens 1999: 84-95
- Eriksen, Thomas Hylland, *Μικροί Τόποι, Μεγάλα Ζητήματα: Μια Εισαγωγή στην Κοινωνική και Πολιτισμική Ανθρωπολογία*, Κριτική, Αθήνα 2007

- Friedl, E., “The position of Women: Appearance and Reality”, στο J. Dubish (επιμ.) *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton University Press, Princeton 1986
- Galani-Moutafi, V., “From Agriculture to Tourism: Property, Labor, Gender and Kinship in a Greek Island Village”, (part two), *Journal of Modern Greek Studies*, Volume 12, 1:113-131
- Galani-Moutafi, V., “From Agriculture to Tourism: Property, Labor, Gender and Kinship in a Greek Island Village”, (part one), *Journal of Modern Greek Studies*, Volume 11, 2:241-270
- Giddens, A., *Οι συνέπειες της νεοτερικότητας*, Κριτική, Αθήνα 2001
- Grawitz Madeleine, *Μέθοδοι των κοινωνικών επιστημών*, Α τόμος, Οδυσσέας 2006
- Grawitz Madeleine, *Μέθοδοι των κοινωνικών επιστημών*, Β τόμος, Οδυσσέας 2006
- Greenwood Davyd. J., “Culture by the pound” στο *Hosts and Guests: the anthropology of tourism*, ed. Valene L. Smith, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1977, pp. 129-138
- Gross David, *Τα ερείπια του παρελθόντος, Παράδοση και κριτική της νεοτερικότητας*, Πατάκης 2003
- Hendry Joy, *Οι κόσμοι που μοιραζόμαστε: Εισαγωγή στην πολιτισμική και κοινωνική ανθρωπολογία*, Κριτική, Αθήνα 2011, σ.σ. 415- 440
- Herzfeld, M., *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη: Κριτική Εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998
- Hobsbawm, E., Ranger, T., *Η επινόηση της Παράδοσης*, Θεμέλιο, Αθήνα 2004
- Johnson, R., *Jokes, Theories, Anthropology, Semiotica* 22 (1978) 303-334, 1978α
- Kousis, M., “Tourism and the Family in a Rural Cretan Community”, *Annals of Tourism Research*, 16(3), pp. 318-332
- MacCannell, D., “Staged Authenticity: Arrangement of Social Space in Tourist Settings”, *American Journal of Sociology*, 79(3) (1973), pp. 569-603
- Nelson H.H. Graburn., “Tourism: The Sacred Journe” στο *Hosts and guests, The anthropology of tourism*, ed. Valene Smith, University of Pennsylvania Press, 1977, pp. 28-40

- Passerini Louissa, *Σπαράγματα του 20^{ου} αιώνα, η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, Νεφέλη 1998
- Rhacel Salazar Parrenas, *Servants of Globalization: Women, Migration and Domestic Work*, Stanford University Press, 2001, σελ. 2
- Scott, J., “Chances and choices: Women and Tourism in Northern Cyprus”, στο M. Thea Sinclair (επιμ.) *Gender, Work and Tourism*, Routledge, London 1997, pp. 60-90
- Smith, V., *Hosts and guests: The Anthropology of tourism*, Blackwell, London 1977
- Smith, V., «Introduction» στο Smith V. (επιμ.) *Hosts and Guests: The anthropology of Tourism*, University of Pennsylvania Press, USA 1989
- Thompson, P., “Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία”, Επιμέλεια – Εισαγωγή Μπάδα Κ. – Βαν Μπουσχότεν Ρ. – Ποταμιάνος Ν., Πλέθρον, Αθήνα 2002
- Urry, J., *The Tourist Gaze*, Sage, London 1990
- Wang, N., *Tourism and Modernity, A Sociological Analysis*, Pergamon, 2000
- Αγοραστάκης Γιώργος, *Οικονομικοί μετανάστες στην Ελλάδα*, <http://www.agis-net.gr/F02/metanastes.htm>
- Αλιμπράντη-Μαράτου Λ., Φακιολάς Ρ., «Το μοναχικό Μονοπάτι των Γυναικών Μεταναστών στην Ελλάδα», στο Ειδικό Τεύχος της περιοδικής έκδοσης της Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών – The Greek of Serial Research με τίτλο *Φύλο και Διεθνή Μετανάστευση με έμφαση στην Ελλάδα*, Επιμ. Τατσόγλου Ε., Μαράτου-Αλιμπράντη Δ., τ.110 Α, 2003
- Ανθοπούλου, Θ., *Γυναίκες της Υπαίθρου και τρόφιμα*, Τόμος Ι, Gutenberg, Αθήνα 2008
- Ανθοπούλου, Θ., Ιακωβίδου, Ο., Κουτσούρης, Α., Σπιλάνης, Ι., *Χωρικές και Αναπτυξιακές διαστάσεις του αγροτουρισμού στην Ελλάδα*, Εισήγηση στο Ε’ Πανελλήνιο Συνέδριο Αγροτικής Οικονομίας, Αθήνα, 11-13 Δεκεμβρίου, 1998
- Αράπογλου, Μ., «Ο χώρος και ο άνθρωπος», στο Β. Νιτσιάκος (Επιμ.), *Σύγχρονη Πολιτισμική Γεωγραφία, Νομός Ιωαννίνων*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, σελ. 30, Ιωάννινα 1998

- Αστρινάκη Ράνια, “Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις του φύλου: Μια επισκόπηση” στο Καντσά Β., Μουτάφη Β., Παπαταξιάρχης Ε. (Επιμ.) *Μελέτες για το φύλο στην ανθρωπολογία και την ιστορία*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011, σσ. 17-99
- Βαΐου, Ν., Στρατηγάκη Μ., «Η εργασία των γυναικών. Ανάμεσα σε δύο κόσμους», *Σύγχρονα Θέματα*, 40, 1989, σσ. 15-23,
- Βαΐου, Ν., «Ο τόπος δουλειάς και το σπίτι: Κατά φύλο καταμερισμός εργασίας στη διαδικασία ανάπτυξης της Αθήνας», *Σύγχρονα Θέματα*, 40, σσ. 81-90, 1989
- Βαΐου, Ν., Στρατηγάκη, Μ., Χρονάκη, Ζ., «Αμοιβόμενη εργασία στο σπίτι: Μια γυναικεία δουλειά και μια ιδεολογία», *Σύγχρονα Θέματα*, 45: 47-23, 1991
- Βαΐου, Ν., Χατζημιχάλης, Κ., *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς: Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Εξάντας, Αθήνα 1997
- Βλαχούτσικου Χ., Μπαχαροπούλου-Κούλη, Α., «Να χαρώ κι εγώ το σπίτι μου και το κλειδί από τα μέσα. Γυναίκες και κατανάλωση σ’ ένα χωριό της Βοιωτίας», *Σύγχρονα Θέματα*, 45 1991. σσ 94-100.
- Βλάχος Άγγελος, *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950). Η ανάδυση ενός νεοτερικού φαινομένου*, Αθήνα: Κέρκυρα Α.Ε. 2016
- Γαλάνη – Μουτάφη, Β., *Ερευνες για τον Τουρισμό στην Ελλάδα και την Κύπρο. Μια Ανθρωπολογική Προσέγγιση*, Προπομπός, Αθήνα, 2002
- Γαλάνη-Μουτάφη Βασιλική, “Προσεγγίσεις του τουρισμού, το επινοημένο και το αυθεντικό”, *Σύγχρονα Θέματα* (55), σσ. 28-39
- Γιδαράκου, Ι., “Ενδογενής ανάπτυξη της υπαίθρου και γυναικεία απασχόληση”, στο Χ. Κασίμης – Λ. Λουλούδης (επιμ.) *Υπαιθρος Χώρα: Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*, Πλέθρο, Αθήνα 1999
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ., *Πολιτισμός και Εθνογραφία, Από τον Εθνογραφικό Ρεαλισμό στην Πολιτισμική Κριτική*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999
- Δαλκαβούκης, Β.Κ., *Μετοικεσίες Ζαγορισίων (1750 – 1922). Προσεγγίσεις στις διαδικασίες προσαρμογής μιας τοπικής κοινωνίας στην ιστορική συγκυρία*, Ίδρυμα Ριζαρείου Σχολής, Θεσσαλονίκη 1999
- Δαλκαβούκης, Β.Κ., *Η Πένα και η Γκλίτσα*, Οδυσσέας, Αθήνα 2005
- Δαλκαβούκης, Β.Κ., “Προσεγγίσεις της λειτουργίας του χιούμορ στην παραδοσιακή κοινωνία. Το παράδειγμα της κοινότητας Μονοδενδρίου στο

Ζαγόρι”, στο περιοδικό *Εθνολογία*, τόμος 9/2001, Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας, Αθήνα, 2007, σσ. 277-303

- Δαλκαβούκης Βασίλης, «ΕΔΩ ΚΑΝΕΙΣ ΔΕ ΖΕΙ ΜΕ ΜΙΑ ΜΟΝΟ ΔΟΥΛΕΙΑ». Μορφές και σχέσεις εργασίας στην ελληνική υπαίθρο την εποχή της κρίσης, on line περιοδικό «Ο κόσμος της εργασίας», 2013, σ. σ.20-27.
- Δαμιανάκος Στ., *Παράδοση Ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Πλέθρον 1987
- Δέλτσου, Ε., “Η οικοτουριστική ανάπτυξη και ο προσδιορισμός της φύσης και της παράδοσης: παραδείγματα από τη Βόρειο Ελλάδα”, στο Β. Νιτσιάκος & Χ. Κασίμης (Επιμ.), *Ο Ορεινός Χώρος της Βαλκανικής, Συγκρότηση και Μετασχηματισμοί*, Πλέθρον, Κόνιτσα 2000
- Δέλτσου, Ε., “Κριτικές προσεγγίσεις της έννοιας της “παράδοσης” και ένα εθνογραφικό παράδειγμα”, στο Χατζητάκη-Καψωμένου (Επιμ.), *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός, Λαογραφία και Ιστορία, Συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος, Επίκεντρο-Παρατηρητής*, 2001, σσ. 202-203
- Δέλτσου, Ε., *Χρόνος, Τόπος και Νοσταλγία σε Αναπαραστάσεις του Εναλλακτικού Τουρισμού*. Θεματική Ενότητα: *Το αγροτικό τοπίο της Ελληνικής υπαίθρου: μεταβολή των παραγωγικών συστημάτων και των αναπαραστάσεων που συνδέονται με το τοπίο*, 9^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αγροτικής Οικονομίας, Αθήνα 2006
- Δουλκέρη, Τ., *Η συμμετοχή της ελληνίδας στην οικογένεια και στην εργασία*, Σάκουλας, Αθήνα/Κομοτηνή 1986
- Ζακοπούλου Έρση, «Πολυαπασχολούμενοι και Γεωργία: προς μια ανίχνευση ενός πολυδιάστατου φαινομένου», στο Χ. Κασίμης- Α.Λουλούδης (επιμ.), *Υπαιθρος Χώρα. Η Ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*, Αθήνα: Πλέθρον, 1999, σ.σ.115-147
- Ήπειρος Α.Ε., *Μελέτη ολοκληρωμένου προγράμματος Ανάπτυξης Ορεινών Όγκων Ηπείρου*, Γενική Γραμματεία Περιφέρειας Ηπείρου, ΗΠΕΙΡΟΣ Α.Ε., Ιωάννινα 1997
- Θανοπούλου Μαρία, “Η συλλογική μνήμη ως στοιχείο της πολιτιστικής ταυτότητας, η περίπτωση μιας αγροτικής κοινότητας”, στο, *Εμείς και οι Άλλοι*, ΕΚΚΕ, ΤΥΠΩΘΗΤΩ

- Θανοπούλου, Μ., Πετρονώτη, Μ., “Βιογραφική Προσέγγιση: μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας”, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* (64), 1987 σσ. 20-42
- Ιακωβίδου, Ο., “Αγροτουρισμός, το Μικρό, Όμορφο και Θηλυκό Πρόσωπο στον Τουρισμό”, στο Π. Τσάρτας (επιμ.) *Τουριστική Ανάπτυξη: Πολυεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Εξάντας, Αθήνα 2000
- Ιγγλέση, Χ., *Πρόσωπα Γυναικών, Προσωπεία Συνείδησης*, Οδυσσέας, Αθήνα 1990
- Καβουνίδη, Τ., «Ο έλεγχος της εργασίας της γυναίκας», *Σύγχρονα Θέματα*, 40, 1989, σσ.71-80
- Καμπέρης, Ν., *Γυναίκες της Υπαίθρου και τρόφιμα*, Τόμος II, Gutenberg, Αθήνα 2008
- Κασιμάτη, Κ., Θανοπούλου Μ., Τσάρτας Μ., *Η γυναικεία Απασχόληση στον Τουριστικό Τομέα: Διερεύνηση της αγοράς εργασίας και επισήμανση προοπτικών*, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα 1995
- Κετσετζοπούλου, Μ., Συμεωνίδη Χ., “Ισότητα των φύλων: Η θέση της γυναίκας στο Δημόσιο και Ιδιωτικό χώρο”, στο Α. Μουρίκη, Μ. Ναούμη, Γ. Παπαπέτρου (επιμ.), *Το κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας* 2001, ΕΚΚΕ/Ινστιτούτο Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα 2002
- Κοβάνη, Ε., *Οι εμπειρικές έρευνες στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1986
- Κοβάνη, Ε., “Η οικονομία στις ακρώρειες του φυσικού της τοπίου. Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής, Συγκρότηση και Μετασχηματισμοί”, στο Β. Νιτσιάκος & Χ. Κασίμης (Επιμ.), Πλέθρον, Κόνιτσα 2000
- Κοκκώσης, Χ., «Τουρισμός και Βιώσιμη Ανάπτυξη», *Σύγχρονα Θέματα*, 55, 1995, σσ.21, 24, 26.
- Κόνσολα Ντόρα, *Πολιτιστική Ανάπτυξη και Πολιτική*, Παπαζήσης
- Κυριακίδου-Νέστορος, Α., «Σημάδια του τόπου ή η λογική του ελληνικού τοπίου και η οργάνωση του χώρου στον παραδοσιακό πολιτισμό», Ε.Λ.Ι.Α., (τόμ. Ι), Αθήνα. 1989
- Κυριακίδου-Νέστορος, Άλκη, *Η θεωρία της Ελληνικής Λαογραφίας*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και γενικής Παιδείας, 1978
- Κυριακίδου-Νέστορος, Άλκη, *Λαογραφικά Μελετήματα*, (Τόμ. ΙΙ), (Ν. Σκουτέρη-Διδασκάλου, Κ. Ντελόπουλος & Μ. Καΐρη, Επιμ.), Πορεία, Αθήνα 1993

- Λαδά Σάσα, *Μετατοπίσεις: Φύλο, διαφορά και αστικός χώρος*, Επιμ.Λαδά Σ. Futura, 2009
- Λαζαρίδης, Κ., *Συμβολή στην Ιστορία του Ζαγορίου*, Εκδ. Το Ζαγόρι μας, Γιάννινα 1982
- Λαμπίρη – Δημάκη, Γ., *Η κοινωνική έρευνα στον ελληνικό χώρο. Η έννοια της κρίσης και άλλα δοκίμια*, Αθήνα – Κομοτηνή, Εκδόσεις Σακούλα, 1989
- Λαμπρίδης, Ι., *Ζαγοριακά*, Αθήνα 1868
- Λαμπρίδης, Ι., *Ηπειρωτικά Ιστορικά Μελετήματα*, Ζαγοριακά α', Αθήνα 1904
- Λουκάτος Δ.Σ., *Σύγχρονα Λαογραφικά*, Αθήνα 2003, σ.σ. 125-133
- Λουλούδης, Λ., & Κασίμης, Χ., *Ύπαιθρος Χώρα, Η Ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*, Πλέθρον, Αθήνα 1999
- Λουλούδης, Λ., *Από το “Τραγικό” στο “Μαγικό” βουνό*, Γεωγραφίες, 5 , 2003, σσ. 36-56.
- Λυδάκη, Άννα, *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*, Καστανιώτης, Αθήνα 2001
- Μ.Ο.Π., *Ολοκληρωμένα μεσογειακά προγράμματα*, (2012,12,1), Ανάκτηση από <http://www.hellaskps.gr>
- Μανώλογλου, Ε., “Η ιδιαιτερότητα του ρόλου των γυναικών στη νέα τουριστική πραγματικότητα”, στο Π. Τσάρτας, Κ. Θεοδωρόπουλος, Ρ. Καλοκάρδου, Ε. Μανώλογλου, Π. Παππάς, Ν. Φακιάλας, *Κοινωνικές και Οικονομικές Επιπτώσεις του μαζικού τουρισμού στους Νομούς Κερκύρας και Λασιθίου*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1990
- Μανώλογλου, Ε., Τσάρτας Π., Μάρκου Δ. και Παπλιάκου Β., *Ο Τουρισμός ως Παράγοντας Κοινωνικής Αλλαγής*, Εξάντας και Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), Αθήνα 1999
- Μερακλής Μιχάλης, “Τι είναι ο Folklorismus”, *Λαογραφία* 28, 1972, σσ. 28-37
- Μερακλής Μιχάλης, *Ελληνική Λαογραφία, Κοινωνική Συγκρότηση, Ήθη και Έθιμα, Λαϊκή Τέχνη*, Οδυσσέας, Αθήνα 2004
- Μοίρα Πολυξένη, *Τουριστική Γεωγραφία της Ελλάδας –Ευρώπη*, Αθήνα: Interbooks, 2005
- Μοίρα Πολυξένη, *Θρησκευτικός Τουρισμός*. Αθήνα: Interbooks, 2009
- Μουσούρου, Λ.Μ., *Γυναικεία Απασχόληση και Οικογένεια*, Gutenberg, Αθήνα 1985

- Μουσούρου, Χ., Λουκία, Α., *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Κοινωνιολογική και Ανθρωπολογική Βιβλιοθήκη, Gutenberg, Αθήνα 1991, σελ. 16
- Μπαγκαβός, Χ., Παπαδοπούλου, Δ., *Μεταναστευτικές τάσεις και Ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική*, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ, Αθήνα 2003
- Μπάδα Κωνσταντίνα, “Η παράδοση στην διαδικασία της ιστορικής διαπραγμάτευσης της εθνικής και τοπικής ταυτότητας. Η περίπτωση της φουστανέλας”, *Εθνολογία*, τχ. 4, 1995, σσ. 127-150
- Μπάδα Κωνσταντίνα, «Η χρήση της παράδοσης», *Χορός και Κοινωνία*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κόνιτσας, Κόνιτσα 1994
- Μπάδα Κωνσταντίνα, «Η ρητορική της παράδοσης σε μια τοπική κοινωνία Βασιλική Ναυπακτίας», *Ναυπακτικά* 1997, Θ, σσ. 183-212
- Μπάδα Κωνσταντίνα, «Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του ‘60», *Πρακτικά Ημερίδας (23 Σεπτεμβρίου 2001)*, *Μεταίχμιο – Δήμος Αγρινίου*, Αθήνα 2003, σελ. 117-13
- Μπάδα Κωνσταντίνα, «Η πολιτισμική ταυτότητα ως συνιστώσα της βιώσιμης ορεινής ανάπτυξης, Το παράδειγμα του Ζαγορίου», *Γεωγραφίες* 5, 2003, σσ. 57-71.
- Μπάδα Κωνσταντίνα, «Οι καπνεργάτριες του Αγρινίου», στο Μπάδα Κωνσταντίνα (*Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του ‘60*), *Πρακτικά Ημερίδας (23 Σεπτεμβρίου 2001)*, *Μεταίχμιο – Δήμος Αγρινίου*, Αθήνα 2003, σσ. 117-130
- Μπάδα Κωνσταντίνα, *Ο κόσμος της εργασίας: οι ψαράδες της λιμνοθάλασσας του Μεσολογγίου – Αιτωλικού*, Πλέθρον, Αθήνα 2004
- Μπάδα Κωνσταντίνα, “Ο εμφύλιος πόλεμος ως βιωμένη εμπειρία και μνήμη των γυναικών”, στο Ρ.Β. Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Κ. Μπάδα, Ε. Βουτυρά, Β. Δαλκαβούκης, & (Επιμ.), *Μνήμες και λήθη του εμφυλίου πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2008.
- Μπάδα Κωνσταντίνα, Αργυρού Έφη, «Η κοινωνία και ο πολιτισμός της υποτιμημένης εργασίας: Από την ψυχοθυγατέρα τη δουλεύτρα, την υπηρέτρια και τη γυναίκα στην αλλοδαπή οικιακή βοηθό», στο, Ιορδάνης Ψημμένος, (επιμ.), *Εργασία και κοινωνικές ανισότητες. Προσωπικές υπηρεσίες και υπηρετικό προσωπικό*, Αθήνα, 2013, σ. 89-112

- Μπάδα Κωνσταντίνα, « Η εμπειρία της μετανάστευσης από την πλευρά των γυναικών», στο, Ζακοπούλου Ε., Χ. Κασίμης, Λ. Λουλούδης (επιμ.) *Αγροτικότητα, Κοινωνία και χώρος*, Αθήνα, Πλέθρον 2008, σ.95-114
- Μπονάρου Χριστίνα, *Οπτικός πολιτισμός και τουρισμός. Αναπαραστάσεις της Ελλάδας στις τουριστικές καρτ ποστάλ*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2012
- Μως, Μ., *Το Δώρο. Μορφές και Λειτουργίες της Ανταλλαγής*, Καστανιώτης, Αθήνα 1979
- Νάζου, Δ., *Οι πολλαπλές ταυτότητες και οι αναπαραστάσεις τους σ' ένα τουριστικό νησί των Κυκλάδων: Επιχειρηματικότητα και Εντοπιότητα στη Μύκονο*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Ιστορίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Μυτιλήνη, 2003
- Νάζου Δέσποινα, *Φιλόξενες επιχειρηματίες και φιλοξενούμενοι πελάτες στον τουρισμό: Η οικιακότητα ως διαπολιτισμική ανταλλαγή*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου: Τμήμα Ιστορίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Μυτιλήνη, 2005
- Νιτσιάκος, Β., *Παραδοσιακές Κοινωνικές Δομές*, Οδυσσέας, Αθήνα 1993
- Νιτσιάκος, Β., *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου, Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Πλέθρον, Αθήνα 1995
- Νιτσιάκος, Βασίλης, *Λαογραφικά ετερόκλητα*, Οδυσσέας, Αθήνα 1997
- Νιτσιάκος, Βασίλης, *Χρήση και κατάχρηση της παράδοσης*, Ελευθεροτυπία, 1998
- Νιτσιάκος, Βασίλης, *Νομός Ιωαννίνων, Σύγχρονη Πολιτισμική Γεωγραφία*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1998
- Νιτσιάκος, Βασίλης, *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*, Οδυσσέας, Αθήνα 2003
- Νιτσιάκος, Βασίλης, *Προσανατολισμοί, Μια κριτική εισαγωγή στη Λαογραφία*, Κριτική, Αθήνα 2008
- Νιτσιάκος, Β., *Στο σύνορο: Μετανάστευση, σύνορα και ταυτότητες στην αλβανο-ελληνική μεθόριο*, (1^η έκδ.), Οδυσσέας, Αθήνα 2010
- Νιτσιάκος, Β., Αράπογλου, Μ., Καρανάτσης, Κ., *Νομός Ιωαννίνων, Σύγχρονη πολιτισμική γεωγραφία*, Ν.Α.Ι., Γιάννινα 1998
- Νιτσιάκος Βασίλης, Μάντζος Κωνσταντίνος, “Πολιτικοποιώντας την παράδοση: χρήσεις των πολυφωνικών τραγουδιών στην Ελλάδα και την Αλβανία”, στο *το Παρόν του Παρελθόντος: Ιστορία, Λαογραφία και Κοινωνική Ανθρωπολογία*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη, 2002.

- Νιτσιάκος, Β., & Αράπογλου, Μ., *Τα ποτάμια της Ηπείρου, τόποι και δρόμοι των νερών, των ανθρώπων και των πολιτισμών*, Οδυσσέας, Αθήνα 2004
- Ντάτση, Ε., ΑΡ., *Η Ποιητική του Λαϊκού Πολιτισμού*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004, σσ 53-62
- Οικονομίδης, Δ.Β., *Λαογραφική Αποστολή εις την περιοχήν του Δυτικού Ζαγορίου Ηπείρου*, Ανάτυπον εκ της Επετηρίδος του Λαογραφικού Αρχείου – τόμος 15-16 (1962-1963), Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1964
- Οικονόμου, Κ., *Τοπωνυμικό της περιοχής Ζαγορίου*, «Δωδώνη – Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων: παράρτημα αρ. 45, Ιωάννινα 1991
- Παναγιωτόπουλος, Ν., “Σημειώσεις για την απασχόληση των γυναικών και τον χρόνο απασχόλησης”, *Σύγχρονα Θέματα*, 66:112-118, 1998
- Παπαϊωάννου, Ι.Γ., *Το Πάπιγκο*, τ. Α΄, Δωδώνη, Θεσσαλονίκη 1977
- Παπαταξιάρχης, Ε., “Περί της πολιτισμικής κατασκευής της ταυτότητας”, στο Π. Πούλος (επιμ.), *Περί Κατασκευής – ΕΜΕΑ*, 1996
- Παπαταξιάρχης, Ε., « Εισαγωγή. Από τη σκοπιά του φύλου: Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας», στο Παπαταξιάρχης Ε., Παραδέλλης Θ. (Επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Καστανιώτης, Αθήνα 1992, σ.σ. 11-98
- Παπαχριστοφόρου Μαριλένα, “Αφηγηματικότητα, χώρος, σύμβολα: Συνομιλώντας μ’ ένα Νησιωτικό τοπίο”, στο Αλεξάκης Ε., Βραχιονίδου Α., Οικονόμου Α., (Επιμ.), *Ανθρωπολογία και Συμβολισμός στην Ελλάδα*, Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας, Αθήνα 2008, σσ. 283-307
- Παυλίδου, Ε., “Γυναίκα και Εργασία: Οικονομικές προσεγγίσεις των διακρίσεων στην αγορά εργασίας”, *Σύγχρονα Θέματα*, 40:39-46, 1989
- Πετρονώτη, Μ., «Σύγχρονες Ελληνίδες Επιχειρηματίες: Ανθρωπολογική Ανάγνωση των Στρατηγικών τους στη σφαίρα Εργασίας», *Εθνολογία*, 4, 1995, σσ. 67-92
- Πέτρου, Μ., «Μετανάστες και γυναικεία εργασία σε μια αγροτική κοινότητα. Έμφυλος επαναπροσδιορισμός του εργασιακού χώρου και αναπαραστάσεις του φύλου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Α/2008, σ. 125
- Πούχγερ Βάλτερ, *Θεωρητική Λαογραφία: Έννοιες, Μέθοδοι, Θεματικές*, Αρμός, Αθήνα 2009, σσ. 526-544

- Πούχγερ Β., *Δοκίμια Λαογραφικής Θεωρίας*, Gutenberg, Αθήνα 2011
- Πρακτικά Δημερίδας: *Αναψυχή – τουρισμός – Περιβάλλον*, 10-11 Μαΐου 2008, Ασπράγγελοι, Ιωάννινα 2009
- Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας, *Ο Δημήτριος Σ. Λουκάτος και η Ελληνική Λαογραφία*, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας – αρ. 27, σελ. 246, Αθήνα 2008
- Ρόκου Βασιλική, *Η παραδοσιακή κοινωνία στον χρόνο της μεγάλης διάρκειας*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2005
- Σαραλής, Γ.Α., *Ζαγόρι*, Αθήνα 1957
- Σκαλκάου, Π., *Από το Πάπιγκο στο Τούρνου – Σεβερίν*, μετ. Ε. Μιχαλογιάννη, Ιωάννινα 2010
- Σκουτέρη-Διδασκάλου, Ε., *Δια-κρίσεις (αναφορικά με την παράδοση και τον πολιτισμό), Ανθρωπολογικές δοκιμές*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2003
- Σπυριδάκης, Γ.Κ., «Οδηγία προς Συλλογήν Λαογραφικής Υλης», Ανάτυπον εκ της *Επετηρίδος του Λαογραφικού Αρχείου* – τόμος 13-14 (1960-1961), Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1962
- Σπυριδάκης, Μ., «Επιτόπια Έρευνα και Τοπικός Χώρος: χωρικές συνάφειες και αναρωτήσεις», στο Θ. Ιωσηφίδης, & Μ. Σπυριδάκης (Επιμ.), *Ποιοτική και Κοινωνική Έρευνα, μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ανάλυση δεδομένων*, σελ. 179, Κριτική, Αθήνα 2006
- Σπυριδάκης, Μ.(επιμ), *Μετασχηματισμοί του χώρου. Κοινωνικές και Πολιτισμικές Διαστάσεις*, Νήσος, Αθήνα 2009
- Σπυριδάκης Μάνος, «Ορεινές τουριστικές επιχειρήσεις και εργασία. Το παράδειγμα των Άνω Πεδινών Ζαγορίου», on line περιοδικό, *Ο κόσμος της εργασίας*, 2013, σ.σ. 35-39.
- Τερκενλή, Θ., Ιωσηφίδης, Θ., & Χωριανόπουλος, Ι., *Ανθρωπογεωγραφία, Άνθρωπος, Κοινωνία και χώρος*, Κριτική, Αθήνα 2007
- Τσάρτας, Π., «Κοινωνικές Επιπτώσεις της Τουριστικής Ανάπτυξης σε δύο Ομάδες Πληθυσμού», *Σύγχρονα Θέματα*, 34:27-31, 1988
- Τσάρτας, Π., *Τουρισμός και Αγροτική Πολυδραστηριότητα: Έρευνα για τα Κοινωνικά Χαρακτηριστικά της Απασχόλησης – Μελέτη ΙΙΙ: Τουρισμός και Αγροτική Πολυδραστηριότητα*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1991

- Τσάρτας, Π., *Ελληνική Τουριστική Ανάπτυξη, Χαρακτηριστικά, Διερευνήσεις, Προτάσεις*, Κριτική, Αθήνα 2010
- Τσιώλης Γιώργος, *Ιστορίες Ζωής και Βιογραφικές αφηγήσεις. Βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*, Κριτική 2006
- Υπουργείο Εσωτερικών, *Μελέτη Γενικής Αναπτύξεως των Παραμεθόριων περιοχών της Ηπείρου. Συνοπτική Έκθεση*, Υπουργείο Εσωτερικών, Διεύθυνση Προγραμματισμού και Μελετών, Αθήνα 1976
- Φίλιας, Β., *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση*, Σύγχρονα κείμενα, Αθήνα 1974
- Φίλιας, Β., *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις Τεχνικές των Κοινωνικών Ερευνών*, Gutenberg, Αθήνα 1998
- Χαραλαμποπούλου-Παπασταύρου, Μ., *Γυναίκα και Τουρισμός*, ΕΟΤ, Αθήνα 1985
- Χριστοδούλου Γλυκερία, *Γυναίκες, Οικιακότητα, τουρισμός. Το παράδειγμα του Δυτικού Ζαγορίου*, on line περιοδικό, «Ο κόσμος της εργασίας», 1(2013), σ.56-59, (<http://kosmos.ergasias.unit.uoi.gr/>)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1 ΧΑΡΤΕΣ

Χάρτης 1: Όρια Εθνικού Δρυμού Βίκου-Αόου

Χάρτης 2: Η περιοχή του Δυτικού Ζαγορίου, από τα βουνά του Παρίγκου ως τον Παρακάλαμο.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

ΕΓΓΡΑΦΑ

ΤΑ ΖΑΓΟΡΙΑ ΘΑ ΓΙΝΟΥΝ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΟΣ ΠΑΡΑΔΕΙΣΟΣ...

Στις 22.3.1979 δημοσιεύτηκαν στις αθηναϊκές εφημερίδες τὰ ἑξῆς:

«Τὰ Ζαγοροχώρια ἀποτελοῦν στόχο τουριστικῆς ἀναπτύξεως γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση, σὲ πρώτη φάση, τοῦ εἰσωτερικοῦ τουρισμοῦ.

Ἡ σχετικὴ ἀναπτυξιακὴ προμελέτῃ θὰ ἀνατεθεῖ ἀπὸ τὸν Ε.Ο.Τ. σὲ ὁμάδα ἀρχιτεκτόνων, ἡ ὁποία θὰ συντεργασθεῖ μὲ ἐκπροσώπους τῆς ΟΥΝΕΣΚΟ πού ἔχει ἐνδιαφερθεῖ. Μὲ τὸ μελετητικὸ αὐτὸ ἔργο θὰ προβλεποῦνται:

- ♦ Τὰ ἔργα πού μποροῦν νὰ ἐκτελεσθοῦν στὴν περιοχὴ αὐτὴ (ξενῶνες, ξενοδοχεῖα, διαμορφώσεις χώρων κ.ἄ.) μὲ διαφύλαξη τῶν στοιχείων λαϊκῆς Τέχνης.
- ♦ Τὸ ἀναπτυξιακὸ αὐτὸ πρόγραμμα, πού ἔχει σύνθετες προεκτάσεις, θὰ ἐπιδιωχθεῖ νὰ χρηματοδοτηθεῖ ἀπὸ τὴν ΟΥΝΕΣΚΟ ἢ ἄλλους ὁργανισμοὺς καὶ νὰ ἀποτελέσει μοντέλο καὶ γιὰ ἄλλες περιοχὲς τῆς χώρας.

Αὐτὰ εἶπε στοὺς δημοσιογράφους ὁ γενικὸς γραμματεὺς τοῦ Ε.Ο.Τ. κ. Π. Λαμπρίας.

Τὴν ἐπόμενη μέρα, στίς 23.3.1979, στίς ἐφημερίδες τῶν Γιαννινῶν δημοσιεύτηκε ἡ εἰδήση, μὲ περισσότερες λεπτομέρειες:

«Τὰ Ζαγοροχώρια ἀποτελοῦν ἕνα ἀπὸ τοὺς ἀξιολογώτερους τουριστικοὺς πόλους τῆς Ἠπείρου, ὁ ὁποῖος πολὺ σύντομα θὰ ἀξιοποιηθεῖ καὶ θὰ ἀποτελέσει τὸ ἐπίκεντρο τοῦ τουριστικοῦ ενδιαφέροντος γιὰ τὸν τόπο μας.

Ὁ γενικὸς γραμματεὺς τοῦ Ε.Ο.Τ. κ. Λαμπρίας κατὰ τὴν πρόσφατὴ ἐπίσκεψή του στὴν πόλιν μας ἐπισκέφθηκε καὶ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ χωριά τοῦ Ζαγοριοῦ ὅπου ἔβλεψε τὰ προβλήματα τους καὶ τίς

δυνατὲς λύσεις γιὰ τὴν περαιτέρω ἀξιοποίησή τους. Καὶ ἐνδείκνυται νὰ ἀξιοποιηθοῦν τὰ Ζαγοροχώρια γιὰτὶ ἀποτελοῦν ἕνα κόσμημα γιὰ τὴν Ἠπείρο ἐξ αἰτίας τῆς μακρᾶς παραδόσεώς τους στοὺς ἀγῶνες τῆς πατρίδος μας ἐναντίον τῶν κατακτητῶν, στὰ γράμματα καὶ στίς τέχνες. Ὅλα αὐτὰ συνδυασμένα μὲ τίς φυσικὲς ὁμορφίες τοῦ τόπου ἀποτελοῦν τὸν κύριο στόχο τῆς τουριστικῆς ἀναπτύξεως.

Ὁ κ. Λαμπρίας ὑποσχέθηκε τὴν πλήρη ἀξιοποίησίν τους καὶ αὐτὸ φαίνεται νὰ γίνεται πραγματικότητα μὲ τὴν ἀνάθεση τῆς σχετικῆς ἀναπτυξιακῆς μελέτης ἀπὸ τὸν Ε.Ο.Τ. σὲ μιὰ ὁμάδα ἀρχιτεκτόνων πού θὰ συνεργασθεῖ μὲ ἐκπροσώπους τῆς ΟΥΝΕΣΚΟ.

Σύμφωνα μὲ τὴ μελέτῃ προβλέπεται νὰ ἐκτελεσθοῦν στὴν περιοχὴ αὐτὴ διάφορα ἔργα ὅπως ξε-νῶνες, ξενοδοχεῖα, διαμορφώσεις χώρων κ.ἄ. σύμφωνα πάντα μὲ τὴν τοπικὴ παράδοση στὴν τέχνη καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν παλιῶν κτιρίων.

Τὸ ἀναπτυξιακὸ αὐτὸ πρόγραμμα θὰ ἐπιδιωχθεῖ νὰ χρηματοδοτηθεῖ ἀπὸ τὴν ΟΥΝΕΣΚΟ, πού ἤδη εἰδεῖ ἀμέριστο ἐνδιαφέρον, ἢ ἄλλους ὁργανισμοὺς καὶ νὰ ἀποτελέσει ἕνα πρότυπο παραδοσιακῆς δημιουργίας καὶ γιὰ ἄλλες περιοχὲς τῆς χώρας.

Πιστεύεται καὶ εἶναι γεγονός, ὅτι πολὺ σύντομα τὰ Ζαγοροχώρια θὰ ἀποτελέσουν τὸν πυρῆνα τῆς τουριστικῆς κίνησης σὲ ὁλόκληρη τὴν Ἠπείρο». Ὅλα, ὅσα ἀναφέρονται στίς δυὸ εἰδήσεις, ἀν γίνουν πραγματικότητά, θὰ συμβάλουν στὴ δημιουργία συνθηκῶν γιὰ νὰ ἀνθήσῃ τῆς ζωῆς στὸ Ζαγόρι. Θὰ κλείσει μιὰν ἐποχὴ καὶ θ' ἀνοίξει μιὰν ἄλλη. Οἱ δηλώσεις

ΠΡΟΣΕΞΕΤΕ ΤΟ ΖΑΓΟΡΙ

Κύριε Διευθυντά,

Μία έπαρχία, τήν ὁποίαν ὁ Θεός τοποθέτησε σέ προνομιακή θέσι γιά Τουρισμό, εἶναι τό Ζαγόρι. Τό Ἐθνικό Ἰδρυμα ἐξετίμησε τόν τουριστικό παράγοντα τοῦ Ζαγοριοῦ καί ἀπό καιρό τώρα ἱδρύσει τό ξενοδοχεῖον τοῦ Χωργιοῦ σέ 4 Ζαγοροχώρια μέ προοπτική ἐπακτάσεως καί στά ὑπόλοιπα πού ἔμειναν ὀρθά καί δέν κἀθηκαν ἀπό τοὺς Γερμανούς στή θύελλα τῆς κατοχῆς. Τό ὁδικό ὁμως δίκτυο προσπελάσεως στίς ὁμορφες αὐτές ἀετοφωλιές δέν εἶναι σέ καλή κατάστασι. Ἀπό τό 19 χιλιόμετρον ἔξωθεν τῶν Ἰωαννίνων πρὸς τό Ζαγόρι, μιᾶς κεντρικῆς ἀρτηρίας ὅπου ἐξυπηρετεῖ τὰ $\frac{3}{4}$ τῶν χωριῶν τῆς περιοχῆς αὐτῆς, δέν ἔγινε μιά ἀπαραίτητη διαπλάτυνσις καί διασφάλισις τῆς ὁδοῦ. Αὐτό τό ὀνομαστό Ραντοβάνι παραμένει στήν ἴδια κατάστασι ἀπὸ τοῦ 1914 ὅπου τό πρῶτον ἔγινε. Οἱ Ζαγορίσιοι ἱδρύσαν δυό συνδέσμους Δυτικοῦ καί Ἀνατολικοῦ Ζαγορίου μέ σκοπὸ τῇ διάνοιξι ἀμαξοδρόμων πρὸς σύνδεσιν τῶν μετεχουσῶν κοινοτήτων. Ἐγίναν ἀρκετές διανοίξεις καί συνεδέθησαν ἀρκετές Κοινότητες, πλὴν ὁμως κάθε χρόνο ἀγωνίζονται μέ τὰ ὀλίγα χρήματα ὅπου διαθέτουν νά συγκρατήσουν κάποια ὑποφερτὴ συγκοινωνία 4—5 μηνῶν. Αὐτὴν τὴν πρωτοβουλίαν μιᾶς ὁλοκληρου ἐπαρχίας φρονῶ πῶς τό Κράτος θά ὤφειλε νά τὴν ἐνισχύσῃ ἠθικῶς καί οἰκονομικῶς. Μέ τὴν τακτοποίησι μιᾶς συγχρονισμένης συγκοινωνίας θά ἀξιοποιηθῇ τουριστικῶς τό Ζαγόρι. Παράλληλα πρὸς τόν ἄνω παράγοντα ἡ ἐπαρχία αὐτὴ διαθέτει καί δασικὸ πλοῦτο ὑπολογίσιμο. Ταυτόχρονα βελτιωμένη κτηνοτροφία, δένδροκομία καί βιοτεχνία ἀναλόγως ἐνισχυόμεναι θά συγκρατήσουν τόν κόσμο τῆς ὀρεινῆς αὐτῆς περιοχῆς καί θά ἀφοσιωθοῦν στίς οἰκογένειάς τους ἀφήνοντας τίς σκέψεις γιά μεταναίστασι. Τό Ζαγόρι εἶναι μιά γωνιά Ἐλθετίας μέ τὴν καταπληκτικὴν, τὴν ἐκθαμβωτικὴν του ὁμορφιά, τό συγκλονιστικὸ μεγαλεῖο του. Ὁ κόσμος ὅπου βρέθηκε καί ζῇ κἄτω ἀπὸ τό βαρὺ ἴσκιο τοῦ Ζαγοριοῦ δάμασε καί μέρεψε τό περιβάλλον του, δημιουργῶντας ἰδιόρρυθμο πολιτισμὸν ἔν καὶ τό Ζαγόρι βρέθηκε ἀπομακρυσμένο ἀπὸ κάθε πολυάνθρωπο κοινωνία.

Μετά τιμῆς
ΜΙΧΑΗΛ ΣΚΟΥΡΤΗΣ
Χειρουργός - Ὁδοντίατρος

Ἰωάννινα 10)2)1961

Πρὸς
Τὴν Α.Μ. Βασιλέως Φρειδερίκου

Ελληνοφιλία
Βασιλεὺς Γεωργίου πρὸς τὴν
Α.Μ. τὰς καλὰς σκέψεις μας.

Ἡ πρὸ μνητὴρ ἐπίσκεψις τοῦ ποταμοῦ μας
Βοϊδομαῖν ἀπὸ ἀμείνων δὲ ~~ἐπὶ~~ τοῖς νῆας δι-
νάμευς εἰς τὴν Α.Μ. εἰς τὸ ἑστὸν ἔργον τῆς Κο-
νινῆς Ἐκποίης, ὅπου αὐτὸν ἀρμονικῶς καὶ
σχευόμικο φλοῖστον τοῦ σχηματισμένου
Βοϊδομαῖν μας, καὶ τὸ ὁμογενεῖον ἀφ' αὐ-
τῆς μεγαλοπρεπὲς Ἀσπράκας Παπύμον.

Τι δὲ ἐγγράτε Ελληνοφιλία δὲ τοῖς Δρυϊ-
Βίον ὅπως βαρναζῆ δὲ τὴν περιρρέουσιν;

Οἱ Φρονετικοὶ μετέδωκαν τὴν τότε Ἀρεῖν
τῆς ἡμετέρας Ελληνοφιλίας εἰς τοὺς Βοϊδομαῖν
καὶ ὁ Δρυϊὸς τοῦ Βίον, μέσα ἀπὸ τὰ αἰετάρια
τὰ Προμηθεύς, τὰς Ζεφυρούς, οὐρανόφωτος τὰ
καὶ τοὺς Δαυκίον Τάσων, ἀμυνὰ τὰ αἰετάρια
τὴν Α.Μ. καὶ τὰ τραγῳδία μετὰ τὴν ὀρχήστρα τοῦ
Σωκράτους τοῦ Βασιλέως, ὅπως προσηύχον Βασιλεῖ
δοῦν δὲ ἐπὶ τὴν ἡμετέραν Ελληνοφιλίαν.

Ὁ ἡμετέρος Ἐκποίης Γεωργίου πρὸς τὴν
Α.Μ. τὴν ἀρχὴν παραίνων, ὅπως νῦν δὲ
καὶ τοὺς Δρυϊὸς Βίον-Σαφίον καὶ Hardfure
τὴν ψαλμὸν παρὰ τῷ Κοινοβουλευτικῷ Νομοδ-
τικῷ Ἐκποίᾳ τῆς σκηνῆς Ακαδῆς μετὰ
τὸν Δρυϊὸν τοῦ Βίον ὅπως παρὰ τὴν ἡ-
μετέραν, καὶ ὁ Κοινοβουλευτικὸς Ἐκποίης, ὅπως
ἡμετέρας ἡμετέρας καὶ περιρρέουσιν παρὰ
τοῦ Βοϊδομαῖν, ὅπως καὶ εἰς τὴν Ἀρχαίοντα
ἡμετέραν ἀγαθὴν Τεῖνα οἱ καὶ οἱ Σπυρίδων
αἱ ἡμετέρας καὶ ἡ ἡμετέρας.

Τῆς ἡμετέρας Ελληνοφιλίας
εὐχαρίστητα ἰσχυροῦς.

ὁ Προΐδης

ὁ Γραμματεὺς.

Πρὸς

Τῇν Αὐτοῦ Μεγαλειότητα Βασιλέα τῶν Ἑλλήνων
Μεγαλειότατε

Βαθυσεβάστως ὑποβάλλομεν πρὸς τὴν Δ.Μ. τὰ κάτωθι.

Εἰς τὴν Ἑπαρχίαν Ζαγόριου Ἰωαννίνων, ὑπάρχει τὸ μοναδικὸν εἰς μεγάλῳ
πρέπειαν γαιοφυσικὸν φαινόμενον, ἡ χαράδρα τοῦ Βίκου, μήκους 20 ἕως 25
χιλιομέτρων καὶ πλάτους 80 ἕως 100 μέτρων, καθεῖτου ὁ ἐκ τομῆς περὶ τὰ
800 μέτρα.

Ὁ χιλιοτραγουδισμένος Βοϊδομάτης, μὲ τὰ ἀσημένια νεράττου, διασ-
φαι τρυτὴν, ἐκατέρωθεν ὁ ἐκ τῆς χαράδρας, ὑπάρχουν λόχμαι.

Παλαιότερον καὶ εἰς ἐκὼς πρὸ τοῦ 1940, ὑπῆρχον ἐνδεεσιμὰ θηρά-
ματα, ὡς αἰγῶροι, δορκάδες καὶ λοιπὰ, πτηνὰ ὁ ἐκ διαφόρων καὶ σπανίων εἰδῶν.

Ὅλα τὰ ἄνωτέρω ἐξηφανίσθησαν, συνεπεία τῆς παραγόμενου θήρας, κατ-
ὰ τὸ διαρρεῦσαν οἶσθημα, ὡς καὶ ἐκ τῆς ἐντόνου καὶ συνεχοῦς βοσκῆς, παρὰ
κοιμνίων αἰγοκτηνοτρόφων.

Ὁ ἡμέτερος φιλοεσικὸς, πρὸς ἐμπλουτισμὸν καὶ διαφύλαξιν τῶν ἡδὴ ἐναπ-
μεινάντων θηραμάτων, ἀλλὰ καὶ πρὸς διάσωσιν ἐκ τῆς πλήρους ἀποφιλώσεως
τοῦ ὑπάρχοντος ὁσους, καθὼς καὶ πρὸς ἀξιοποίησιν τοῦ Βίκου, ὑποβάλλει
πρὸς τὴν Δ.Μ. τὴν θερμὴν παράκλησιν, ὅπως υἱοθετήσῃτε τὸν Βῆλον-Ζαγόρι
Ἰωαννίνων καὶ διατάξῃτε τὴν φήφισιν παρὰ τῆς Νομοθετικῆς Ἐπιτροπῆς τ-
σχετικοῦ Ν.4/τος, ὁ οὐ καθορίζεται ἡ χαράδρα τοῦ Βίκου ὡς ΕΘΝΙΚΟΣ ΔΡΥ-
ΜΟΣ.

Τῆς Ὑμετέρας Μεγαλειότητος

Εὐλαβέστατοι Ὑπήκοοι

Ὁ Πρόεδρος

Ὁ Γραμματεὺς

Κ. Ζηκόπουλος

Μ. Ζαχαρῆς

Αξιότιμε κ. Διευθυντά

Από την υπεύθυνο θέσι την οποίαν κατέχω, ως μου έπαιτρεύητε να διατυπώσω μερικά περίπου εἰς τὴν ἑγκριτοῦ Ὑμῶν ἡμερήσια ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ

Κατὰ τὸ ἔτος 1957 εἶχε γίνῃ σχετικὴ προεργασία καὶ μάλιστα εἶχε περῶν καὶ εἶχε ἑγκριθῇ εἰς πρώτην συζήτησι ἓνα διάταγμα περὶ παραχωρήσεως Κρατικῶν ἀκτῶν εἰς λυνδόμενους Κοινοτήτων κ.λ.π. .

Ἐκεῖ ἦτο ἀναγεγραμμένον σχετικὸν ἔρθεον ὅπου ἔλεγε τὰ ἑξῆς.

Διὰ διατάγματος ἐκδομένου ὑπὸ τοῦ Ὑπουργοῦ Γεωργίας μετὰ πρότασιν τοῦ Νομάρχου καὶ ἔκθεσιν τοῦ οἰκείου ἀκτέου δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς "Βενικὸς Ἀρμύς ἢ μεγάλῃ χαρδὸρ " Βῆκος " τοῦ Λαγορίου κ.λ.π.

Ἐννοούμεθα ἦδη εἰς τὸ ἔτος 1950 καὶ ἀπὸ προχθὲς λειτουργεῖ τὸ πορτμεῖον Ἑλλάδος Ἑλλάδας ἀπὸ ὅπου εἰς καταφθάνουν οἱ τουρίσται.

Ἡ ὥπαιρος γενικά ἔχει ἄρκετὰ μέρη Τουριστικοῦ ἐννοιαζέροντος, εἰδικότερον ὅμως τὰ ὅμορα χωριά τοῦ Λαγορίου μὲ τὸν ἑκοντό Βῆκο εἰς ἡδύνατο νὰ ἐλκύουν Τουρίστες, οἵτινες εἰς ἀπεδομὸν τὸ θεῖον μεγαλοῦργημα τῆς χαρδὸρας τοῦ Βῆκου.

Διὰ τὸ ἔδν Ὑπουργεῖον τῆς Γεωργίας ὡς ἑξακμήσειεν ἑκὼν τὸν Βῆκο "Βενικὸς Ἀρμύς

Ἐνν ἐρώτημα ποῦ συνέχει τοὺς κατοίκους Ὑπαρχίας ἀσκήρου. Χαρακτηρίζμενος ὁ Βῆκος "Βενικὸς ἀρμύς εἰς ὡς ἑλλην θῆν στο Λαγόρι, καὶ εἰς ἀξιοποίησιν ἀδελήμον Ὑπαρχίαν.

Ἐν θέλω νὰ πιστεύω ὅτι καὶ αὐτοῦ συνετέλεσεν ὁ πολιτικὸς παρμετισμὸς γιὰ λίγους ἄλλους ἀγιοτηνιστῶν .

Ἐλπίω καὶ ἐπιθυμῶ ἀξιότιμε κ. Διευθυντά διὰ τῆς ἐργασίας Ὑμῶν ἡμερήσιος νὰ προκαθῇ κάποιος καλὸς γράφωντας οὐδ ἄλλως γιὰ τὸν Βῆκο Λαγορίου. -

Διατελῶ μετὰ τιμῆς

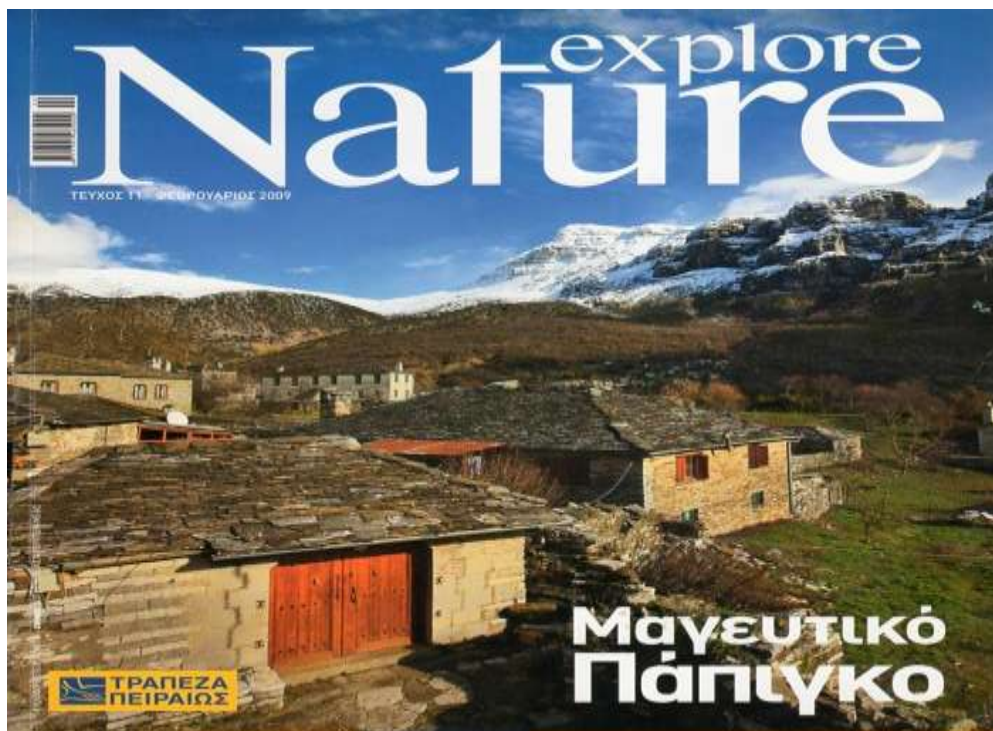
ἀμνηστριος Πανταζῆς

Πρόεδρος Παντίκου - Λαγορίου

Πάπικον 5-8-1960

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3

ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικόνες 1, 2: Εικόνες «ανέγγιχτης ομορφιάς» που «πρέπει» να δει ο τουρίστας.

Εικόνα 5: Αρχές του 20^{ου} αιώνα. Παπικιώτες στην Αμερική με το πορτραίτο του ευεργέτη Μιχαήλ Αναγνωστόπουλου.(Από τον ιστότοπο της κοινότητας)

Εικόνα 6: Αρχές της δεκαετίας του '30. Γυναίκες του Ζαγοριού. Τόσο όμοιες και τόσο διαφορετικές! (Από τον ιστότοπο του πολιτιστικού συλλόγου Παπίγκου)

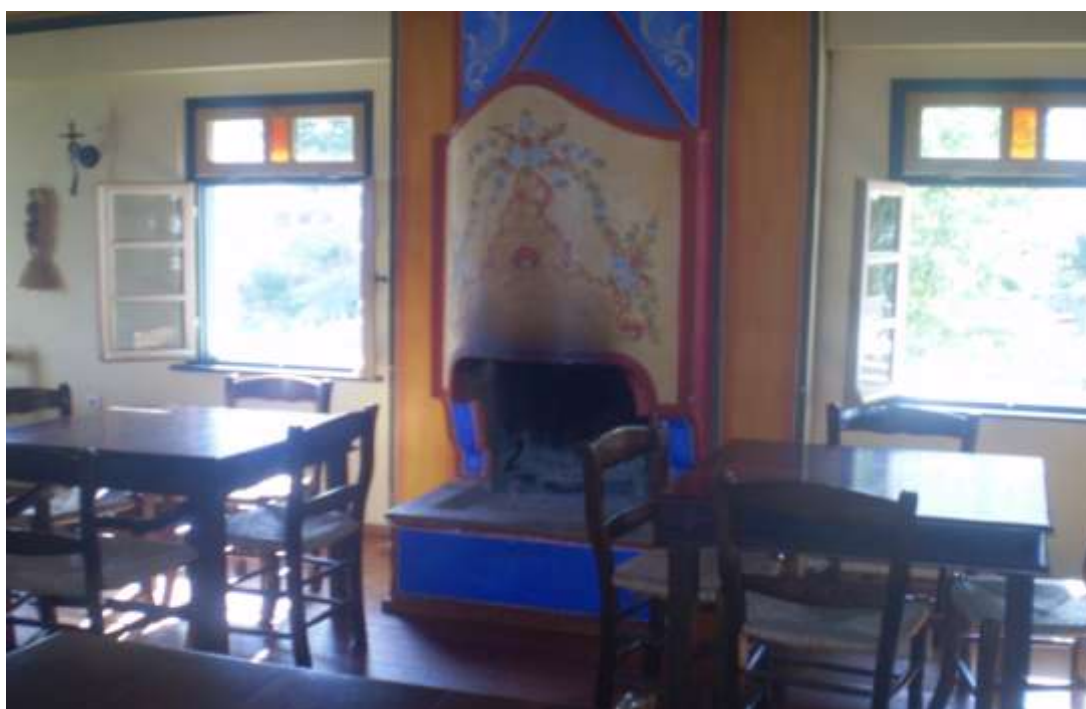
**Εικόνα 7: Σαρακατσάνος στα βουνά του Παπίγκου. Πριν χορταριάσουν τα γρέκια....
(Αρχείο Κώστα Ζήση)**

Εικόνα 8: Γάμος στο Πάπιγκο το 1994. (Αρχείο Κώστα Ζήση)

Εικόνα 9: Εσωτερικό ξενώνα με όλες τις σύγχρονες ανέσεις.

Εικόνα 10: Από τις νέες χρήσεις της παράδοσης. Το τζάκι σε περίοπτη θέση, για μια πιο “cozy” ατμόσφαιρα του «παραδοσιακού» καφενείου.

Εικόνα 11: Εσωτερικό σύγχρονου ξενοώνα. Η παλαιότητα ως αισθητική αξία.

Εικόνα 12: Rafting στον Βοϊδομάτη. Δημοφιλής δραστηριότητα φύσης για τους τουρίστες.

Εικόνα 13: Αλλά και η ιππασία με τα άλογα της Δάφνης.

Εικόνα 14: Η ορειβασία ή ο περίπατος στο βουνό, ως αναπόσπαστο μέρος των ορεινών διακοπών.

Εικόνα 15: Ο γνωστός ορειβάτης Δέφνερ εγκαινιάζει το καταφύγιο της Αστράκας, το 1967.
(Από τον ιστότοπο του πολιτιστικού συλλόγου Παπίγκου)

Εικόνα 16: Πρόγραμμα Β.Ε.Ι. «Το Ξενοδοχείο του χωριού»: Από τους προπομπούς της ανάπτυξης του τουρισμού στο Δυτικό Ζαγόρι.

Εικόνα 17: Η Γυναίκα στο Ζαγόρι σήμερα. Τόσο όμοια και τόσο διαφορετική!